

„kultúra – történet – elmélet”

Acta Sociologica

Acta Sociologica

GÁSPÁR GABRIELLA

Szociális művészet

A „szociális” jelentése a képzőművészetben

Elöljáróban szeretném rögzíteni, hogy írásom elsősorban szociológiai megközelítést adja annak kérdésnek, amely a művészeti szcénában az 1990-es évek óta egyre hangsúlyosabban vetődik fel. A 20. század képzőművészetében egyre erőteljesebben, ugyanakkor változó értelemben jelenik meg szociális problematika, amelynek két alapeleme rajzolódik ki a különböző művészeti mozgalmak áttekintése során: az egyik az ideológiai-politikai alapállás, a másik a szerzőség kérdése, összefüggésben a műalkotás vagy az esemény létrejöttének folyamatával.

A modern művészet kialakulásának vizsgálatánál nem lehet figyelmen kívül hagyni a társadalmi-gazdasági közeg radikális megváltozását a 19. században. A nagyipar, a tömegtermelés kialakulása és a technikai fejlődés felgyorsulása nemcsak a világ végleges megváltozásának képzetét keltette, és kedvezett a szociális utópiáknak, hanem ezzel összefüggésben életre hívta a gazdaságosság és a funkcionális szempontjainak térnyerését a tudományban és a művészetekben egyaránt. A fényképezés és sokszorosíthatóság új kihívások elé állította a képzőművészetet, mivel a funkció oldaláról kezdte ki. Az élethű és esztétikus kép előállításának új módszerei keletkeztek, s ezzel együtt a polgári igényeket kielégítő műipar és a kapcsolódó giccsgyártás is erőteljes fejlődésnek indult. A képzőművészet új útra tért, a művész sajátos látásmódja és a „gondolat” fontosabbnak bizonyult, mint a norma. A művészet fejlődésében mindig fennállt az egyensúly a festészeti hagyomány és a társadalmi közeg között, ezt kívánja – Gombrich metaforikus értelemben használt kifejezése – a „kép ökológiája” (Gombrich–Didier 1999: 72–73.). Az impresszionizmus szakított elsőként a festészeti hagyománnyal, ami nem maradt következmények nélkül. A kubizmus jelentette az igazi törést, amikor már nem a valóság ábrázolása, hanem annak lényegi elemeinek kiemelése történik meg a geometriai formákon keresztül. A forma megváltozása a futurizmusban és a konstruktivizmusban folytatódik, s egyben felel a technikai civilizációra. A gazdaság radikális változásai a technika nagy ívű fejlődése mellett a szociális nyomor különböző változatait is létrehozták.

A képzőművészet ritkán választ közvetlenül „társadalmi” témát. A művész társadalmi helyzete a 19. század végén a változásoknak kitetté válik; a fizető megrendelők köre csökken, miközben a közönség kiszélesedik. A művészek anyagi problémákkal küzdenek, s megrendelő híján azokat festik, akik körülveszik őket a társadalomban. A szociális helyzetek ábrázolása nem jelenti feltétlenül a társadalmi tematika átfogó megjelenését a művészetben. A szociális irányultság felbukkanása a képzőművészetben a szociális utópiák és a szerzőség háttérbe szorulásával bukkan fel, s gyakran összekapcsolódik a közönség aktivizálásával, provokálásával.

A szociális utópia a képzőművészetben a futurizmussal jelent meg, amelynek olasz változata később a fasizmushoz, orosz változata, pedig a bolsevizmushoz csatlakozott. A futurizmus az irodalomban és a vizuális művészetekben egyaránt jelen volt; a múlt harcias tagadása, a jövőbe és a technikai fejlődésbe vetett hit, mozgás, lendület, dinamizmus jellemezte az irányzatot. A művészetben megjelent valami, ami addig nem volt; az individuum másodlagossága, minden egyéni kreativitás összeolvadása az „összművészetben”. A szociális tematika a futurizmusból kinövő, vagy azzal szorosan összefüggő konstruktivizmust, szuprematizmust áthatotta, majd a későbbi kapcsolódó építészeti irányzatokat is, amilyen a De Stijl mozgalom és a Bauhaus. A konstruktivizmus, s egyúttal a kelet-európai avantgárd kezdetét jelző demonstratív dátum az 1913-as év, amelyben Malevics *Fekete négyzete* megszületett. A konstruktivizmusban s annak végletekig vitt formájában, a szuprematizmusban a geometriai mozzanat tűnik a legfontosabbnak, a gondolat azonban ez esetben a formánál lényegesebb. A szuprematizmus három szimbólumot használ; a négyzetet, a keresztet és a kört. Ezek a formák azonban nem a kubizmusból egyszerűsödött formák – ahogy Pernecky Géza írja – hanem az orosz társadalomban nagyon is érthető szimbólumok. „A kubizmus hatása fontos volt, de míg Picasso vagy Braque a geometriai tér- és formaábrázoló eszközként használta, addig a szuprematizmusban a négyzet nem eszköz többé, hanem cél, tartalom, abszolútum.” (Pernecky 1988: 64.) Malevics a négyzet, Liszickij a kör, majd gömbforma jelentéstartalmát fogalmazta meg proun-kompozícióiban. Az orosz avantgárd félig ikon-szerű, félig forradalmi alakzataiban az abszolútum, a misztikum és a hagyományos tolsztojánus felfogás ötvöződik az új természettudományos ismeretek által keltett képzetekkel. A művészeket a jövő társadalmának víziójának megragadása foglalkoztatja képeikben, építészeti terveikben egyaránt. A művészet által megvalósított társadalmi utópia az avantgárd általános vonása, de a kelet-európaiban a társadalmin van a hangsúly hagyományosan. A szociális utópia jól illeszkedett az avantgárd intellektualizmusához, vegyítve a dekonstrukciót a konstruktivizmussal. A hagyományosan messianisztikus kelet-európai értelmiség az emigrációban is nehezen viselte a nyugati társadalmak szekularizálódott művészetének iparszerű szakmaiságát. A kelet-európai avantgárddal a szociális utópia egyszer és mindenkorra beköltözött a művészetbe. Ezek a víziók az emigrált művészek közvetítésével jutnak át Németországba, és hatják át a Bauhaust.

A társadalmi tematika korabeli másik megjelenési formája a holland De Stijl mozgalom és a már említett Bauhaus. A holland képzőművészeti és építészeti csoporthoz tartozott Piet Mondrian és Theo van Doesburg, Naum Gabo, hogy csak néhány lényeges alakot említsek a számos művész közül. 1917-ben folyóiratot alapítottak, amelyben társadalmi és gazdasági problémákat foglalmaztak meg, amelyet a művészetben geometriai formákkal ábrázoltak. Nemcsak festéssel és építéssel, hanem lakberendezési tárgyak készítésével és textiltervezéssel is foglalkoztak. Folyóiratukban bemutatták az orosz konstruktivistákat, az olasz futuristákat és a dadaistákat egyaránt. A magyar Huszár Vilmos is tagja volt a csoportnak, s közvetítette később Kassák *Ma* című lapja felé a holland csoport elveit. A De Stijl a Bauhauszal is kapcsolatba került, de a kapcsolat nem vált szorosossá.

A Bauhaus 1919-ben jött létre Walter Gropius kinevezésével a weimari iparművészeti főiskola élére, aki termékeny művészeti közösséget hozott létre az iskolában sajátos oktatási programmal. A Bauhaus praktikus megoldásokat keresett a műtermi művészet elszigeteltségének régi problémáira. Az iskola növendékeinek, akik eleinte kizárólag festők voltak, meg kellett tanulniuk egy kézműves mesterséget, és segédvizsgát kellett tenniük. Az iskolában asztalos-, fém-, szövő-, színpadi, nyomdai és kőfaragó műhelyek közül választhattak a növendékek, csak ezután kezdődhetett az építészeti oktatás. A kísérleti és modellkészítő műhelyekben, amelyek az alpműhelyekkel szoros összhangban dolgoztak, olyan – többnyire lakberendezési – tárgyakat készítettek, amelyeket már megtervezésükkor ipari előállításra szántak, ezek elérhető anyagokból készültek, funkcionálisak, esztétikusak és a piac felvevőképességéhez alkalmazkodók voltak. A modelleket a megfelelő iparágaknak eladták, s a licenccdíjakból befolyó összeget a műhelyek fejlesztésére és a diákokra költötték. Nemcsak tárgyak, hanem épületmodellek is készültek, amelyek közül viszonylag kevés valósult meg. A Bauhaus a termelés szelleméhez igazított életmódot kívánt kialakítani mind az építészetben, mind a lakberendezésben. A legfőbb szempontok: a termelékenység fokozása s az anyag megfelelő megmunkálásával létrejövő intenzív hatás, valamint a funkcionalitás voltak (Moholy-Nagy 2010: 92–95.). (A házakat előre legyártott elemekből tervezték, amelyeket raktárban tárolták, így a házak az addigi habarcsos módszerek helyett napok alatt összeállíthatóak lettek – a tervek szerint.) A Bauhaus magyar képviselői (Molnár Farkas, Weininger Andor, Breuer Marcell, Stefán Henrik, Forbát Alfréd stb.) szinte mindannyian megfordultak a Gropius-iskolában. 1921 után az ideiglenesen kiköltött Baranya–Bajai Szerb–Magyar Köztársaságon belül a pécsi iskola a magyar Bauhaus fontos székhelye volt, élén Dobrovics Péter festővel. A megye Magyarországhoz történő visszacsatolása után a művészek nagy része emigrált (Várkonyi 2010: 70.).

A Bauhaus úgy viszonyult a konstruktivizmushoz, mint a gyakorlat az elmélethez. Az orosz konstruktivisták nem csak a holland De Stijl mozgalommal, hanem a Bauhauszal is intenzív kapcsolatot ápoltak, legalábbis az első időszakban. Míg azonban az orosz avantgárd „idea-művészet” volt (Perneczky 1988: 62.), a rá jellemző kelet-európai messianizmussal, a német iskola a nyugati társadalom szakszerű műhelye, amelytől nemhogy nem idegen a művészet nagyipari termelése, hanem programszerű lényeges eleme.

A szociális alapokra helyezett művészet újabb fázisa a kelet-európai országokban a szocialista realizmus lett, amelyet leplezetlenül „közösségi művészetnek” neveztek, kifejezve annak szándékolt irányát. A közösségi alatt a kommunista ideológia és hatalom által diktált értékrendet és tematikát értették, összekapcsolva a köz által érthető realizmussal. A realizmus célja a mondanivaló félreérthetlensége volt, s ezt a célt semmiféle absztrakt forma nem szolgálta volna elég jól. A kelet-európai szocialista országokra jellemző, a hatalom és az ideológia által megkövetelt tartalmak szocialista realizmus formájában történő kifejeződése a két háború közötti orosz (és hazai) avantgárd szerves folytatásának tűnik, de ez csak a politikai irányultság szülte látszat. Valójában a kettőnek nincs köze egymáshoz a formavilág tekintetében. Természetesen a sztálini idők képzőművészeti termékeiben már meg-

jelent ez az utópista realista ábrázolási mód, de nem az avantgárdban, ahogy más érintett országokban sem az avantgárd az előzménye. A tartalom talán közös, de a forma mássága mély különbségeket eredményez a két irányzat között. A szocialista realista ábrázolások új közösségnek és új közönségnek szólnak, s bennük a művészet valóságot visszatükröző funkciója jut érvényre. Ennek jegyében „Közösségi művészet felé” címmel nyílt kiállítás Budapesten 1948-ban. Ugyanezt a címet viseli harminc év múlva Kepes György könyve (Kepes 1978), amelyben a szerző a közösségi művészet alatt nem csupán a munkás, paraszt, partizán, áldozat, dolgozó nő tematikájú képeket és szobrokat érti, hanem – reagálva a Nyugaton honos irányzatokra – a környezettel, a természettel harmóniában élő művészetet (is).

A szocialista országokban sokáig, gyakorlatilag az 1970-es évek közepéig töretlen szocreál képzőművészetében a szociális utópia vonásai megjelennek ugyan, de a század eleji avantgárd stílus jegyei nélkül. Sokkal inkább a használhatóság, a gyakorlatiasság és a funkcionalizmus elveit érvényesítik, mint a konstruktivizmus totalitás ideáját. A szocializmusban épített házgyári elemekből készült lakótelepek alig hasonlítanak a Bauhaus építészeti modelljeire, bár a távoli rokonság felismerhető.

A kelet-európai avantgárd kezdeteit, különösen Malevics munkáit (*Fekete négyzet*, 1913; *Vörös négyzet*, 1914) előszeretettel állítják párhuzamba Duchamp ready-made-jeivel (*Biciklikerek*, 1913; *Gyógyszertár*, 1914; *Fésű*, 1916; *Forrás*, 1917), mintha ugyanaz a dolog kezdődött volna el egyszerre Európa keleti és nyugati felén. Természetesen Duchamp provokatív kérdésfelvetését a művészet mibenlétével kapcsolatban nem lehet eléggé méltányolni a 20. század képzőművészetének folyamatos változása szemszögéből nézve, egyet azonban semmiképpen nem állíthatunk; hogy ez a művészi gesztus ugyanaz volna, mint Malevicsé. A szociális tematika értelmezése teljesen más a két művésznél, s míg Malevicsé idea-művészet, addig Duchamp a szociális művészet fogalmához inkább a művészi individuum, a szerző eltüntetésének gesztusát adja, mintsem bármi mást. A nyugat-európai képzőművészetben talán nem túlzás azt állítani, hogy sokkal inkább a szerző negligálása, majd az 1960-as évektől a közönség provokatív aktivizálása jelentette elsősorban a művészet szociális vonatkozását egészen az 1970-es évek végéig. A kelet-európai eredetű szociális utópiák mintázata is fel-felbukkan politikai indíttatású, baloldali gondolatként ezekben a mozgalmakban, amelyek között mindenképpen meg kell említeni az informel irányzathoz tartozó CoBrA csoport és a Szituacionista Internacionálé szociális felfogását.

1948-ban jött létre Párizsban a CoBrA csoport (a név három város betűiből képzett: Koppenhága, Brüsszel, Amszterdam). Néhány éves működésük alatt résztvevő művészek (Karel Appel, Asger Jorn, Christian Dotremont, Joseph Noiret stb.) a forma és a színek szabadságát vallották, az alkotást spontán és kísérleti folyamatnak tekintették. Nézeteikben a marxizmushoz közel álltak, hasonlóan a Lettrista Internacionáléhoz, amelyben szintén az a Guy Debord játszott vezető szerepet, aki 1957-ben a Szituacionista Internacionálét megalapította. A Szituacionista Internacionálé proletárforradalmat hirdetett, s ennek előkészítésére alkalmazták kedvenc felforgató technikáikat: a szituációk megteremtését és a détournement-t, az eltérí-

tést. A détournement-nak Debord két fajtáját különíti el. A kisebb elemek (egy újságkivágás, egy felvétel stb.) attól nyerik el jelentőségüket, hogy milyen kontextusban fordulnak elő. A másik típus a megtévesztő détournement, politikai, filozófiai vagy irodalmi szöveg, amelyet más jelentéssel ruház fel az új szituáció, amelyben megjelenik (Debord–Wolman 1956). A szituacionisták jelentős szerepet játszottak jelszavaikkal az 1968-as diáklázadás előkészítésében is. Debord nevéhez fűződik a spektákulum fogalma, amely a társadalmi viszonyok átfogó, ugyanakkor rendkívül árnyalt kategóriája. „A spektákulum a fejlődésnek az a foka, amikor az áru bevégzi a társadalmi lét teljes leigázását. Nem pusztán arról van szó, hogy az áruhoz fűződő viszony mostantól láthatóvá lesz – de ez lesz az *egyedüli* látható dolog: a világ, amely a szemünk elé tárul, az áru világa.” (Debord 2006: 25–26.)

A mozgalom legfontosabb dokumentumai a folyóiratok voltak, amelyek a csoport nevének rövidítését (IS) viselték címükben. A csoport művészeti teljesítménye nem jelentős, sokkal inkább Debord zseniális, máig helytálló gondolatai (Erhardt 2006: 143.), s az a körülmény, hogy sok, máig eleven köztéri formát (pl. graffiti, gerillapropaganda stb.) megelőlegeztek.

Az 1960-as években induló fluxus, maga az áramló figyelem, a művészet és az élet összekapcsolódása, és a fluxussal jelent meg a humor a művészetben (Böhringer 2006: 19–21.). A fluxus természeténél fogva a hagyományos művészeti elképzelések anyagisága ellen fordult, mégsem dolgozott ki olyan művészetfogalmat, amely lehetővé teszi mindenki számára, hogy művész legyen. A fluxus eljutott a kollektív munkához és a személytelenséghez, az antiművészethez és a provokációhoz. Mindezek az elemek azonban inkább a közösen végzett, a művészeti közösségi munkához, semmint a szociális teóriákhoz vitték közelebb ezt az igen nagy hatású irányzatot, bár Maciunas, akinek a nevéhez fűződik a mozgalom elindítása, gyakorlatilag kommunista volt. A fluxus összművészeti törekvései összekapcsolták a performanszt, happeninget, mindenféle művészeti akciót az írott művészet sajátos, új formáival. Az első Herman de Vries periódikája volt *Integration* címmel, 1963-ban George Brecht *VTRE* címmel indított folyóiratot, melyet Maciunas különbözőképpen formált át; *ccVTRE*, *ccValise* *TRANGLE* stb., majd 1964-től megjelentette híres *FLUXKIT* és *FLUX YEAR BOX* dobozait. A dobozolás ötlete Brechtől származott, aki viszont Duchamp-tól leste el, de Warhol is dobozolt. Mindez jól példázza a szerzőség összemosódását az új formák kitalálásában. 1965-ben Ben Vautier *Tout* címmel kézzel gyártott lapot adott ki, amelynek előzménye az informelhez kapcsolódó képzőművészek párizsi kiadványa *KWY*, amelyben eredeti munkákat fűztek össze lappá. A fluxussal majdnem egyidőben jelentkezett a mail art, amely a fluxushoz hasonló elven működött (Perneczky 1990: 31–32.). A mail art létrehozott egy stabil művészeti hálót azokból a művészekből, akik a művészeti világ üzleties jellegét nem fogadták el, vagy abban nem tudtak részt venni. Az 1960-as években egy sereg művészeti áramlat indult el, nagyrészt egymással átfedésben, s szinte egymással felcserélhetők voltak. Az avantgárd nagyjából 1967-ben, a koncept megjelenésével fordult át valami mássá. Az 1970-es években indult el az avantgárdból való tömeges emigráció, eddig tartott az a szakasz, amely egyben egy redukciós folyamat végét is jelenti. Perneczky az 1968-as

májusi eseményektől eredezteti az avantgárd végét és egy új, második nyilvánosság korszakának kezdetét. Ez a második nyilvánosság nem jöhetett volna létre a modern médiumok és a sokszorosító technikák nélkül, ahogy korábban az avantgárdnak nem is álltak ilyen eszközök a rendelkezésére. Ez a kívül maradás azért jött létre, mert az elit művészet nyilvánossága nem adott helyet a fiatalabb generációk kísérletezőkedvének a galériákban. Ennek az elkülönülésnek az időszaka nagyjából 1988-ig tart, s ami utána következik, az a komputerkorszak, a webdesign és a számítógépes grafika világa (Pernecky 1990: 10., 219.).

A holland származású Joseph Beuys első munkái az 1950-es években jelentek meg, később részt vett a fluxus mozgalomban, majd kivált belőle. Az 1970-es években fejtette ki a „szociális plasztikával” kapcsolatos nézeteit, s nagy művészi sikerei is ehhez a tematikához kötődtek. Beuys a társadalmat tekintette szobornak, amelyen mindannyian munkálkodunk, ennél fogva mindenki lehet művész, és minden művészet. Egy sajátos szociális utópiát hozott létre, amelynek kimunkálásán és gyakorlati megvalósításán évtizedeken át dolgozott. Ennek az utópiának az elvi alapját a Rudolf Steiner által létrehozott antropozófia alkotta. A szellemi szabadság, a közvetlen demokrácia és a marxizmust elutasító szocializmus-felfogáson alapult – steineri alapokon – a beuysi szociális utópia. (Harlan–Rappmann–Schata 2003: 13–15.). A közvetlen demokráciát, a pártok nélküli kormányzást olyan komolyan vette, hogy Az általa létrehozott szabadiskolában igyekezett átadni eszméit, amelynek szerves részét képezte a művészet, amelynek elsősorban terápiás funkciót tulajdonított. „Mi egy demokratikus szocializmushoz akarunk eljutni (...) Tehát valami újat akarunk – olyasmit akarunk kínálni, amely alkalmas mind a nyugati magánkapitalizmus, mind a keleti államkapitalizmus meghaladására” (Harlan–Rappmann–Schata 2003: 26.) – mondta 1973-ban Beuys nagyszabású, ideológiai értelemben sokoldalúan kidolgozott szociális utópiájában, a cselekvésre is nagy hangsúlyt fektetett, és nemcsak politikai értelemben. A legnagyobb forradalmi erőnek a művészetet tartotta, mert az emberi viszonyok csak az emberi kreativitás következtében tudnak megváltozni. A művészet és az élet egy, a művészetből az életbe áramló elemek átalakíthatják a társadalmat. „Magasabb szinten kell helyreállítani a kapcsolatot az istenekkel és a mítoszok szövevényével (...) A művészet az érzékfeletti szférából hoz le valamit, ami megváltoztatja a viszonyokat.” (Harlan–Rappmann–Schata 2003: 47., 56.)

A szociális plasztika lényege, hogy maga a társadalom a műalkotás. Minden ember lehet művész, ha elképzelései vannak a szociális organizmusról, és az elidegenedést kreativitássá alakítja. A hideg és a meleg a világ alaperői (nem csak fizikai értelemben), két pólust alkotnak, és egy nagyon összetett energiával függenek össze. Ebben az összefüggésben tartja az elidegenedést hideg plasztikának, a hő plasztikát szeretetnek. A zsír, a méz és a viasz azok az anyagok, amelyek a hőhatásokra rendkívül jól reagálnak, és szerves vonatkozásaik vannak. Beuys szociális plasztikája az utolsó átfogó társadalmi utópia, melyet a 20. század képzőművészetében tapasztalhatunk. Utána már csak kísérleteket láthatunk, amelyeknek szociális vonatkozásai is vannak, de mégis elsősorban a művészet megújítását célozzák.

Az avantgárd elmúltával a társadalmi tematika a művészet cinikus önigenlésének sajátos termékévé válik, amely karöltve jár a határokat feloldó „mindenki művész” és „minden lehet művészet” közhelyeivel. A nagyipar lassan magát a művészetet is műiparrá alakította át. Böhringer szerint ez annyit jelent, hogy a nemzetközivé vált művészeti képző, termelő, közintézményi és piaci hálózat belső autonómiával bír, és maga határozza meg mibenlétét és teendőit, s azt is, hogy mi a művészet. „Amit művészetként érzékel, termel, és teoretikusan újratermel – az a művészet. Ez az ipar megengedheti magának a vitákat, össze nem illő és egymással polemizáló meghatározásokat. Ebben rejlik az ereje.” (Böhringer 1995: 17.) Az avantgárd még nem volt nagyipari, a később kialakult új formák egy része sem szolgált rá a műipari jelzőre, legalábbis addig, ameddig frissességet vittek a művészetbe. Ezek a mozgalmak általában kívül maradtak a nagy nemzetközi piacon, intézményeken, illetve amikor bekerültek, szinte azonnal ki is múltak.

Az 1990-es évektől a művészetben bekövetkezett az úgynevezett „szociális fordulat”. Megszűnt a politikai és az esztétikai radikalizmus összekapcsolódása, és az utópia tere maga a szociális tér lesz. A művek nyíltan a társadalmi jelenségekkel, a közösséggel foglalkoznak, és az erről való diskurzusok száma megnövekszik. A társadalmi gyakorlatok által létrehozott interszubjektív tér kerül a művészeti vizsgálódások középpontjába. Számos név alatt futnak ezek szociális gyakorlatok: társadalmilag elkötelezett művészet (*socially engaged art*), közösségen alapuló művészet (*community-based art*), köztéri művészet (*public art*), határ-művészet (*littoral art*), részvételen alapuló (*participatory*), kollaboratív művészet (*collaborative art*), beavatkozáson (*interventionist*), kutatáson alapuló (*research-based*) stb. Az új formák által létrehozott művek, gyakorlatok, események nem piacképesek, nem is kívánnak azok lenni, sőt gyakran nem is nevezhetők művészetnek, így értékelésük során gyakran inkább etikai, mintsem esztétikai kategóriák alkalmazhatók. A művészet demokratizálódása elvileg kinyitotta az alkotó művészet kapuit mindenki előtt, de gyakorlatilag az, hogy egy alkotási folyamat végén megjelenő tárgy vagy esemény esztétikai minőségű lesz-e, az nem a jó szándék kérdése. A társadalmi együttműködésen alapuló művészet esztétikai kategóriái nem kidolgozottak, ennek következtében sokkal inkább fókuszál a műkritika az együttműködés hogyanjára (Bishop 2006: 8.). A végeredményről a folyamatra helyeződik át a hangsúly, és fontossá válik, hogy a művész szerepe meddig terjed az aktív közönséggel való együttműködésben, meddig viseli az esztétika bélyegét a mű, és mikor tekinthető pusztán kollaborációs folyamatnak vagy párbeszédnek. Ezek a relációs gyakorlatok gyakran a művészetet csupán eszközül használják a társadalmi kapcsolatok létrehozásában vagy megerősítésében, de az is előfordul, hogy a művész az együttműködés helyett inkább uralja a helyzetet, ami viszont etikai problémákat vet fel a közös alkotás szempontjából. A művészet aktivizmussá vagy terápiás folyamattá válása a szerzőség feladása során már nemcsak az esztétikai szempont eltűnésének a problémáját veti fel, hanem a felelősségét is.

Hivatkozott irodalom

- BISHOP, CLAIRE (2006): A szociális fordulat: A kollaboráció és elégedetlenei [The Social Turn, *Artforum*, 2006. február]. <http://exindex.hu/index.php?l=hu&page=3&id=531>
- BÖHRINGER, HANNES (1995): *Kísérletek és tévelygések*. Budapest, Balassi–BAE Tartóshullám.
- BÖHRINGER, HANNES (2006 [1993]): *Szinte semmi*. Budapest, Balassi Kiadó–BAE Tartóshullám.
- DEBORD, GUY (2006 [1992]): *A spektákulum társadalma*, Budapest, Balassi–BAE Tartóshullám, 141–156.
- DEBORD, GUY–WOLMAN, GIL (1956): *A User's Guide to Détournement*. Internet: www.bopsecrets.org/SI/detourn.htm
- GOMBRICH, ERNST–ERIBON, DIDIER (1999 [1991]): *Miről szólnak a képek?* Budapest, Balassi–BAE Tartóshullám.
- HARLAN, VOLKER–RAPPMANN, RAINER–SCHATA, PETER (2003 [1984]): *Szociális plasztika. Anyagok Joseph Beuys-hoz*. Budapest, Balassi.
- KEPES GYÖRGY (1978): *A közösségi művészet felé*. Budapest, Magvető.
- MOHOLY-NAGY LÁSZLÓ (2010 [1925]): Előtörténet. A Bauhaus megalapítása. In Bajkay Éva (szerk.): *A művészettől az életig. Magyarok a Bauhaus-ban*. Budapest, Hungarofest–Janus Pannonius Múzeum, 92–95.
- PERNECZKY GÉZA (1988): *A korszak, mint műalkotás*. Budapest, Corvina.
- PERNECZKY GÉZA (1990): *A háló. Alternatív művészeti áramlatok a folyóirat-kiadványaik tükrében 1968-1988*. Budapest, Héttorony.
- VÁRKONYI GYÖRGY (2010): „Előtanfolyamok”. Budapest–Pécs–Weimar. In Bajkay Éva (szerk.): *A művészettől az életig. Magyarok a Bauhaus-ban*. Budapest, Hungarofest–Janus Pannonius Múzeum, 66–91.

BERGER VIKTOR

Térteremtő szavak

Gondolatok Ricardo Padrón The Spacious Word. Cartography, Literature, and Empire in Early Modern Spain című művéről

Am Weihnachtstag des Jahres 1560 erreichten wir die letzte Passhöhe des Andengebirges, und sahen zum ersten mal in den gelobten Urwald hinab. Am Morgen las ich die Messe, dann stiegen wir in die Wolken hinab.
(Gaspar de Carvajal; Werner Herzog: *Aguirre, der Zorn Gottes*, 1972)

Az utóbbi két évtized szociológiai, társadalom- és kultúratudományos diskurzusaiban úgy tűnik, a korábbiakhoz képest kitüntetett figyelemben részesült a tér kategóriája. Bár egységes térparadigma nem lehetséges, a szociológia számára mégis termékeny lehet e téma vizsgálata, mert segítségével újratematizálhatók bizonyos alapkérdések. Ezek közül a térképészettörténeti fejlemények kapcsán a modernitás kialakulására vonatkozó kérdést fogom az alábbiakban kiemelni Ricardo Padrón műve alapján.

Több szerző is felhívta rá a figyelmet, hogy a kora újkor és a modernitás sajátos térbeliséget teremtett például a fegyelmező intézményekben vagy az urbánus környezetben (Foucault 1990 [1975]; Lefebvre 1991 [1974]; de Certeau 2010 [1980]). Valószínűsíthető, és részletesebb kifejtést igényelne, hogy a Foucault, Lefebvre és de Certeau által leírt térbeli konfigurációk számára a végtelenként, minőségileg homogénként, mérhetőként és az értelem fénye által megvilágítottként elgondolt tér képzete szolgált alapul. Emellett a modern központosított állam is e térkonceptió alapján szerveződött meg. A modern államok meghatározó jegye az adott terület feletti erőszakmonopólium, azaz létezik egy kormányzati, uralmi centrum, amely egy bizonyos területen kizárólagosan gyakorolja a hatalmat, vagy legalábbis legitim módo igényt tart rá.¹ Jakab Dénes szerint az államterület elképzelésének gyökere a karteziánus filozófia. Descartes a testek (res extensa) releváns tulajdonságaként a kiterjedésüket nevezte meg. A három dimenzió alapján meghatározható térben foglalnak helyet az egymástól jól elkülönülő entitások, melyek kizárólagosan foglalják el a tér egy adott szegmensét (Jakab 2009: 164–165). A földfelszín ugyan nem háromdimenziós, nem is végtelen, de rokonság áll fenn a modern állam megszervezése és az újkorban létrejövő új térkonceptió között: az államok a földfelszín teréből kihasított terület felett gyakorolják a hatalmat, méghozzá kizárólagosan, csakúgy, ahogyan a descartes-i elképzelés alapján sem lehet egy helyen két test.

¹ E helyen eltekintek a hatalom és uralom weberi különbségtételétől.

Látható, hogy a kérdés túlmutat önmagán, szociológiai jelentőséggel bír: amikor ennek a térfelfogásnak a geneziséről beszélünk, akkor egyúttal a modernitás kialakulásáról is beszélünk. Ezért létjogosult az a fajta szociológiai vizsgálati mód, amely a szociológia hagyományos szemléletmódjával (áttekintsszerűen: Schroer 2008) szemben nem csupán a társadalmilag létrehozott-módosított térrel foglalkozik, hanem különös figyelmet szentel a térre vonatkozó elgondolásoknak is. A geometriailag megszerkesztett, minőségileg homogén, mérhető tér későbbiekben oly fontossá váló koncepciójának születését rendszerint a késő reneszánsz és a barokk időszakára szokták tenni. Viszonylag átfogó irodalma van annak, hogy hogyan járult hozzá a természettudományok mellett a filozófia és a festészetben a lineáris perspektíva e térrepresentáció kialakulásához (lásd Panofsky 1984 [1927]). Jóval kevésbé megvilágított téma azonban, hogy a középkor végén és az újkor hajnalán a térképészet is jelentős hozzájárulást nyújtott eme átalakuláshoz.

E médium egyáltalán nem az a semleges vizuális reprezentáció, aminek gondolnánk. Saját térbeliséget hoz létre, amelynek csupán egyik speciális esete a modern, a hosszúsági és szélességi fokok által felrajzolt rácsozat által érzékeltetett tér. Vannak olyan elképzelések, amelyek rámutatnak, hogy a térképek többet jelentenek egyszerű vizualizálási eljárásoknál. Karl Schlögel szerint „a térképekben a kor tudása és elképzelései/képzetei manifesztálódnak. (...) Bennük mintegy magához tér a [korszak – BV] világképe” (idézi: Schulte 2009: 5.). Vagyis Schlögel úgy véli, hogy az adott korszak alapvető világlátása *rányomja a bélyegét, kifejeződik* a térképeken. Ezzel szemben érdemes lenne kölcsönhatásként felfogni ezt a viszonyt, hiszen nemcsak arról van szó, hogy a térképekről leolvashatók az adott korszakra jellemző térrel kapcsolatos elképzelések, világlátások, hanem ők maguk is alakítják e felfogásokat.²

Manapság a kultúra- és társadalomtudományok területére is begyűrűzött a térképek iránti érdeklődés. E vonulathoz kapcsolódik Ricardo Padrón *The Spacious Word* című könyve is, melynek szerzője egy igen nagy és fontos feladatot tűzött ki önmaga számára: rekonstruálni az európai civilizáció ama nagy kultúrtörténeti váltását, melynek során a tér középkori elgondolását (illetve elgondolásait) valami gyökeresen más váltotta fel az újkor folyamán. A mű kiindulópontja az az ismert tény, hogy a végtelen, minőségileg homogén, geometriailag elképzelt tér képzete nem, vagy csak csírájában létezett az európai középkorban, a maga teljességében az újkorban bontakozott ki, hogy aztán ez váljon a domináns, szinte egyeduralkodó térrepresentációvá.

Michel de Certeau (2010 [1980]): 117–127., 142–145.) klasszikus gondolatmenete kapcsán Padrón szembeállítja egymással az útvonalat a tér elgondolásának absztraktabb formájával (Padrón 2004: 60–61.). Előbbi a cselekvő földközeli perspektívájához kötődik, az ő mozgását követi; egydimenziós, mivel az út mentén va-

² Vö.: „az olyan mediális diszpozitívok, mint a térképek esetében nem pusztán arról van szó, hogy ezek pusztán térbelivé tesznek már meglévő társadalmi viszonyokat, illetve leképeznek már létező területeket, hanem hozzá is járulnak mindkettőnek a konstituálódásához, [e] médiumok tehát nem csupán eszközök, hanem maguk is a világ létrehozásának bizonyos módozatát képviselik” (Döring 2008: 52.).

ló haladás, a stációk egymásutánisága az egyedüli strukturáló elve, miközben figyelmen kívül hagyja azt, ami kívül esik az útvonalon. Ezzel szemben a „szabályos” modern térképek a táj egészére isteni magasságból letekintő megfigyelő nézőpontját tükrözik, az ő szemszögéből a tér egy négyzetrácsos koordináta-rendszer által közrefogott felületre szerveződik. A középkor és az újkor/kora modernitás között nem az a fő eltérés, hogy az utóbbi korszakban az emberek már nem gondolkodnak útvonalakban, erről szó sincs, hiszen továbbra is előszeretettel használják ezt a sémát, amikor a térben (lakásban, városban, természetben) tájékozódnak, vagy térbeli elrendezéseket írnak le (de Certeau 2010 [1980]): 142–145.). A különbség inkább abban rejlik, hogy az újkorban a tér *szisztematizált* reprezentációnak területén a tér modern elgondolása jutott uralomra, háttérbe szorítva az összes többi, megfosztva őket legitimitásuktól. Ezzel szemben a középkorban a térnek többféle reprezentációja létezett.

Padrón könyvéből is kiderül az, ami a térképészettörténeti irodalomból is, hogy a középkori Európában többféle „térkép” létezett (bár mindegyikük meglehetősen ritka volt), amelyek egymástól elkülönült tradíciót képviseltek, és amelyek mindegyike egy speciális csoportot (pl. utazókat, navigátorokat, spirituális elmélyülésre vágyó személyeket) céloztak meg (Harvey 1991: 7.; vö. Padrón 2004: 53.). A középkorral kapcsolatban szokás beszélni mappa mundikról, lokális és regionális topográfiai térképekről, portolán térképekről és csillagászati térképekről. Ezek mindegyike valóban más és más célt szolgált, más és más közönséget szólított meg. Közös volt viszont bennük, hogy nem a modern térképek térbelisége volt jellemző rájuk: egyikük sem a hosszúsági és szélességi fokok által kifeszített, minőségileg homogén, végtelen teret képezte le méretarányos módon.

A mappa mundik – azaz világtérképek – szakrális szempontok alapján rendszerezték a teret: más értékkel látták el a különböző égtájakat (pl. a Kelet szent irány volt, míg a Nyugatot negatív előjellel látták el), ami alapján más volt a tájolásuk is (általában keleti), és emellett a világra és a történelemre vonatkozó vallásos ihletű tudás egészét kívánták átfogó módon megjeleníteni (pl. gyakran konkrét helyet kap a térképen az Édenkert, vagy misztikus lények népesítik be a távoli, ismeretlen vidékeket). A csillagászati térképek, illetve az égi szférákat megjelenítő ábrázolások esetében is nagy szerepet játszottak a szakrális megfontolások, emellett az általuk ábrázolt tér nem volt sem végtelen, sem minőségileg homogén. A lokális és regionális térképek esetében nagyobb változatosság figyelhető meg, de ezek sem méretarányosan ábrázolták a városokat, régiókat. E térképcsoport egyik alejét képezték az útvonal-térképek, melyekre az útvonalak kapcsán kifejtett linearitás, egydimenziós jelleg volt jellemző – annak ellenére, hogy kétdimenziós felületen jelenítettek meg útvonalakat, mivel a hánnyaveti, gyakran csak tessék-lássék módon megrajzolt régió csupán háttér gyanánt szolgált. A térkép maga a cselekvő földfelszínen végrehajtott mozgásait, az ő perspektíváját vette alapul. A tengeri navigáció eszközeként szolgáló portolán térképek sokkal pontosabbak voltak a többinél. A Mediterráneumot vagy Európa egészét ábrázolták; jellemzően a partvonalakra koncentráltak, ezeket méretarányosan jelenítették meg (a belföldet pedig elhanyagolták), feltüntetve a part mentén található helységeket. Ugyanakkor nem a hosszúsági és szélességi

fokok, hanem a szélrózsa által jelzett szélirányok osztották kisebb egységekre ezt a teret. A portolán térképek tehát annak ellenére, hogy a modern térképészet szemszögéből akkurátusabbak voltak, továbbra is kötődtek az utazók által befutott útvonalakhoz (mind eredetükben, hiszen nem csillagászati megfigyelések, hanem a part mentén tett utazások alapján rajzolták meg őket, mind felhasználásukban, hiszen lehetséges útvonalakat lehetett felrajzolni e térképeket alapul véve). Padrón ez utóbbi kettő típust vizsgálta behatóan, bemutatva azt a folyamatot, amelynek során a 16. századtól kezdve e térképformákat fokozatosan háttérbe szorította a modern térkép (Padrón 2004: 53–84.; lásd még: Padrón 2002; Harvey 1991).

Padrón a térképek szokásosnál tágabb definíciójával él, mely alapján a terek diszkurzív leírásai is részét képezik a fogalomnak.³ Könyvének gerincét ennek megfelelően azok a szellemes és mélyreható elemzések teszik ki, amelyekben a 16. századi spanyol történészek, írók, hódítók, földrajztudósok, katonák vagy költők írásait veszi górcső alá a térbeliség megjelenési módjának szempontjából. E művek az átmenet korszakának lenyomatát viselik magukon, amelyben fokozatosan, megtorpanásokkal, de szépen lassan eltolódás következett be a térről való gondolkodásban. A szemügyre vett írások is (egy kivételtől eltekintve) mind átmeneti formákat képviselnek, hibrideket, amelyekben egyszerre van jelen az útvonalszerű, egydimenziós és másfelől a modern, felületszerű, az isteni magasság szemszögéhez kötődő térbeliség.⁴

Hernán Cortés V. Károlyhoz írt második, a mai Mexikó belső területén végrehajtott hadjáratáról szóló levele (1520) az egyetlen, amelyik még kizárólagosan a középkori (vagy még régebbi) térfelfogáshoz kötődik. Cortés nem a mai szemmel normálisnak tűnő módon írja le Új Spanyolországot, mivel a maga egészében, egy magaslati perspektívát felvéve sohasem beszél a területről. Nem tér ki Új Spanyolország formájára, hogy milyen folyói vannak, illetve milyen határok veszik körül (Padrón 2004: 98.). Ehelyett a szöveg egy utazást ír le Veracruzból Tenochtitlánba, az azték birodalom akkori fővárosába – Új Spanyolország tehát egy útvonal mentén jelenik meg. A kifejtés logikája – mivel soha nem a mindent látó isteni szem magasságából szemlélve, a hangsúlyt soha nem a vizuális aspektusra helyezve kívánja leírni a mai Mexikót – nagyon is közel áll a középkori útvonaltérképekéhez.

Míg Cortés megmarad az útvonalszerű térfelfogásnál, addig a 16. századi spanyol irodalom klasszikus művében, az *Araukánok könyvében* a Padrón által elemzett többi műben is megjelenő vegyes vagy átmeneti térbeliség érhető tetten. Ebben az epikus költeményben a szerző, Alonso de Ercilla egyes szám első személyben számol be a spanyoloknak a chilei araukánok ellen folytatott háborújáról.⁵ E monumentális alkotásnak számos olyan passzusa van Padrón szerint, amelyek az újfajta térképek újfajta térbeliségére épülnek, „amennyiben egy parancsoló magasságból

³ Terjedelmi korlátok miatt nincs módom kitérni arra a kérdésre, hogy miképp lehet meghatározni a térképeket, és mennyire jogosult Padrón lépése.

⁴ Terjedelmi korlátok miatt két műre térek ki csupán.

⁵ A mű magyarul is megjelent: *Araukánok könyve* (3 kötet, Budapest: Eötvös, 2006, 2007, 2008).

adnak átfogó képet a területekről, és amennyiben azt sugallják, hogy az egyes pontok egymás mellett léteznek e felületen” (Padrón 2004: 225.). A vizualitás előtérbe kerülése nyilvánul meg Ercilla pontos, az olvasót a terület elképzelésére ösztönző leírásaiban, Chile pontos kartográfiai ábrázolásában, valamint a költemény egyik kulcsmomentumában, az ún. mappa mundi jelenetben. Ez utóbbiban Fitón, a chilei varázsló megmutatja Ercillának, a mű főhősének hatalmas varázsgömbjét, amely a világ különböző részeit mutatja meg neki madártávlatból (uo. 206–207.). Másrészről a linearitás is jelentős szerepet kap Ercillánál, méghozzá abban, hogy a harci cselekmények északi-déli mozgások sorozataként jelennek meg: a spanyol seregnek a továbbjutás érdekében mindig bizonyos hegysorosokon kell keresztüljutniuk, mindig brutális harcok árán tudnak csak továbblépni (ha egyáltalán, hiszen gyakoriak a vereségek is). A Chile területén végrehajtott „vertikális” mozgások ábrázolása nem csupán a lineáris térfelfogás kontextusában érdekesek. Padrón értelmezésében a szerző alapvető beállítódását is tükrözik, mivel a hódítók által Chilén gyakorolt nemi erőszak allegorikus megjelenítései, míg a szorosok a nőiség és az ellenálló Chile szimbólumai (uo. 195–196.).

Az ismertetett elemzésekből is kiviláglik, hogy Padrón könyve igen szubtilis és eredeti módon értelmezi a spanyol kultúrkör e klasszikus alkotásait. Emellett segít abban is, hogy differenciáltabban közelíthessünk meg egy, a nyugati kultúrkör fejlődésével kapcsolatos, kiemelten fontos kérdést. Az, amit e kultúrkör „racionalizálódásaként” szokás emlegetni, általában Janus-arcú folyamatként jelenik meg az e kérdést vizsgálók számára, mivel az ismeretek gyarapodása, rendszerezése, a világ feletti nagyobb kontroll e szerzők szemében együtt jár az instrumentális logika uralomra jutásával, a természet és az embertársak objektíválásával, a kiaknázó beállítódás dominánssá válásával. E sötét diagnózis van jelen hol implicit, hol explicit módon Weber racionalizációelméletében és teljesen nyíltan a frankfurti iskola első generációjának műveiben, illetve Habermas rendszerevolúcióval kapcsolatos gondolataiban. A modernitás kialakulását egy kétarcú racionalizálódási folyamatként rekonstruáló gondolati séma igen befolyásos a társadalomtudományok körében, így az sem meglepő, ha a térfelfogások átalakulását is többen e szemüvegen keresztül szeretnék értelmezni.

Az a nagy átalakulási folyamat, amelynek során a térrepresentációk középkori pluralitását a kartográfia területén a modern térkép uralma váltotta fel, e gondolati séma alapján a „racionalizálódás” részeként jelenik meg. Ezt a „racionalizálódást” aztán ugyanazzal a kettős jelleggel látják el. A modern térképek egyrészt minden korábbinál pontosabban ábrázolják a földfelszínt, „racionalizálják” a teret, megfosztják nemcsak a szerkesztésbeli pontatlanságoktól, de mindenféle misztikus-mágikus tartalomtól is. Másrészt az isteni magasságból ily módon szemügyre vett és az e mindenható és uralkodni vágyó szem számára felkínált terület feletti szisztematikus kontrollt is lehetővé teszik. Woodward e témában írt tanulmányának zárógondolata jól szemlélteti ezt az elképzelést, szerinte „a föld egészének e [racionalizált – B. V.] képe hozzájárult azon eszme kialakulásához, miszerint a világ véges és lehetséges szisztematikus uralmat gyakorolni felette, továbbá hatékony keretrendszert szolgáltatott a politikai expanzió és kontroll megvalósítása számára”

(Woodward 1991: 87.). A „racionalizált” térrel rendelkező térkép így a kizsákmányolás, a felügyeletgyakorlás, a területi igazgatás vagy expanzió stb. ágenszév: előmozdítójává és közvetítőjévé válik.

Padrón műve alaposan belerondít ebbe a jól kigondolt, ám a dolog lényegét tekintve mégiscsak meglehetősen egyszerű képletbe. A térbeliség cortési kezelésének rekonstrukciója épp arra világít rá, hogy az útvonalszerű térfelfogás is éppúgy szolgáltatába állítható különféle kizsákmányoló, hódító projekteknek. Az instrumentális logika ezek alapján nem kizárólag a modern „racionális” térképzethez kötődik, a középkort nem érdemes e tekintetben romantikus elvágyódási hajlamok alapján pozitívabban megítélni. Cortés nem kevésbé volt kegyetlen, expedícióját nem kisebb mértékben indította a megszerezhető dicsőség, hatalom és gazdagság reményében, mint azok a későbbi hódítók vagy kereskedők, akik már a modern térbeliség talaján álltak. A középkori térbeliség tehát igen jól szolgálta a gyarmatosítói tevékenységet annak kezdeti időszakában (Padrón 2004: 235.).⁶ Padrón zárómegjegyzése megvilágító erejű:

(...) érdemes lenne hosszasan elgondolkoznunk azon, hogy milyen politikai értékkel látunk el bármit a saját kultúránkban, amely a modernitás előtről származik, és manapság már csak e modernitás peremén létezik (...) [h]ajlamosak vagyunk a modernitás eme alternatíváit inherensen felszabadító jellegűként elgondolni, mégis: érdemes lenne emlékeztetni önmagunkat arra, hogy ezek is lehetnek a hatalom eszközei. A derékszögű négyzetrács nem az egyetlen olyan eszköz, amellyel feltérképezhető/eltervezhető (map) egy birodalom. (2004: 238.).

Padrón ugyan teljesen nem veti el a „hagyományos” vélekedést, de láttatni kívánja, hogy a gyarmatosítás első időszakára nem volt igaz. Összességében úgy tűnik tehát, hogy azt az instrumentális logikát, amely a térképek kapcsán a gyarmati kizsákmányolás, az igazgatás és a kereskedelem hatékonysága kapcsán jelenhet meg, nem az új térbeliség hozta létre. Az egydimenziós térfelfogás nagyon mélyen gyökerezett ebben a kultúrában. Így nem pusztán arról van szó, hogy a hódítások első szakaszában, amikor ismeretlen területre kerülnek az emberek, akkor szükségszerűen e séma alapján orientálódnak, míg a hatalom szisztematikus kiépítése folyamán vagy után, annak fenntartása érdekében, kialakul a modern térreprezentáció. E célokat a középkori térfelfogás is képes volt szolgálni.⁷

⁶ Erre mutatott rá ösztönösen Werner Herzog az *Aguirre, Isten haragja* (Aguirre, der Zorn Gottes) című filmjében, melyben a konkvisztádor, Aguirre cseppet sem szimpatikus figura: hódítani, rabolni, zsákmányolni és alávetni akar. A film érdekessége, hogy a cselekmény tulajdonképpen nem más, mint egy útvonal (mely kudarcban végződik), és érzékelhető, hogy a szereplők is ily módon gondolkodnak a térről. Mindezt a Popol Vuh (találó névválasztás!) atmoszferikus zenéje festi alá, mely tökéletesen érzékelteti az ismeretlen terek misztériumát.

⁷ Ez világossá válik Padrón leírásaiból is. Amikor a 16. század második felében a spanyol királyi udvar kozmográfiai szervezetének megbízásából felszólították a Közép-Amerikai gyarmati tisztviselőket (tehát a már berendezkedett, konszolidálódott hatalom képviselőit), hogy rajzolják meg a rájuk bízott terület térképét, akkor meglehetősen nagy arányban kaptak útvonaltérképeket a kozmográfusok (vö. Padrón 2002: 30–31., 39–42., 2004: 75–81.).

A *Spacious Word* azért is élvezetes olvasmány, mert mindezek mellett arra készít, hogy átgondoljuk néhány problémamentesnek vélt fogalmunkat. Ezek közé tartozik a „racionalizáció” is. Padrón könyve nyilvánvalóvá teszi, de a szakirodalom kritikai olvasása is arra a következtetésre sarkall, hogy a „racionalizáció” fogalma meglehetősen problematikus. Mégis mit jelent az, hogy racionális, hogy valami racionálisabb, mint más? Mi a racionalitás meghatározó kritériuma? És mi az, hogy racionalizáció? Olyan kérdések ezek, amelyek gyakran reflektálatlanok maradnak, noha lényegesek lennének. A probléma ott kezdődik, hogy nincs a racionalitásnak abszolút mércéje. Már Weber is arról írt, hogy „az életet a legkülönbözőbb irányokban lehet »racionalizálni«” (Weber 1982 [1904–1905]: 86.). Amikor a térképésztörténeti irodalomban racionalizációról írnak, akkor rendszerint a geometriai elvek uralomra jutását értik ezalatt: a tér mérhetőségének gondolatát, azt, hogy a természetet geometriailag arányosan, egy hosszúsági és szélességi fokok alapján felépülő rácsozat felhasználásával kívánták reprezentálni, minek következtében az ily módon felépülő „absztrakt” tér minőségileg homogénné vált (Woodward 1991: 84., 87.). Az átmatematizáltság mint a racionalitás kritériuma azonban nem a dolgok természetéből, hanem csak a tudományos közösség áthagyományozott meggyőződéseiből fakad, vagyis nem szükségszerű. Padrón maga jegyzi meg, hogy a mappa mundik is „racionalizálták” a teret, de nem matematikai alapon, hanem a középkori kereszténység kulturális prioritásai alapján (2004: 35.). Racionalizálni tehát sokféleképpen lehet, akár oly módon is, hogy a racionalizálás fogalma homlokegyenest ellentmond annak, amit a térképésztörténet művelői általában értenek alatta.

Padrón e tekintetben viszonylag következetes: racionalizálásról a legtöbbször úgy ír, hogy az derül ki, ez többféle értelemben lehetséges.⁸ Az ilyen megengedő szóhasználat ugyan egy fokkal jobb, mint a kifejezés reflektálatlan alkalmazása, de problémát is okozhat, ugyanis a racionalizáció fogalmának teljes kiürülését eredményezheti. Túlzottan sokféle, egymással ellentétes szempontból lehet racionalizálni, így talán megfelelőbb volna, ha a tér ilyen vagy olyan racionalizása helyett a tér rendszerezéséről beszélnénk. Minden jel arra utal tehát, hogy a „racionalizáció” elgondolása nem nyújt megfelelő fogalmi keretet, és valahogy másképp kellene rekonstruálni az átalakulást. Olyan fogalmiságra lenne szükség, amely képes számot adni arról, hogy a terek egymástól fundamentálisan különböző módon tudnak felépülni; melynek segítségével minden különösebb gond nélkül megragadhatóvá válna a terek konstituálódásának eme öntörvényű logikája, hogy rá lehessen mutatni a tér megszerveződési módjainak sajátosságaira. És kifejezetten előnyös lenne, ha mindezt úgy tudná e fogalmiság nyújtani, hogy közben az egyik térbeliséget nem értékeli magasabbra vagy alacsonyabbra, mint a másikat, hogy a fundamentális különbözőség elve teljesen érvényesülni tudjon.

⁸ Egy helyen arról ír, hogy a ptolemaioszi ihletésű térkép az euklideszi geometria alapján racionalizálja a teret (Padrón 2004: 32.), egy másik – már említett – kontextusban pedig a mappa mundik kapcsán említi, hogy ezek a középkori kereszténység kulturális prioritásai nyomán racionalizálták a kartográfiai teret (uo. 35.). Mindkettő a számos racionalizálási lehetőség egyikeként jelenik meg e helyeken.

Ezt a döntő lépést Padrón nem tette meg, nem szakadt el teljesen a racionalizáció sémájától. Persze ő sem rangsorolja a különböző tereket, de olyan fogalmisággal dolgozik, amely eredetileg értékelő volt, és a megoldása inkább az inherens tendencia ellenében végrehajtott toldozgatás-foldozgatás benyomását kelti. Bizonyára több alternatíva állna rendelkezésre egy megfelelő fogalmi keret kialakítására, ám e helyütt csak egy lehetőséget említenék, amelyik viszont különösen kézenfekvőnek tűnik. Mint az ismeretes, Ernst Cassirer szerint léteznek különböző szimbolikus formák, amelyek „a szabad alkotás princípiuma[iként]”, önmagukban „zárt és egységes alaptevékenység[ekként]” (1993 [1923]: 206.) mind sajátos és egymásra visszavezethetetlen módon formálják meg az észlelhető valóságot. Valamennyi szimbolikus forma (a nyelv mint *egész*, a mítosz mint *egész*, a művészet mint *egész* vagy a tudományos megismerés mint *egész*) kibontakoztatja a maga saját, mással össze nem hasonlítható logikáját (vö. Cassirer 1993 [1923]: 206.). A térre vonatkoztatva mindez azt jelenti, hogy a tér nem valami ténylegesen létező dolog, hanem mindig a szimbolikus megformálás műveletének eredménye:

(...) nincs általános, teljességgel szilárdan álló térszemlélet, hanem a tér abban az értelmi rendben nyeri el meghatározott tartalmát és sajátos illeszkedését, melyben formálódik. A tér „formája” aszerint változik, hogy mitikus-, esztétikai- vagy teoretikus térként gondoljuk-e el, és ez a változás nem pusztán az egyes és alárendelt vonásokat érinti, hanem egészként vonatkozik rá és elvi struktúrájára. A tér nem rendelkezik egy teljességgel, egyszer s mindenkorra szilárdan adott struktúrával; e struktúrát csak azon általános értelmi összefüggés által nyeri el, melyben felépülése végbemegy. (Cassirer 2000 [1931]).

Amennyiben tehát a tér eltérő módon konstituálódhat, úgy e különböző terek szolgálhatnak alapul a térképek megrajzolásának. És talán nem is lenne olyan nehéz rámutatni ezen összefüggésekre. Így azt mondhatnánk, hogy a mitikus gondolkodás szimbolikus formája szervezi meg a mappa mundik terét – minthogy a különböző égtájaknak és helyeknek eltérő mitikus minőséget tulajdonít.⁹ Az útvonalterképek térbeliségét a nyelv szimbolikus formájával lehetne összekapcsolni, amennyiben a nyelvfejlődés korábbi szakaszaiban megjelenő tulajdonság, ti. a cselekvő nézőpontjához kötődés az alapja e térképfajtának is.¹⁰ A modern térképek tere pedig a tiszta megismerés teoretikus terére épülne, mivel mindkettő szigorú geometriai elveken nyugszik.¹¹ Kétségtelenül vannak olyan kérdések, amelyek nem tisztázhatók első

⁹ A tér és a mítosz szimbolikus formájának kapcsolatához lásd: Cassirer (2000 [1931], 2002 [1925]: 98–123.). A mitikus gondolkodáshoz átfogóan és magyarul lásd még Cassirer (1969 [1922]). A helyzet természetesen nem ilyen egyértelmű, hiszen a mitikus gondolkodás számára a szó vagy a vizuális reprezentáció azonos magával a dologgal. Ez pedig nem valószínű, hogy igaz, több jel arra utal, a középkorban tudatában voltak annak, hogy a térképek reprezentációk. Így a mappa mundik leginkább a mítosszal ambivalens viszonyban lévő vallás szimbolikus formájához kötődnek.

¹⁰ A tér és a nyelv szimbolikus formájának kapcsolatához lásd: Cassirer (2001 [1923]: 147–168.).

¹¹ A teoretikus térhez lásd Cassirer (2002 [1929]: 159–182.).

ránézésre (Mely szimbolikus formához kapcsolódnak a portolán térképek és azok a regionális vagy lokális térképek, amelyek nem útvonalszerűek? Megengedi-e a cassireri terminológia a vegyes típusokat?), de az mindenesre látszik, hogy a tér eme cassireriánus felfogása¹² igen jól ki tudja küszöbölni azokat a fogalmi problémákat, amelyekkel Padrón is küszködött. A térbeliség tekintetében megfigyelhető epochális átalakulás ezek alapján a szimbolikus formák átrendeződéseként: egyesek háttérbe szorulásaként, míg mások előtérbe lépéseként lenne megragadható. Mindez természetesen jövőbeli kutatásoknak lehetne a tárgya, melyek keretében talán jobban utána tudnánk járni annak a kérdésnek, hogy a térfelfogások átalakulása mennyiben jelez társadalmi változásokat.

Hivatkozott irodalom

- CASSIRER, ERNST (1969 [1922]): A mitikus gondolkodás fogalmi szerkezete. *Világosság* 10 (10), 10–13. (Melléklet az 1969. októberi számhoz.)
- CASSIRER, ERNST (1993 [1923]): A szimbolikus forma fogalma a szellemtudományok felépítésében. *Filozófiai Figyelő* 14, 203–225.
- CASSIRER, ERNST (2000 [1931]): Mitikus, esztétikai és teoretikus tér. *Vulgo* 2 (1–2), 237–246. Internet: <http://www.c3.hu/scripta/vulgo/2/1-2/cassir.htm>
- CASSIRER, ERNST (2001 [1923]): *Philosophie der symbolischen Formen. Erster Teil: Die Sprache, Gesammelte Werke*. Hamburg, Meiner.
- CASSIRER, ERNST (2002 [1925]): *Philosophie der symbolischen Formen. Zweiter Teil: Das mythische Denken*. Hamburg, Meiner.
- CASSIRER, ERNST (2002 [1929]): *Philosophie der symbolischen Formen. Dritter Teil: Phänomenologie der Erkenntnis*. Hamburg, Meiner.
- DE CERTEAU, MICHEL (2010 [1980]): *A mindennapok leleménye 1. A cselekvés művészete*. Budapest, Kijárat.
- DÖRING, JÖRG (2008): Die Karte als Operations- und Imaginationsmatrix. Zur Geschichte eines Raummediums. In Jörg Döring és Tristan Thielmann (szerk.): *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Bielefeld, Transcript, 49–69.
- FERRARI, MASSIMO (1992): Cassirer und der Raum. Sechs Varianten über ein Thema. *Internationale Zeitschrift für Philosophie* 2 (1), 167–188.
- FOUCAULT, MICHEL (1990 [1975]): *Felügyelet és büntetés*. Budapest, Gondolat.
- HARVEY, P. D. A. (1991): *Medieval Maps*. London, The British Library.
- JAKAB DÉNES BARNÁ (2009): Területiség és deterritorializáció. A terület mint a társadalomelmélet vezérfonala. *Replika* (66), 163–176.
- LEFEBVRE, HENRI (1991 [1974]): *The Production of Space*. Oxford, Basil Blackwell.

¹² Cassirer térről kapcsolatos gondolatairól összefoglalóan, hat szerzővel való szembeállítás során kifejtve lásd Ferrari (1992). E helyen szeretném megköszönni Weiss Jánosnak, hogy országhatárokat átszelve beszerezte nekem ezt a tanulmányt.

- PANOFKY, ERWIN (1984 [1927]): A perspektíva mint „szimbolikus forma”. In uő: *A jelentés a vizuális művészetekben*. Budapest, Gondolat, 170–248.
- PADRÓN, RICARDO (2002): Mapping Plus Ultra. Cartography, Space, and Hispanic Modernity. *Representations* 79 (1), 28–60.
- PADRÓN, RICARDO (2004): *The Spacious Word. Cartography, Literature and Empire in Early Modern Spain*. Chicago, London, University Of Chicago Press.
- SCHROER, MARKUS (2008): Soziologie. In Stephan Günzel (szerk.): *Raumwissenschaften*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 354–369.
- SCHULTE, BENEDIKT (2009): *Karte als symbolische Form. Kartographische Repräsentationen des Raums und ihre Transformation durch technische Bilder. Eine vergleichende Analyse der Ebstorfer Weltkarte und Google Earth (seit 2005)*. Szakdolgozat, Stiftung Universität Hildesheim, Grin.
- WEBER, MAX (1982 [1904–1905]): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Budapest, Gondolat.
- WOODWARD, DAVID (1991): Maps and the Rationalization of Geographic Space. In Jay A. Levenson (szerk.): *Art in the Age of Exploitation*. New Haven, Yale University Press, 83–87.

KISS ZSUZSANNA

Hagyományos és modern kulturális határok

Zala megye nyilvános élete az 1860-as években

Előadásomban Zala megye nyilvános életének egy rövid korszakát fogom megvizsgálni: az 1848/49-es forradalmat követő időszaknak, a neoabszolutizmusnak a második felét, az 1860-as éveket. Ezt a korszakot a történetírás hagyományosan – a megelőző reformkorhoz, illetve a rákövető polgári korhoz képest – kevésbé részesíti figyelemben. Márpedig a neoabszolutizmus, részben éppen átmenetiségénél fogva, érdekes problémákat és kérdéseket vet fel a hazai társadalomfejlődés és kulturális átalakulás, más szavakkal a rendi társadalom bomlása, a polgárosodás kapcsán. A kérdés a legtömörebben a következőképp fogalmazható meg: vajon 1848-at követően folytonosságról vagy megszakítottságról beszélhetünk a magyar társadalom fejlődésében? Előadásomban a társadalom kulturális tagolódásának vizsgálatán keresztül szeretném ezt a kérdést érinteni.

A nyilvános életet (amely most a legtagabb értelemben az emberek egymás előtt, egymással folytatott interakciókban folyó társas életét jelenti) kulturális határvonalak tagolták. Mégpedig úgy – ez lényegi állításom –, hogy részben érvényben maradtak még a rendi korszakból örökölt hagyományos kulturális választóvonalak, másrészt azonban – a megelőző polgári és a folyamatban lévő gazdasági forradalom hatására – új, vagyis modern választóvonalak is kialakultak, amelyek alapvetően más elvek szerint alakultak, mint a korábbiak.

Nem érintem a nyilvános élet (ha tetszik nyilvánosság) minden formáját (erre az idő sem lenne elegendő), hanem csak azokhoz a területeihez fordulok, amelyek, mivel kívül estek a törvényi szabályozáson, nem intézményesültek. Az intézményes formába szerveződő nyilvánosság, vagyis az egyesületi élet, a sajtó vagy éppen a középszintű politizálás (a megyegyűlések) világa mindenkor – és ebben az időszakban különösen – ki van téve a politikai hatalom ellenőrzésének és beleszólásának. Ezzel szemben az általam *nem intézményesített nyilvánosságnak* nevezett társadalmi szféra többet képes megőrizni spontaneitásából, ezáltal – várakozásaim szerint – hívebben tükrözi a társadalom (változásának) belső folyamatait.

A 19. század közepén Zala megye népességét a következőképp lehet leírni. A hagyományosan nagyarányú nemességéről ismert megye zömében római katolikus lakosságú volt, csak a nagyobb városokban (Nagykanizsán, Zalaegerszegen, kisebb mértékben Keszthelyen, Sümegen) élt számottevő arányú izraelita népesség. A lakosság fő bevételi forrása szerint agrárnépesség volt, illetve, ugyancsak a városokban, nagyobb kézműves, kisiparos csoportok is éltek. Ez a tömör leírás önmagában alkalmas arra, hogy a „hagyományos” kulturális határvonalakra rávilágítson. A társadalom hagyományos kulturális tagolódását ugyanis a rendi állás, a vallás, illetve

a fő bevételi forrás jelölte ki. Ezek a határvonalak – hagyományosan – nemcsak a társadalomban betöltött pozíciót, hanem ezzel egyidejűleg a nyilvános életben elfoglalható helyet is meghatározták.

Hagyományos kulturális határvonalak

A *vallás*, alapvető identitásformáló funkciója mellett, jelentős szerepet töltött be a társas élet alakításban is, miután elsődleges keretet biztosított az egy vallási csoporthoz tartozók találkozásához és közös időtöltéséhez. A vizsgált korszakban Zala megye felekezeti megoszlása úgy alakult, hogy a döntően római katolikus megyében (1857-70 között kb. 90%) a második legnagyobb vallási csoport az izraelitáké volt (kb. 4%), és nagyjából ugyanekkora részt adott a két nagy protestáns felekezet is (nagyjából fele-fele részben, bár a reformátusok aránya valamivel magasabb volt az evangélikusokénál). A felekezeti csoportok tagjai szocializációjuk során alapvetően azonos erkölcsi normákat sajátítottak el, ebből fakadóan közös értékeket vallottak, mentalitásuk alapja ebben az értelemben azonos volt. Mégis a rendi helyzetből fakadó társadalmi presztízs erős határvonalakat húzott a csoport tagjai közé, ami a mindennapi vallásgyakorlás során (például a templomi ülésrendben vagy a körmenetekben elfoglalt helyben) a résztvevők számára világosan megmutatkozott. Természetesen a *csoporton belüli* választóvonalaknál jóval erősebb volt a *csoportok között* húzódó határvonal, ami ugyancsak megmutatkozott a felekezeti nyilvános életben is. A helyi sajtó kuriózumként említi azt az 1863-as esetet, amikor az izraelita purim ünnepén „a temérdek álarczos közt nemcsak izraeliták voltak, hanem a mi népünkben is néhány ifjú” (Zala-Somogyi Közlöny – a továbbiakban ZSK – 1863. 03. 10.).

A *munka világa* ugyancsak messzemenően befolyásolta, hogy ki hogyan vehetett részt a nyilvános életben. A megye markánsan és hagyományosan mezőgazdasági terület volt: lakói között a birtokosok és bérlők 53.000 fős, illetve az őstermelésben foglalkoztatott munkások 64.000 fős tömege volt a domináns. Birtokosok és munkások között – a nyilvános élethez való viszonyukat tekintve – alapvető határvonalat jelentett, hogy míg a birtokaik jövedelméből élők számára a kulturális vagy társas életben való részvételt alapvetően a városi báli szezon és a vidéken vagy fürdőhelyen töltött időszak váltakozása határozta meg, addig a munkások számára a mezőgazdasági munkák időhöz kötöttsége volt a döntő. A mezőgazdasági idényben a munkásoknak nem volt lehetőségük a nyilvános életben való aktív részvételre. Ahogyan a korabeli lap megfogalmazta: „A vásár napjai félünnepet képeznek a parasztgazda naptárában.” (ZSK, 1862. 08. 20.) Ehelyett a gazdálkodó életvitelhez a társas életnek rá jellemző, speciális formái kapcsolódtak: például a termények betakarítása, feldolgozása során zajló közös tevékenységek (az aratási ünnep, a szüret, az asszonyok, gyerekek közösen végzett munkái stb.).

Mindazonáltal a hagyományos nyilvános életben nagy jelentősége volt a *profán ünnepeknek*. Báli időszakban a megye városaiban egymást érték a mulatságok. Az 1863 januárjában például a „zalai nemes ifjúság rendezett tánczvigalmat Sümegen,

(...) Nagykanizsán a kereskedelmi kaszinóegylet” (ZSK, 1863. 01. 10.). Ugyancsak januárban mulatságot tartottak a kanizsai nagy kaszinóban és a polgári egyletben (ZSK, 1863. 01. 20.), valamint Csáktornyan is (ZSK, 1863. 02. 01.).

Tézisem szerint a társas életben a forradalmat követően is továbbéltek a társadalmi nagycsoportok rendi kötöttségei. Ezt az állítást a báli események vizsgálata megerősíti. A magát „zalai ifjakként” megnevező társaság évről-évre megrendezte táncos mulatságát. De vajon kik voltak az említett „ifjak”, és kik vehettek részt az ő mulatságaikon? A Zala-Somogyi Közlöny az 1864-es báli szezon apropóján éppen ezt a kérdést firtatta. Ahogy a lap Bukógáti nevű szerzője írja, a „zalai ifjak” nevéből nem derül ki, hogy pontosan kiket is takar: a birtokos, az iparos, a kereskedő, esetleg a földműves ifjakat? Akárkikről legyen is szó, „legutóbb e névvel olyan pikniket rendeztek, ahonnan ki volt zárva zsidó, prokátor, purger” (ZSK, 1864. 01. 20.). Más forrásokból – a főispáni helytartó levéltári irataiból – egyértelműen kiderül, hogy az ifjak a megye főúri sarjai és a zalai nemesek voltak, akik a belépti díjak árának magasra emelését eszközül használva eleve elzárkóztak a társadalmi keveredéstől. Másrésztől ugyanakkor a helyi elit szívesen mulatott a maga zártkörű rendezvényein kívül is. Erre adott lehetőséget az 1864 báli szezonjában először megrendezett „cseléd tánczvigalom,” amelyen cselédek és uraik együtt vehettek részt. A mulatság azonban nem volt maradéktalanul sikeres, ugyanis: „számosan jelentek meg cselédek és mívelt urak, kik egymással kedvesen mulattak volna, ha nem jelennek meg a mívelt osztályból sokan, melák, bulldog, kopó, vizsla, pincs-ebekkel, melyek az álarczosokat hangos ugatással vevék üldözőbe” (ZSK, 1864. 02. 10.). Hogy az urak szándékos heccéről vagy csupán véletlen balszerencséről volt szó, arról a források hallgatnak. Akárhogyan is, a cselédvigalom mindenképpen formabontó volt abban a tekintetben, hogy a hagyományos társadalmi válaszvonalak fellazítását célozta (hiszen cselédek és urak közös mulatsága korábban még csak ötlet szintjén sem merült föl). A végső értékeléshez azonban érdemes idézni a megyei lap kommentátorának ide vonatkozó megjegyzését, miszerint: „Zugolódott a cselédosztály [mármint az urak kutyáinak megjelenése miatt, K. Zs.], de mit sem tehetett, mert az ur szavára a szolgának hallgatni kell” (uo.).

1864-ben járunk, tehát egy évtizeddel azután, hogy Mocsáry Lajos papírra vetette a magyar társas életről rajzolt kórképét (kórképét). De még az eltelt egy évtized után is helytállóak az ő szavai: „kasztok, osztályok, kiváltságok a társaságban folyvást léteznek százados előítéleteikkel... Sokkal többen vannak kétségtelenül, kik magokat azokon tökéletesen túlteszik, de a nagy többség még csak némi részben, közte sok tán mit sem engedett” (Mocsáry 1855: 18.).

A 19. század közepén lezajló polgári forradalom révén megkezdődött a hagyományos társadalmi választóvonalak, határok lebontása. Ezt a folyamatot erősítette a polgári forradalmakkal egy időben zajló gazdasági forradalom, amely átalakította a termelés rendjét. De nemcsak termelését, hanem – ahogyan arra az elsők között Niel McKendrik és szerzőtársai felhívták a figyelmet – a *fogyasztását* is. A 18. századi Angliában a városok gazdaságának fellendülése és ezzel párhuzamosan egy modern értelemben felfogható fogyasztói réteg megszületése figyelhető meg. Ezt a folyama-

tot nevezi az angol történetírás „fogyasztói forradalomnak” (*consumer revolution*) (McKendrick és társai 1982).¹ Az ipari forradalom eredményeképp megnövekedett termelés a fogyasztói javak piacának minden területén érezte hatását, így a gazdasági változások hatására a szabadidő eltöltésének is új formái jelentek meg. Ezek azonban nem egyformán voltak elérhetőek a társadalom csoportjai számára, sőt jösszerevével elzártak maradtak mindazok elől, akik nem rendelkeztek megfelelő jövedelemmel vagy éppen az új jelenségek befogadásához szükséges kulturális háttérrel. A „fogyasztói forradalom” messzemenő hatással volt a társadalom kulturális tagolódására. A polgárosodás, a kulturálódás értelmében vett „civilizáció” és a társadalmi távolságtartás (*social distancing*) ugyanis kéz a kézben jártak (Borsay 1989: 286.). Ez nem mást jelent, mint hogy miközben egyfelől a hagyományos társadalmi-kulturális választóvonalak (a vallás, az öröklött státusz vagy éppen a foglalkozási struktúrában elfoglalt hely) veszítettek erejükből, ugyanakkor a korábbiakban nem ismert jelentőségre tett szert a fogyasztásban, különösen pedig a kulturális javak fogyasztásában betöltött pozíció. Az ebből fakadó kulturális határokat nevezem „modernnek.”

Modern kulturális választóvonalak

A 19. század közepére Magyarországon is egyre inkább megfigyelhető, hogy a társas élet eddig bemutatott hagyományos formái mellett újak is megjelennek. Valószínűleg túlzás volna Magyarországon „forradalomról” beszélni a fogyasztás terén, annyi mégis elmondható, hogy nálunk is fellendülés kezdődött, elsősorban a városokba koncentrálódva. Ez több módon is megmutatkozott: a városok népességének növekedésében, a városi épített környezet megváltozásában (parkosítás, sétateretek nyitása, korzók építése), a városi gazdaság jellegzetes mintázatainak átalakulásában – például a terciér szektor megerősödésében. És mindezek mellett elsősorban abban, hogy kiszélesedett a szabadidő eltöltésére kínáló lehetőségek és formák köre, és a meg-sokasodott lehetőségek mind szélesebb közönség számára váltak elérhetővé.

A továbbiakban a nyilvános társas életnek ezeket az új típusú fórumait veszem sorra röviden, miközben igyekszem megmutatni a fogyasztó kultúra magyarországi kibontakozásának sajátosságait is. E sajátosságok közül a legmarkánsabb az, hogy míg nyugaton a „fogyasztói forradalom” egyik legfőbb vívmánya a társadalmi osztályok közötti kulturális határvonalak fellazítása, addig nálunk a fogyasztói kultúra elterjedése során a társadalmi csoportok közötti hagyományos határok nem – vagy csak részben – omlottak le.

¹ A szerzők azt állítják, hogy a 18. század angol társadalom fogyasztói forradalmat élt át; az egy főre eső fogyasztás ugrásszerűen megnőtt az arisztokrácián kívüli társadalmi rétegekben is. „... [a] 18. század második fele a szerzés és költés olyan lüktetésének,... a termelési és értékesítési technikák olyan robbanásszerű fejlődésének lett szemtanúja, melynek következtében a társadalom különféle rétegei korábban nem látott mértékben élvezhették a vásárlás örömeit...” (McKendrick, Brewer, Plumb 1982: 9; a fordítást Zentai Violetta: A fogyasztás kultúrája és a történelem. című cikkéből idéztem. Lásd: *Replika* 1996. [21-22.] 139–159.).

Az új típusú közönségprogramok közül Zalában a leggyakoribb a zenészek és a táncművészek fellépése volt. Nagykanizsán például szinte minden hónapra jutott egy-egy hegedű-², fuvola-³ vagy énekművészi előadás. A híresebb fellépők, mint például Hollósy Kornélia⁴, „a körülfekvő megyék távol vidékeiről is” (ZSK, 1863. 05. 20.) összegyűjtötték a közönséget, mások esetleg csak a városokból vagy a városokhoz közel fekvő vidékről csalogatták az érdeklődőket.

A fellépők számának megszorodásával párhuzamosan a kínálat differenciálódása is megindult. Amíg az említett Hollósy Kornélia vidéki turnéi alkalmával az opera népszerűsítésén munkálkodott, és műsoraival elsősorban a művelt, elit közönséget szólította meg, addig a nyaranta zsúfolásig telt kerthelyiségekben a szórakozva művelődni vágyó közép- és alsóbb rétegekből kikerülő közönség találta meg a neki szóló programokat. A lehetőségek és a helyszínek gyarapodása elválasztotta egymástól a különböző társadalmi rétegeket. A helyi műkedvelő elit közönségnek szervezett művészeti estélyeken a városlakó nemesség és hivatalnokértelmiség mulatta az idejét, miközben a városok és a környékbeli falvak mulatói, mulatókertjei az alsóbb rétegek spontán találkozásának, mulatozásának nyitottak teret. „A szép időt már élvezni kezdi a közönség a mulató kertekben, melyek egyikében minden vasárnap egy állatot lehet nyerni.” – szolt például a Zala-Somogyi Közlöny egyik rövid híradása (ZSK, 1863. 04. 20.); ilyen mulatókertben a megyei nemesek azonban sosem fordultak meg.

Megjelentek egészen újfajta látványlók is, de ezek ugyancsak differenciáltan jutottak az egyes társadalmi csoportokhoz. A modern technika nagy vívmánya volt a fényképezés. Az 1862-ben Nagykanizsára látogató „körmendi gyógyszerész – mint fényképész” (ZSK, 1862. 07. 01.) szolgáltatásai azonban – a magasán szabott árak miatt – csupán egy szűkebb kör számára voltak elérhetőek. Ha fényképet nem is csináltathatott magáról bárki, a fotóművészet eredményei nagyobb közönség számára is elérhetővé váltak, amikor a városi vendéglőben egy másik fotóművész, „természetű photographiai látványosságot”, vagyis 300 fotót állított ki (ZSK, 1863. 10. 10.). Ugyancsak populáris esemény, a hagyományos állatvásárok mintájára megszervezett látványosság volt az a „nagyszerű állatsereglet...”, mely közt egy nagy oroszlán mutogatattik” (ZSK, 1863. 08. 01), vagy a „világhírű olasz herkules, akrobata és erőmutatványai” (ZSK, 1864. 02. 10). A fizikai hatások és benyomások (erő, méret, bátorság) előtérbe helyezése a tradicionális vásári mutatványokhoz közelítették ezeket az újszerű látványosságokat is, így befogadhatóbbá, a megszokott kulturális keretek között értelmezhetővé téve őket az elit kultúrából továbbra is kirekedtek számára.

² „Beckner Sarolta hegedűművésznő a Zöldfa szálloda termében” (ZSK, 1862. 06. 01.); Frank Ignác néphegedás előadása ugyanott 1863. márc. 28-án (ZSK, 1863. 04. 01.).

³ „A Doppel testvérek fuvolakoncertjén, Sipos Antal zongoraművész is közreműködik a Zöldfa vendéglőben.” (ZSK, 1862. 07. 20.)

⁴ Hollósy Kornélia (1827-1890), szoprán operaénekesnő, 1846-49 és 1854-1862 között a Nemzeti Színház tagja volt. A forradalom alatt és után számos jótékonyági akcióban vett részt, évi fizetésének három százalékát a honvédségnek és a Nemzeti Bank létrehozására ajánlotta. Széchenyi temetésén ő énekelt a *Requiem* szólóját, utolsó jelentős fellépésén pedig, a *Bánk bán* ősbemutatóján (1861-ben) Melinda szerepét énekelt.

Az 1840-es évek megalapozó időszaka után a színjátszás is a forradalom utáni időszakban teljesedett ki. A megyében csak Balatonfüreden volt színház, de annak ellenére, hogy sem Zalaegerszegnek, sem Nagykanizsának nem volt állandó színháza vagy koncertterme, ezekben a városokban is számos színtársulat megfordult. A színelőadásokra – a más nyilvános eseményekhez hasonlóan – kirendelt hatósági biztosi beszámolókból ismeretes azonban az is, hogy a közönség legnagyobb-részt a városi középrétegekből (polgárok, tanárok, mérnökök) került ki, és az újfajta kulturális élmény sem a magasabb rangúakat, sem pedig az alacsonyabb társadalmi helyzetűeket nem igazán érte el. Ugyancsak a középréteg jelentette a megyei fürdőhelyek – elsősorban Füred – legtipikusabb közönségét is. A reformkor óta népszerű fürdőhelyen a korszakban indult meg a fürdőzéshez kapcsolódó többletszolgáltatások körének kiszélesedése. 1861 és 1863 között önálló fürdőlap jelent meg, megnyitott a település kölcsönkönyvtára is, sőt egy lövölde is a vendégek rendelkezésére állt, és rendszeressé váltak az évente megrendezett Anna-bálok (Katona 2002: 69.). Mindezek mellett megkezdődtek a fürdőhöz kapcsolódó nagyberuházások, amelyeket – mint a fürdőhely kutatója írja – ebben a korszakban már „elsősorban nem a szükség, hanem az előrelépés szándéka diktált” (uo.: 70.). Mindezek az újdonságok valóban arra utalnak, hogy az 1860-as években fogyasztói fellendülés (ha nem is forradalom) kezdődött a balatoni fürdőhelyen. Ugyanakkor megváltozott a fürdővendégek társadalmi összetétele. Az itt megforduló vendégek között a reformkorban a „mértékadó csoport” a környékbeli vármegyék hivatalviselő és birtokos köznemessége volt (Hudi 1989). Húsz évvel később „a reformkorra jellemző patriarchális fürdőéletet lassan felváltotta a polgári értelemben vett szabadidőhöz kötődő, tudatos nyaralási-szórakozási igény” (Katona 2002: 56.). Eddigre az arisztokrata vendégek száma a töredékére csökkent a korábbiak, „a legtöbb fürdővendég a kereskedők közül került ki”, rajtuk kívül pedig továbbra is „a birtokos és többségében megyei hivatalt viselő nemesség, valamint az értelmiség különböző rétegeinek képviselői időztek Füreden nagyobb számban” (Katona 2009: 198.). Csakhogy ez a középosztály belülről igencsak tagolt volt – ahogyan erre a megyei közlöny tudósítója, a füredi és keszthelyi idény hangulatáról egyébként meglehetősen lehangoló képet festő beszámolóiban nyomatékosan fel is hívta a figyelmet. „Egyébként Füreden – szól az egyik ilyen beszámoló – a közönség nagy részben dandykból s zsidókból áll; s az utóbbiak nem pusztán henyélő mulatók. A cotteriák [értsd: kotériák, azaz társaságok, klikkek] gyönyörűen díszlenek. Kedély, fesztelenség, mint még annyi pauvre [értsd: szegény, szegénységre jellemző] tulajdonságok, innét számúzve. Pompás toillettek, szép fogatok a szegény filisztert folytonos feszültségben tartják. Lövöldözések, szelidebb párbajok, regatták a programhoz tartoznak. Bál esténként, de csak a »kék vér« számára” (ZSK, 1863. 09. 20.). Hiába csökkent a vendégek között az arisztokraták száma, a szépreményű „nemesifjak” és a – vélhetően nagyobb részben a zsidók közül kikerülő – kereskedők csoportjainak elkülönülése rányomta a bélyegét a fürdőhelyek mindennapjaira (erről lásd még Katona 2002: 60–63.). A fürdőhelyeken az 1860-as években mindezek szerint (még) nem történt meg a hagyományos társadalmi válaszfalak lebomlása, társadalmi-kulturális értelemben nem teljesedett ki a polgárivá válás.

Összegzés

A nyilvános élet intézményesített formát nem öltő fórumainak hagyományos és modern típusai egy időben, egymás mellett működtek. Jellegzetesen eltért azonban az e fórumokon résztvevők köre. Amíg a megye vidéki, azaz városokon kívüli részén még a század második harmadában is a nyilvánosság hagyományos fórumai voltak az uralkodók, addig a városokban az egymással összekapcsolódó gazdasági és társadalmi változások hatására a vizsgált korszakban a nyilvánosságnak mind több újszerű fóruma is megjelent. Részben még Zala megye partikuláris példáján is igazolva látom azt a megállapítást, amely szerint az ipari fellendüléssel egy időben, azzal összefüggésben megváltozott a fogyasztói, kulturális fogyasztói magatartás is, ami a szabadidő eltöltésének (és ezzel együtt a nyilvános életnek) új és változatos formáit hívta életre. Amíg azonban a „fogyasztói forradalomról” szóló nyugati szakirodalom szerint e folyamat egyik lényeges társadalmi hozadéka a társadalmi osztályok közötti átmenet könnyebbé válása, addig – legalábbis a talált források tükrében Zala esetében úgy tűnik – nálunk ezek az új fórumok is csak kevésbé tudtak hozzájárulni bizonyos hagyományos, merev társadalmi határvonalak (mindekelőtt például a keresztények és izraeliták, vagy a városi és vidéki lakosság közötti választóvonalak) bomlásnak indulásához.

Hivatkozott irodalom

- BORSAY, PETER (1989): *The English Urban Renaissance. Culture and Society in the Provincial Town, 1660–1770*. Oxford, Calendron Press.
- HUDI JÓZSEF (1989): A balatoni fürdőkultúra a reformkorban. In Bilkei Irén (szerk.): *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból, 1988*. (Zalai Gyűjtemény 28.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 109–135.
- KATONA CSABA (2002): Fürdő és vendégei. Egy fürdőhely és „társadalma” az 1840–1860-as években. *Korall* (7–8), 56–77.
- KATONA CSABA (2009): A balatoni nyár – anno 1861. In Paksy Zoltán (szerk.): *Zalai történeti tanulmányok, 2009*. (Zalai Gyűjtemény 67.) Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 191–230.
- McKENDRICK, NIEL–BREWER, JOHN–PLUMB, J. H. (1982): *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England*. London, Europa Publications.
- MOCSÁRY LAJOS (1855): *A magyar társasélet*. Pest, Müller.

Acta Sociologica

SCHMIDT ANDREA

Kulturális törésvonalak és regionális identitás Lengyelországban

Terület és identitás

A területi kötődés, regionális identitás nagy jelentőséggel bír Lengyelországban. A mintegy másfél évszázadon át tetszhalott állapotban lévő, a környező nagyhatalmak által 1795-ben véglegesen felosztott egykori állam lengyelsége – határok és intézmények által definiált állam hiányában – a közös történelmi hagyományokban, kultúrában, vallásban, egykori írásbeli és szellemi emlékekben volt kénytelen saját összetartozás-tudatát megélni. Az első világháborút lezáró békekötések teremtették meg az önálló Lengyelországot, melynek határait eredetileg a tervezőasztaloknál jelölték ki, s amelyet több évig tartó folyamatos háborúskodást követően a lengyel nép maga egészített ki történelmi küldetésstudatukat középpontba helyezve. A határok, melyek egyaránt elválasztanak és összekötnek, szorosan összefüggnek a régió, valamint a regionális identitás kérdésével. Jelen tanulmány – Lengyelországot középpontba helyezvén – ezt a kérdést próbálja több szempontból értelmezni. Nem fedezkedhetünk meg ugyanakkor a határok, törésvonalak vizsgálata mellett a régió fogalmának értelmezéséről sem.

A földrajztudomány s annak rokon tudománya, a regionális tudomány elválaszthatatlan a régió fogalmától, vizsgálatának tárgyát képezi, egyik alapvető vizsgálati iránya a „régiót alkotó elvek megadása, mindezeknek a társadalmi és környezeti-természeti hatások általi elemzése”. A régióvá válás folyamatának vizsgálatánál az időbeliséget is figyelembe véve az alábbiak szerint érzékeltethetjük a folyamatot.¹

HATÁR → KOHÉZIÓ → IDENTITÁS, IRÁNYÍTÁS

Más vélemények alapján a nemzetközi politikai viszonyok elmélete négy olyan meghatározó elemet különít el, melyek hiányában nem beszélhetünk régióról.

¹ A fenti kérdéssel foglalkozott egyebek mellett Szabó Pál (Szabó 2005), illetve Schmidt Andrea (Schmidt 2010) is.

1. táblázat. A régiók kialakulásának összetevői

<i>földrajzi elem</i>	területi egység
<i>politikai elem</i>	közös érdekek, illetve problémák
<i>gazdasági elem</i>	a nemzetgazdaság komplexitás kényszere és a gazdasági autarchia lehetetlensége
<i>történelmi elem</i>	a kulturális és szociális homogenitás, a politikai viselkedés hasonlósága, hasonló gazdasági fejlettség

Forrás: a szerző szerkesztése Éger György (Éger 2000) és Luiza Bialaszewicz (Bialaszewicz 1999) alapján

Létezik olyan megfogalmazás is, mely szerint a régiót nem a tér teszi, hanem az idő, a történelem.² Ezek a megállapítások közel állnak az ún. regionális transzformáció folyamatához. Paasi (2002) és Bialaszewicz (1999) értelmezése szerint a regionális tudat, a regionális identitás keletkezése és léte számos tulajdonsággal jellemezhető, egyebek mellett a területi jelképek meglétével, de magával az elnevezéssel is. Ezek mindegyike egységtéremtő képességgel rendelkező fogalom, melyhez az összetartozás képzete köthető. Magában hordozza az egymásra utaltság kérdését is, mely Közép-Európában szoros kapcsolatban áll a történelem kiemelt szerepével; az egyéni és a kollektív – ez utóbbit nevezi Bialaszewicz *nemzetinek* – történelmi tapasztalattal.

Paasi értelmezésében a régió közepes méretű területet jelöl, amelyet nem lehet közvetlenül megélni, de amelyet szimbolikus jelleggel beépíthetünk a tudatunkba. A régió különbözik a „hely” földrajzi fogalmától, melyet a mai társadalomföldrajz képviselőinek nagyobb része rendszerint olyan területi egységnek tekint, amely az egyén mindennapi élete során egyre személyesebb jellegűvé válik. A régiók hosszú történelmi folyamat eredményeként jönnek létre, amelynek során a régió polgárai-
ban sajátos összetartozás tudat fejlődik ki.

Szimbolikus terek

A néprajz és a történeti geográfia mezsgyéjén mozgó szimbolikus földrajzzal foglalkozó iskola a térbeliség egy másik modelljét, a történelem, a történelmi narratívák „tájba írását”, valamint a konstruált táj és a konkrét földrajzi terekben tárgyiasuló szimbolika összhangját vizsgálja. Feltételezésük³ szerint a tájak a kulturális, mentális emlékezet részei, a nemzeti lét ikonográfiájának esszenciális részei, a nemzethez, régióhoz való kötődés kialakulhat spontán módon, de az állam erőszakos úton is ki-kényszerítheti a nemzethez tartozás egyenletes, folyamatos és homogén területét. Ah-

² Történeti régiónak nevezzük azt a földrajzi-történeti egységet, melyet a történelem folyamán tartományként kezeltek, és/vagy területi-közigazgatási autonómiát élvezett, és a régió léte meghatározott időtartamra igazolható.

³ Magyarországon Ilyés Zoltán néprajz és geográfia határmezsgyéjén mozgó írásai, a nemzetközi szakirodalomban Maurice Halbwachs és Arjun Appadurai munkássága köthetők ide.

hoz, hogy egy tájat egy nemzet magáénak érezzen, nem okvetlenül kell annak földrajzi, politikai és történelmi határokhoz köthetőnek lennie. Lengyelországban, talán éppen a hosszan tartó ország nélküli nemzeti összetartás szükségessége, valamint a gyakran változó államhatárok miatt, kiemelt jelentősége van a kollektív történelmi emlékezetnek. Ezt példázza a Bialasiewicz által is kutatott Galícia-mítosz, vagy a lengyel történelmi földrajzban szinte közhelynek számító Kresy (Végek) – az egykor Lengyelországhoz, 1945-öt követően Szovjetunióhoz, majd Ukrajnához tartozó területek esete. Míg az előbbi a lengyel történelmi szimbolikában az önálló, független állam születésének bölcsője, „lengyel Piemont”, addig Kresy az elvesztett, illetve megszerzett területek együttes halmaza. Míg Galíciát viszonylag könnyen be lehet határolni a történelmi térképeken a Habsburg Birodalom, majd az Osztrák-Magyar Monarchia egyik tartományaként, addig Kresy olyan terület, mely a történelem folyamán a kollektív emlékezetben manifesztálódott (Kolbuszewski 1996, Lorek é.n.).⁴

A régió nem állandó, statikus kategória, hanem dinamikus társadalmi jelenség. Mint ilyen állandóan változik, átalakul, folyamatként értelmezhető. A régiók születnek és eltűnnek, következésképpen a társadalom regionális felfogása is folyamatosan változik. Azt a folyamatot, melynek során egy bizonyos régió a társadalom térbeli szerveződésének részeként fejlődik, a régió *intézményesülésének* nevezik. A folyamat első szakaszában a régió *szert tesz határait*, identifikálódik a társadalom területi szervezetében. A második szinten alakulnak ki a *területi szimbólumok*; ezek közül különösen fontos maga a régió neve, elnevezése (Vö. Paasi 1989 és Bialasiewicz 1999). A harmadik fokozat a régió *saját intézményeinek, társadalmi szervezeteinek kialakulása*, illetve ezeknek a társadalmi tudatba való rögzülése. A negyedik szakasz pedig a régió „*hivatalos*” *intézményesülése*, mely több mozzanatban is megfogható. A fenti négy szakaszt alapul véve a régió intézményesülési folyamatának legteljesebb formája a *nemzetállam kialakulása* is lehet. Ebben az esetben ugyanis jelen van a fenti fokozatok valamennyi fizikai és szellemi kelléke és terméke; terület, határ, név, nyelv, szimbólumok, intézmények. (Éger 2000). Természetesen nem minden régió lesz nemzetállammá, de az intézményesülési folyamat eredménye a nemzetállam kialakulása is lehet.⁵

2. táblázat. A régiók intézményesülésének folyamata

1. Területi keretek kialakulása	Határok kialakulása, identifikálódása a társadalom területi szervezetébe
2. Fogalmi keret létrejötte	Területi szimbólumok kialakulása, a régió elnevezésének kialakulása
3. Intézmények, társadalmi formák megteremtése	Intézmények társadalmi tudat részévé válnak
4. Hivatalos intézményesülés, a regionális öntudat kiteljesedése	Nemzetállamok kialakulása/ vagy autonómia elnyerése

Forrás: a szerző szerkesztése⁶

⁴ A történészeknél hasonló megállapításra jut Gerő András is, aki a megélt történelem és a „kitalált” történelem közötti kapcsolatot vizsgálta (Gerő 2004).

⁵ Ez a folyamat a közép-európai régió esetében meglehetősen megkésett, csak a 19. század végére vált meghatározóvá.

⁶ Paasi (1989) és Éger (2000) alapján.

A régiók mint történetileg is felfogható, összterületet felölelő *szociális hálók* megfelelően kiegészíthetők más dimenziókkal is. A régió *jelként, jelentőségként, képként és elképzelésként* mutatkozhat, miközben a keletkezett képek a kollektív tapasztalatban a ritualizálódás következtében tovább hagyományozódnak, és a mindennapi életben megerősödnek. Képesek saját maguk identitást létrehozni, mélyreható migrációs tapasztalaton keresztül (Ipsen 1993).

A régiót mint a történelem folyamán kialakult átalakítható térséget a kulturális, nyelvi, helyi vagy természeti sajátosságok területi összesűrűsödése, illetve főként a lakosság azonos területre vonatkoztatott összetartozásérzete – ez az ún. *regionális identitás* – jellemzi. Ennek (újbóli) megtalálásának kérdése szorosan összefügg a határok jelentéstartalmának – mint az identitás kifejezésének egyik lehetőségének – változásával. A határt *fentről* (államilag kialakított), *kívülről* (háborús győztesek által) és *belülről* (nemzeti igények) egyaránt megteremthetik. A nemzeti identitás képes alkalmazkodni az új államhatárokhoz, ehhez azonban időre van szükség, s a történelmi igények azután is megmaradnak, hogy a geopolitikai viszonyok régen újrajzolták a nemzeti határokat (Bialasiewicz, 1999).

A regionális identitás olyan elméleti kategória, amely két síkon értelmezhető; egyfelől az objektív, materiális szféra, amely magába foglalja a természeti, kulturális, gazdasági elemeket, valamint a szubjektív elemek, amelybe beletartozik az egyéni, valamint a kollektív reprezentáció. A regionális identitás, a regionális reprezentáció elsősorban a régió lakosságának kifelé való képviselője, amely a régió és lakossága közötti viszonyt erősítheti, például az újságok, kommunikáció, politikai szerepvállalás terén – tulajdonképpen az én-tudat erősítése.

A régió mint természeti és társadalmi jelenség is vizsgálható. Ipsen (1997) alapvetően az egyéni nézőpontjából vizsgálja a folyamatot. Az ő konceptualizálásában három előfeltétel szükséges ahhoz, hogy egy teret régióként értelmezhessünk;

1. a kontúrok – azaz a határok, a határ, amely elválasztja a régió belső és kívüli található dolgokat, a belsőket összeköti, mint például a saját nyelv kultúra stb.
2. a komplexitás – az ún. speciális helyek, mint például a természeti környezet, tájak, történelmi helyszínek, sajátos építészet, a saját terek, ahol a társadalmi élet színterei találhatók stb.
3. a koherencia – azok a közösségi erőket képező tényezők, amelyek a régiót mint entitást jellemzik, s melyek a regionális kohéziót és szolidaritást képezik.

A kontúrok, a komplexitás, valamint a régió koherenciája együttesen alkotja az egyén régiófelfogásának alapjait. Ez a térfelfogás a különböző régióképző elemek interakciójaként értelmezhető. Egyszerre foglalja magába térfelfogást, a jelképeket, a tér területi manifesztálódását, illetve a térfejlődés elemeit. Az egyénben tehát kialakul egyfajta sajátos térfelfogás, a közösségi percepció pedig a régiót valódi vagy jelképes határokkal látja el.

Közép-európai törésvonalak

Timothy Garton Ash *A közép-európai rejtvény* című írásában egy 1954-ben megjelent tanulmányt idéz, amelynek szerzője, Karl A. Sinnhuber 16 Közép-Európa-definíciót hasonlított össze. Az Ibériai-félsziget volt az egyetlen olyan része Európának, amelyet egyik meghatározás sem foglalt magában, Ausztria, Csehország és Morvaország pedig az egyetlen olyan térség, amely mindegyikben szerepelt. Ha lengyel szemszögből nézzük a problémát, hol húzódnak a tulajdonképpeni határok, számos értelmezés született a 19. századtól kezdődően. Grzegorz Gorzelak (Gorzelak–Jałowiecki 2002) értelmezése mintegy kiegészíti Huntington elméletét. Gorzelak Lengyelországot a nyugati terület peremvidékéhez sorolja a mai balti államokkal, valamint Csehországgal, Szlovákiával és Horvátországgal egyetemben. Kulturális hasadéknak az építészeti stílusok közötti különbséget tekinti, választóvonalnak a Visztula folyót, a törésvonalat pedig „aranyfüggőnynek” nevezi.⁷ Lengyelország Kelet és Nyugat között képez átmenetet.

A közel másfél évszázadot felölelő megosztottságból, az önálló állam hiányából adódóan az összetartó erő a vallás, valamint a lengyel nemzethez tartozás tudta biztosítani. A katolikus vallás és a latin nyelvű kultúrához való tartozás határokon túlmenő kohéziós erőként tudott funkcionálni. A nemesi köztársaság idején elterjedt szólás is a latin műveltséget volt hivatott kifejezni. *Polonus sum nobilis Latine loquor* – lengyel nemes vagyok, latinul beszélek. Ez volt a viszonyítási pont a három felosztó birodalom lakossága körében. Az ország legnagyobb területi kiterjedését az 1569 és 1572 közötti időszakban érte el, ezt a korszakot a lengyel történettudomány aranykornak nevezi. Ez volt a lengyel-litván nemesi köztársaság (*commonwelth*) időszaka, amit a lengyelség „tágabb hazának” nevez.

A felosztott Lengyelország – kulturális törésvonalak

A lengyelség eltérő módon élte meg saját sorsának alakulását a három birodalomban. Míg Poroszországban, majd az egységesülő Németországban az 1870-es évek germanizáló hatása ellen nem sok esélyük volt az ott élő lengyeleknek szavukat hallatniuk, a Habsburg Birodalomban az osztrák és magyar kormányok fokozatos demokratizálásra törekedtek.⁸ A 19. század végére Galícia egyre nagyobb autonómi-

⁷ Az aranyfüggöny elhelyezkedése egybeesik a valamikori vasfüggöny vonalával, s ha – mintegy húsz évvel a rendszerváltást s közel tíz évvel az Európai Unióhoz való csatlakozást követően – megnezzük az EUROSTAT egyes statisztikai régiók gazdasági fejlettségre vonatkozó adatait, azt láthatjuk, hogy a politikai megosztottságtól függetlenül a gazdasági megosztottság (nevezhetjük jóindulatúan törésvonalnak, de akár szakadéknak is) továbbra is fennmaradt.

⁸ „A Habsburg Birodalom nem volt földi paradicsom, de ha viszonylag objektíven tekintünk a három elrabolt országrészre, rögtön szembetűnik a különbség az oroszok tekintélyelvű, lengyelelles uralma, a sajátos porosz jogrend és az osztrák – magyar kormányok fokozatos demokratizálása között.” (Brakoniecki 2003)

ára tett szert, ami működő parlamentet, felsőoktatást, virágzó lengyel irodalmi-kulturális életet jelentett – Lwów (Lemberg) központtal.⁹ Ez a viszonylagos önállóság a nemzeti kisebbségek számára is előnyös volt, itt teremtették meg a lengyel állam alapjait, nem véletlenül nevezték Galíciát „lengyel Piemontnak” (Bialasiewicz 1999). A három terület közül legmaradandóbb élményt az orosz fennhatóság jelentette. Az Oroszország által okozott sebek és szenvedések ezerféleképpen íródtek be a lengyelek emlékezetébe, s élnek a mai napig különféle szólások, metaforák, célzások, ikonikus jelek, idézetek, magatartásminták formájában. A lengyel nyelvben és kultúrában ott kísért az elnyomó, zsarnoki Oroszország képe. Ez a vízió a lengyel kultúra tudása, bölcsessége, melyet megszámlálhatatlan, szüntelenül jelen lévő és ismétlődő bizonyíték támaszt alá. E mélységes bizonyosság tudata a lengyel identitás egyik alappillére (Grudzinska-Gross 1997). A lengyel értelmiségiek úgy fogták fel az Oroszország elleni harcot, mint az európai civilizáció védelmét egy despotikus és barbár birodalommal szemben, és Európához fordultak segítségért.

1. ábra: Lengyelország határainak változása az államalapítástól 1945-ig

Forrás: www.staypoland.com/history-fr.htm

⁹ „Megkockáztathatom azt a kijelentést, hogy a viszonylag liberális Ausztriának köszönhetjük a függetlenséget, legalább is az osztrák fennhatóság alá került országrészben alakították ki a lengyelség új formáját, ott teremtették meg a hadsereg és a közigazgatás személyi háttérét (...) nekünk is megvoltak a magunk problémái (...) Galíciában elviselhetetlen volt a parasztok nyomora, leverték a felkelő nemességet, a függetlenségre semmi remény és valahogy élni is kellett.” (Brakoniecki 2003)

Lengyelország belső törésvonalai

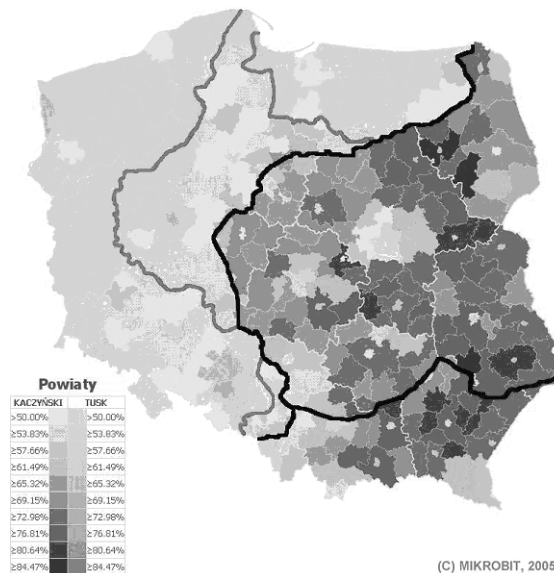
Az 1939-ben kettéosztott Lengyelország a világháborút követően új határok között helyezkedett el. A szocializmus egyik fő törekvése az egyenlőtlenségek leküzdése volt, a történelmileg kialakult különbségek feloldása nem volt problémamentes. A szocializmus idején kialakult fejlettségbeli különbség megosztotta Lengyelországot észak-dél irányban az ország keleti határvidéke mentén. A geopolitikai változások eredményeként az 1945 után, de különösen a rendszerváltást követően perifériára került egykori területek a valamikori Lengyelország központi területeit alkották az egykor keleti irányban húzódó ország félperifériájaként a mezőgazdasági ágazat túlsúlyával. A 20. század harmincas éveitől kezdve alakították ki itt a Központi Iparvidéket, s telepítettek ide számos stratégiai jelentőségű ipari üzemet, melyek a háború végével vagy megsemmisültek, vagy pedig a határváltozás következtében elvesztették a hátszágukat. A szovjet minta hű másolása, a nehéziparnak, ezen belül a bányászatnak előtérbe helyezése ugyancsak nem tett jót e régió fejlődésének. A szocialista Lengyelország az egész keleti övezettel mostohán bánt, az egész országot érintő fejlesztési programokból kihagyták a területet. A keleti határ közelsége, viszonylagos zártsága nem tette lehetővé a további fejlődés lehetőségét, a szomszédos országokkal folytatott kereskedelem sem kapott újabb impulzusokat. A terület gazdasági mutatóinak, adottságainak, lehetőségeinek számbavételét követően nem véletlenül kapta a „Polska B” elnevezést megkülönböztetendő a fejlettebb és urbanizáltabb „Polska A”-tól.¹⁰

Lengyelországon belül létezik egy úgy nevezett *belső perifériális törésvonal* az egykori felosztott területek határvidékein, melynek meglete ugyancsak történelmi okokra vezethető vissza. A porosz-osztrák, orosz-osztrák egykori határok, melyek 1918 óta már nem létező belső választóvonalak, továbbra is őrzik a határjellegüket, még ha azok manapság már az ország belsejében, a tényleges országhatároktól távol találhatók. Ez nyomon követhető a képzeletbeli két oldalon elhelyezkedő területek több generáció óta ott élő családjainak körében, merőben más politikai kultúrával rendelkeznek, eltérő a választásokon való részvételi hajlandóságuk, kicsi az átjárás az egymástól akár csak néhány kilométerre fekvő települések között, nem házasodnak egymás között.¹¹ A megosztottság mint adottság a választási térképeken is markánsan megmutatkozik. A 2005-ös, 2007-es és 2011-es parlamenti választások esetében a választópolgárok pártpreferenciáit vizsgálva éppúgy szembeötlő ez a megosztottság, mint ahogy a 2010-es köztársasági elnöki választásoknál is ugyanez a tendencia figyelhető meg.

¹⁰ Ezzel részletesebben foglalkozik Czerny (é. n.).

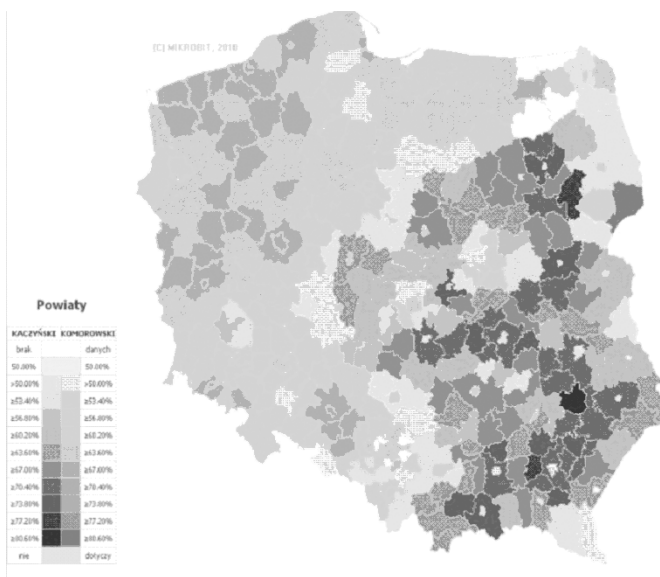
¹¹ Érdekes vizsgálat zajlott a krakkói külső agglomerációban 2003 körül. Itt húzódott az egykori orosz-osztrák határ. A vizsgálat során azt tapasztalták, hogy az újraegyesítés óta eltelt mintegy hét és fél évtized és a nagyvárosból kiköltözők eredményeként bekövetkező lakosság összetételbeli változás ellenére is kicsi az átjárás, átházasodási hajlandóság a két terület között, noha a települések között alig néhány km a távolság.

2. ábra: Parlamenti választások és az egykor felosztott Lengyelország határai, 2005

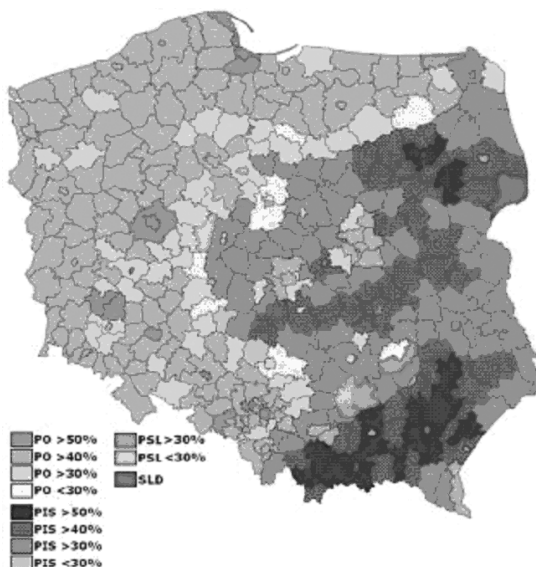
Forrás: <http://bezwodkinierazbierosz.salon24.pl/195521,wybory-w-polsce-wybory-w-rosji>

3. ábra: Parlamenti választások, 2007

Forrás: http://pl.wikipedia.org/wiki/Wybory_parlamentarne_w_Polsce_w_2007_roku

4. ábra: Parlamenti választások, 2011

Forrás: http://www.frona.pl/blogowisko/wpis/nazwa/wyniki_wyborow_inaczaj_30850

Lengyelország és az Európai Unió

Az 2004-ben, illetve három évvel később csatlakozott uniós tagállamok is új kihívással voltak kénytelenek szembesülni, hiszen versenyhelyzetbe kerültek a korábbi tagállamokkal. A területi széttagoltság kevésbé markánsan jelentkezett. Az Unió kibővítése tehát érzékelhetően növelte a fejlettségbeli különbségeket, amely Lengyelország esetében az alábbi következményekkel járt együtt (Gorzelak 2007):

Lengyelországban több kísérlet zajlott a belső törésvonalak mérséklésére, többkevesebb sikerrel. A fejlesztésprogramok rendre a területi kiegyenlítődésre koncentráltak, vagy legalább is, célként ezt fogalmazták meg. Ugyanakkor a statisztikai mutatók és a lakosság választópolgári magatartása ellenkező tendenciáról tanúskodnak. A történelmileg kialakult törésvonalak mellé a piacgazdaság újabbakat hozott létre. Kialakult egy települési törésvonal is a már történelmileg adott Polska A és B mellett megjelent a „Polska C” kategória is, azaz a korábban fejlettnak vélt területen belül is formálódóban van egy nagyváros s környezete közötti törésvonal, vagyis az eddigi kétosztatú rendszer háromosztatúvá vált. Az Európai Unióhoz való csatlakozás eredményeként ugyan az egész Kelet-Lengyelországot felzárkóztató Operatív Program került meghirdetésre, de a remélt eredmények egyelőre váratnak magukra.

Hivatkozott irodalom

- ASH, TIMOTHY GARTON (1990): *The Magic Lantern: The Revolution of 1989 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin, and Prague*. New York, Random House.
- BIALASIEWICZ, LUIZA (1999): *Reordering Europe's Eastern Frontier: Galician Identities and Political Cartographies on the Polish-Ukrainian Border*. Kézirat, 1–6.
- BOROWSKA, IWONA (2008): *Polska Polsce nierówna* [Lengyelország nem egyenlő]. Internet: <http://wiadomosci.polska.pl/specdlapolski/article,,id,331312.htm>
- BRAKONIECKI, KAZIMIERZ (2003): Világtan. *Magyar Lettre Internationale* (51). Internet: www.c3.hu/scripta/lettre/web/index.htm, 1–3.
- CZERNY, MIROSŁAW (szerk.) (2006): *Poland in the Geographical Centre of Europe*. New York, Nova Science.
- ÉGER GYÖRGY (2000): *Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Osiris, 24–50.
- GERÓ ANDRÁS (2004): *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*. Budapest, ELTE–PolgArt, 12–20.
- GORZELAK, GRZEGORZ–JAŁOWIECKI, BOHDAN (2002): Unity or Division of the Continent? *Regional Studies* 36 (4), 409–419.
- GORZELAK, GRZEGORZ (2007): Rozwój, region, polityka [Fejlődés, régió, politika]. In *Rozwój, region, przestrzeń*. Varsó, Warszawa, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych, Uniwersytet Warszawski, 179–215.
- IPSEN, DETLEV (1997): *Raumbilder. Kultur und Ökonomie räumlicher Entwicklung*. Pfaffenweiler, Centaurus, 36–40.
- IPSEN, DETLEV (1993): Regionale Identität. Überlegungen zum politischen Charakter einer psychosozialen Raumkategorie. *Raumforschung und Raumordnung* 51 (1), 9–18.
- KOLBUSZEWSKI, JACEK (1996): *Kresy*. Wrocław, Wydawnictwo Dolnośląskie, 7–28.
- LOREK, ANDREAS: *Poland's role in the development of an 'Eastern dimension' of the European Union*. Szakdolgozat. Internet: <http://books.google.hu/books?id=lsmgmbbKD9MC>.
- PAASI, ANSSI (1989): A régiók fejlődése és a regionális identitás kialakulása. *Tér és Társadalom* 3 (3), 70–79.
- PAASI, ANSSI (2002): Place and Region: Regional Worlds and Words. *Progress in Human Geography* 28 (6), 802–811.
- RÁK VIKTOR (2002): Regionalizmus az Európai Unióban. In Szentés D. (szerk.): *Új generáció a közgazdaságban*. Budapest, Tempus Közalapítvány, 7–22.
- SCHMIDT ANDREA (2010): *Törésvonalak és területfejlesztés Lengyelországban – adottságok, szereplők, intézmények, perspektívák*. Doktori disszertáció, kézirat. Pécs, PTE.
- SZABÓ PÁL (2005): Régió: Meghatározott területi egység. In *Régiók távolról és közelről*. Budapest, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, 7–63.
- www.staypoland.com/history-fr.htm, letöltés ideje: 2012. 03. 18.

http://www.frona.pl/blogowisko/wpis/nazwa/wyniki_wyborow_inaczej_30850,
letöltés ideje: 2012. 05. 04.
http://pl.wikipedia.org/wiki/Wybory_parlamentarne_w_Polsce_w_2007_roku, le-
töltés ideje: 2010. 10. 16.
[http://bezwodkinierazbierosz.salon24.pl/195521,wybory-w-polsce-wybory-w-
rosji](http://bezwodkinierazbierosz.salon24.pl/195521,wybory-w-polsce-wybory-w-rosji), letöltés ideje: 2012. 03. 22.

Acta Sociologica

RÁCZ MÁRK

Adalékok az egykori debreceni marxizmus-leninizmus oktatók XX. századbeli családi traumáinak vizsgálatához

„akit a mozdony füstje megcsapott...”¹

Bevezetés

Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy miként alakult a 20. században azon családok élete, amelyeket látszólag elkerült vagy pozitívan érintett a változások szele. Kutatási témámnak köszönhetően a „résztéma résztémájaként” olyan családi történetek tárultak elélem, melyek megrázóak voltak számomra, és amelyekről úgy gondoltam, hogy hasznos lehet megosztani az olvasóközönséggel.

Eredeti témám szerint a Kádár-kori Debrecenben működő helyi ideológiai tanszékek narratív történetét dolgozom fel, valamennyi ottani felsőoktatási intézményre kivetítve, ami öt intézményt jelent.

A jellegzetes kádári mentalitásnak (is) köszönhetően olyan lelki menekülési irány alakulhatott ki egyes emberekben, amely az új társadalmi feszültségek mentén kereste a valódinak tűnő megoldást. 1945 után olyan rétegek süllyedtek le és kapaszkodtak fel a társadalmi ranglétrán az új trendnek köszönhetően, amelyekről ezt évszázadokig el sem lehetett képzelni.

A debreceni Marxizmus Tanszékek rövid bemutatása

Szükségesnek tartom, hogy ismertessem azokat az oktatási egységeket, ahol interjúalanyaim dolgoztak. Elsőként a Kossuth Lajos Tudományegyetem (KLTE) Marxizmus-Leninizmus Intézetét (MLI) mutatom be. Ahogyan azt már Pánid Lajos (1978: 4.) is leírta: 1950-ben az ELTE Központi Marxizmus-Leninizmus Tanszékeinek kihelyezett tagozataként működött a debreceni Marxizmus-Leninizmus Tanszéki Csoportban oktatók szervezeti egysége, majd 1952-ben alakult csak önálló tanszékké. Így előtte szakcsoportként látta el az oktatói és „nevelői” feladatokat. Majd 1952-66 között tanszék, később pedig 1983-ig tanszékcsoport (benne a három „alkotórésszel”: tudományos szocializmus, filozófia, politikai gazdaságtan, majd jóval később a szociológia). Végül 1989-ig Marxizmus-Leninizmus Intézet lett az elnevezése. Vezetését tekintve Kónya István állt a KLTE MLI és a Filozófia Tan-

¹ Moldova György: *Akit a mozdony füstje megcsapott...* Budapest, 1977.

szék élén, a Politikai Gazdaságtan Tanszéket Darai József vezette, a Tudományos Szocializmus Tanszéket Farkas Dezső, míg a Szociológia Tanszéket Bérés Csaba irányította.

A Debreceni Orvostudományi Egyetem Marxizmus Intézete 1959-89 között állt fenn, amely a következő szakcsoportokra oszlott: tudományos szocializmus, filozófia, politikai gazdaságtan. Ez a szervezeti felépítés megegyezett a többi felsőoktatási intézmény hasonló tanszékeivel. Az Intézet vezetői kronológiai sorrendben Molnár László, Kovács László, végül Magyaródi Sándor voltak.

A Debreceni Tanítóképző Főiskolán 1959-ben jött létre a Tanszék, melyet Kádár Sándor vezetett 1986-ig, vagyis nyugdíjba vonulásáig, akit Kecze László követett 1990-ig. Míg az Ybl Miklós Műszaki Főiskolán a Tanszéket sorrendben Keresztes Eszter, Gulyás Vilmos és Tóth János irányította.

A Debreceni Agrártudományi Egyetem Tanszékét pedig az 50-es és 60-as években Zsarnóczai Sándor, míg a 70-es és 80-as években Poór József vezette. Hasonlóan a többi tanszékhez, itt is megtalálható volt a saját könyvtár.

1989-ben valamennyi ideológiai tanszék megszűnt, illetve átalakult Társadalomtudományi Tanszékké, melyek néhány év elteltével ugyancsak megszűntek vagy tovább bomlottak. Ennek oka az volt, hogy az új egyetemi vagy főiskolai vezetés nem tartott rájuk igényt, ugyanakkor a társadalomtudományok iránti kereslet is megcsappant az idők során. Olyan szakmákat kaptak fel, amelyek elvégzése során jobban el lehetett helyezkedni, majd meg lehetett élni. Egy-egy kötelező értelmiségi modul megtartására felesleges volt fenntartani egy egész intézetet vagy tanszéket, már csak a racionalitás elve szerint is. Ezt a folyamatot még meg is erősítette a 90-es évek gazdasági nehézsége.

Kitekintés

Lényeges megvizsgálni, hogy a vonatkozó szakirodalom miként vélekedik a kérdésről. Gyarmati György (1991: 51.) gondolatai szerint „még nagyobb körültekintést igényelt a »kiemelésre« kiszemelt leendő kádertársak előéletének feltérképezése. Ezekben az esetekben a nagyszülőkig visszamenőlegesen kellett elvégezni az identifikálást. Fel kellett deríteni korábbi, illetve 1945 utáni foglalkozásukat, minden egyes valaha volt lakhelyüket, az egykori szomszédoktól visszamenőleges információk reményében. Ugyanez vonatkozott a káderek háborús, katonasági/vagy MUSZ-os társaira is. Ennek az információs mátrixnak magától értetődően képezték részét a testvérek, házastársak, sógorok, sógornők, illetve a rájuk vonatkozó adatok is.” Tehát a klasszikus lekáderezés magas szinten működött, ha egy emberről valamit meg akart tudni a politikai rezsim, akkor mindent elkövetett az eredményesség érdekében, maximális munkát végzett az ÁVH.

Szekeres András (2002: 92.) szerint „semmi mást nem vetettek papírra az emberek, csak azt, amit a hatalmi oldalon ülő káderek hallani szerettek volna (...) ha egyszerűen hazugságnak nevezzük, s figyelmen kívül hagyjuk ezeket, akkor éppen hogy az elbeszélő gondolkodást nem fogjuk megérteni.” Az emberi szubjek-

tum okán világos, hogy ösztönösen meg akar felelni az egyén egyrészt a társadalmi, másrészt viszont a saját elvárásainak. Akkor jelentkezhet probléma, ha a kettő jelentősen elválik egymástól. Arra gondolok, hogy egy korábbi gróf tanácselnök szeretne lenni, ami természetesen elképzelhetetlen lett volna.

Szekeres (2002: 93.) látásmódja alapján „úgy vélem, hétköznapi emberek esetében az emlékezet-diskurzus másik oldala inkább érvényesnek tűnik: ez pedig nem más, mint a felejtés politikája”. Az általam megkeresett egykori oktatók reakciói alapján úgy ítélem meg, hogy sokan a hallgatás és a felejtés mögé bújtak, nem mertek vagy nem akartak saját korábbi tetteikkel szembenézni. Talán a szegény, de legalábbis a nem büszke hozzáállás is egyfajta magyarázat lehet.

Majd (Szekeres 2002: 93.) úgy folytatja, hogy „mivel a személyes életút, életpálya az egyén jelenlegi helyzetének megítélésében döntő fontosságúvá lényegült, így annak, aki a Nagy Társadalmi Játzmában benne akart maradni, olyan múltat kellett létrehoznia, mely beépíthetőnek tűnt a társadalom kollektív történelmébe, következésképpen és a szó szoros értelmében ki kellett közösjénie múltja inadekvát elemeit.” A visszaemlékezés jogát nem lehet elvenni senkitől sem, ugyanakkor szét kell választani a tényeket és az adatokba való utólagos „belepiszkálásokat”. A személyes életút, életpálya az egyén jelenlegi élethelyzetének megítélésben döntő fontosságúvá lett, így érthető, hogy „politikailag korrekt” múltat próbált kreálni magának, igyekeztén elfedni a politikailag kényessé vált „botlásokat”.

Végül (Szekeres 2002: 99.) megállapította, hogy „a memoár mint narratív konstrukció tehát nem más, mint a valóság egyéni birtokbavétele, s a belőlük keletkező egyéni történetképek pedig így, autonómiájuk okán, egymás mellett élő párhuzamos történetekként jelennek meg, melyek a historikus olvasatban, ha tetszik konstrukciójában válnak majd lehetséges történelmekké. Ezek az önálló narratív világok tehát nem a globális történelem egyes szeleteiként gondolhatók el, melyből mégis összerakható egy egész, hanem szintén autonóm státusra tartanak igényt, ezért használom a lehetséges történelem kifejezést.” Mindenkinél megvan a saját története, életútja és keresztje, amit nem lehet elvitatni az embertől. Azonban azt is látni kell, hogy csak úgy lehet egy adott időszakról minél teljesebb képet kapni, ha a lehető legtöbb szemszögből vizsgáljuk meg, a lehető legtöbb forrást kutatjuk fel.

Valuch Tibor (2005: 192.) szerint „kulákká nyilvánították azt, aki 25 kat. holdat vagy ennél nagyobb területet birtokolt, illetve a tulajdonában levő mezőgazdasági terület aranykorona-értéke meghaladta a 350 aranykoronát, cséplőgépe és kocsmája volt.” A származás miatt hátrányos helyzetbe került egyének vélt vagy jogos sérelmeinek megértéséhez ugyanannyi (vagy talán kicsit több) türelem kell, mint akiknek a sikert kell feldolgozniuk, noha ez utóbbi sem könnyű dolog.

Ezt követően (Valuch 2005: 259.) „a negyvenes-ötvenes évek erőltetett modernizációja Magyarországon az individualizáció, az atomizáció és a szekularizáció erősödését eredményezte, amelynek következtében új társadalmi integrációs helyzet alakult ki. Ebben a háború előtti magatartásminták már egyre kevésbé játszhattak szerepet, a hatalmon levők – a kommunista káderelit – által megjelentett új viselkedési normák pedig – a várakozásokkal ellentétben – inkább dezintegrációs hatást fejtettek ki.”

A Kádár-korszakban olyan családok is léteztek, amelyek az 50-es években előbb a kommunizmus (értsd: a rendszer) ellenségének számítottak, majd a későbbi rendszer enyhébb időszakában valahogy mégis felemelkedtek. A traumák után a kitaszított család bizonyos idő elteltével a politikai fordulat után talpra tudott állni, noha a szülők és nagyszülők származásának negatívuma továbbhárult a következő generációra is.

Losonczi Ágnes (2005: 126.) úgy véli, hogy „az érzelmeket tartósította, folyamatosságukat felerősítette, hogy a rendszerváltásig nem lehetett beszélni a szocializmus idején átélt üldöztetésről.” Leleki károkhoz, esetenként családon belüli feszültségekhez is vezetett a ki nem beszélés jelensége. A furcsa kettősséget pedig talán egy család sem tudta feldolgozni és a helyén kezelni.

Oktatók „élményei” a DOTE-ről

A következőkben közölt interjúrészletben a vizsgált 30 fős minta egyik résztvevője arról mesél, hogy a saját családjában fel tudták-e dolgozni azt a sérelmet, amely még az 50-es években érte őket. M. nem állította azt, hogy fel kell menteni az embereket korábbi tetteik alól, „(...) azonban meg lehet érteni, hogy valakik (pl. az apám) az 50-es években voltak sikeresek. Ha nem lett volna az, ami, akkor ugyanaz maradt volna, mint az ő apja, vagyis az én nagyapám: paraszti dolgozó a földön. Ennél szerintem érdekesebb kontextus lehet a nagyapa-apa viszony.” Álláspontja szerint nem ördögtől való az, ha valaki a Rákosi-korszakban tudott előrejutni karrierjében. Majd így folytatta:

„Szeretnék elmesélni egy történetet, amit eddig talán csak 2-3 embernek mondtam el. Nagyapám 1986 tájékán egyszer nagyon kifakadt előttem, amikor elszírtam a múltját: a TSZ-esítést és 1956-ot. Talán el szeretne volna mondani valakinek, mielőtt meghalt, hogy mi fáj neki legbelül igazán. Azt, hogy be kellett adnia a TSZ-be a két lovát. Látnia kellett, hogyan pusztulnak le szép lassan az állatok. Valószínű, hogy soha nem tudta feldolgozni az 50-es évek traumáját, noha nem minősítették kuláknak, de gazdagnak számított. Azt sem dolgozhatta fel lelkileg, hogy az ő fia (az én apám) annak a rendszernek lett a kiszolgálja, magas rangú tisztviselője, amelyik nagyapámat tönkretette. Azonban ők ezt soha nem beszélték meg. Apám 1990-ban halt meg, aki valószínűleg azt élte volna meg tragédiaként, ami 1990 után bekövetkezett. Paraszti származású és kétkezi ember volt nagyapám világéletében, annak minden attitűdjével és mentalitásával együtt. Anyám fiatalkorában apámékkal lakott, ahol igencsak éreztették vele, hogy hol a helye, így nem is igen léphetett volna fel közvetítőként”. A Rákosi-érában keményen meghurcolták a paraszti társadalomnak döntő többségét, ami alól ez a család sem volt kivétel.

Losonczi (2005: 137.) abból indult ki, hogy a kitelepítés „1951-ben történt, amikor már elmúlt a háború utáni izgalmi állapot, amikor a háborús bűnösöket már megbüntették, amikor a hatalmi helycsere már megtörtént.” Azonban súlyos gondok voltak a rendszer működésében és ellátásában, amit azért vidéken is lehetett érezni. Ezúttal a belső ellenségre, a szabotőrökre csapott le a (2005: 137.) rezsim:

„ott vannak a szabotőrök, a volt uralkodó osztály tagjai személyesen gátolják a gazdasági sikereket. A kitelepítés szélesebb társadalmi sávokat húzott meg – és már a jogszerűség látszatával sem kívánta terhelni a végrehajtó szervezeteket.” Ugyanakkor azt, hogy kikre esik a választás, előre senki sem tudta: egységes központi utasítás sem létezett e tekintetben. Épp ettől félelmetes egy diktatúra, vagyis nem tudhatja az ember, hogy „mikor jön érte a fekete autó”. Majd úgy folytatja (Losonczy 2005: 137.), hogy „ahogy a kisparasztból lehetett kulák, az antifasiszta érzelmű tisztai család tagjait háborús bűnösökként tartóztathatták le, a deportálásból megtért zsidó szállodatulajdonos pedig osztályellenséggé válhatott.” Az állandó rettegés elkezdte az ember idegeit, ezen állapotot nem lehet sokáig bírni. A következő interjúalany szintén az 50-es évek egyik jelentős sérelméről beszél. M. a következőket mondta el:

„Hortobágyra apám és anyám »kötelezően irányítva volt«, úgy 1953 magasságában. Erről a »kötelező irányításról« nem sokat tudok – nem beszéltek róla. Anynyit tudok, hogy ekkor még nem fejezték be a tanárképző főiskolát, mindketten később kaptak diplomát – de Abádszalókon pedagógusként dolgoztak. Nővérem még ott született 1955-ben, ezt követően költöztek Kápolnásnyékre, majd onnan 1956-ban, a forradalom után Abára, ahol apám iskolaigazgató lett. Erről sem beszéltek sokat, de szerintem ez nyilvánvalóan politikai státusz is volt. Mint ahogy arról sem beszéltek, hogy a hatvanas évek elején miért váltották le, miért kellett neki előbb Móron, majd Sárkeresztúron dolgozni beosztott tanárként. Azt viszont határozottan tudom, hogy ez a korai életút azt eredményezte a nagyon tehetséges és nagyon ambíciós apámban, hogy elhatározta: »csakazértis« lesz ő valaki abban a faluban, ahonnan el kellett jönnie. Ezért vállalta el az 1975-ös választásokon a jelölést, és lett tanácselnök. Meglepő számomra, hogy egy életútba belefért az, hogy egy adott kéztől először elviselik a „korbácsütéseket”, majd bizonyos idő elteltével ugyanarról a helyről elfogadják a „jutalmat” is.

Egy oktató a Tanítóképzőről

I. azt mondta el, hogy „jómagam pedig értelmiség vagyok, hiszen apám székely származású unitárius nacionalista volt, aki magyar-történelem szakos tanár volt. Anyám gazdag bajor katolikus családból jött, francia-magyar szakot végzett (...) Megvannak azok az alapgesztusok, amik alapján meg lehet állapítani, hogy ki milyen származású. Tehát hogyan ül le, hogyan köszön, hogyan fogja meg a kanalat... stb. Az anyám tagja volt az Actio Catolica Szervezetnek, apám levante volt Sztálin-ellenében. Anyám egyik élharcosa volt a visszamagyarosítási mozgalomnak, aki 1975-ig fekvőbeteg volt. 1949-ig nem is láttam apámat, aki akkor tért vissza a 4 éves hadifogságból. Anyám ott ragadt a régi világban, amikor ő még szép volt és egészséges. A hit nagy szerepet játszott az életében, azt gondolta, hogy amikor megjöttek a kommunisták, minden baj utána következett be az életében. Nagybátyám amúgy Mindszenty titkáráként dolgozott”.

Egy oktató a KLTE-ről

A néhai E. korábbi férje, J. a következőket mondta el: „E – 4 testvérrel együtt – tanyán nőtt fel, villany sem volt, csak már nyolcadikban. Gyalogolni kellett az osztatlan tanyasi iskolába, ahol két osztályt végzett, majd bekerült a faluba nagyszüleihez. Onnan járt iskolába. Id. B. M. tehát egy kicsit »összezavarodott« ember volt, akit meghurcoltak, de aztán jóvá is tették. 1968-ban aztán le is váltották, kellett a hely valami hülye járási elvtársnak, azokat rakták ki a termelésbe, gondolván, hogy ott majd kevesebb kárt okoznak. Hogy mennyire a Kádár-kor embere volt, azt egyebek közt mutatja, hogy Kádár temetésekor rosszul lett, s be kellett szállítani a pszichiátriára, ahol hetekig kezelték. Hogy aztán a haláltól való félelem, vagy a Kádárt követő esetleges anarchiától való félelem okozta-e a bajt, ezt már soha sem tudjuk meg. Emma édesanyja igazán és mélyen vallásos volt, gyakorló hívő, szorgalmas templomba járó, édesapja, akkor ment csak templomba, ha muszáj volt.”

Még ott sem beszélték ki a dolgokat, ahol az ideológia átjárta a szakmaiságot, ahol értelmiségi közeg létezett. A felszín alatt maradtak a feszültségek, amelyek felgyülemlettek. Sőt, álproblémákat tárgyaltak az emberek. Mindenki hallgatott a valódi gondokról, és a frusztráció lett úrrá az embereken. A valódi gond talán a gondolkodás szabadsága lehetett, illetve a viszonylagos jólétért megkötött „piszkos kis alkuk” sorozata.

1989-90-ben sok frusztrált ember volt, ezek bizonyos szempontból szerencsétlen sorsok, amik ezen a ponton (rendszerelváltás) derültek ki, hogy valóban azok. Differenciált az egész élettörténetük, többeknek volt kisiklott életük, ami azt követően vált igazán nyilvánvalóvá, hogy 1990 után megszűnt a látszatbiztonság érzete is.

Egy oktató az Ybl-ről

E. így emlékszik vissza: „Apám Erdélyből jött át Magyarországra, 1921-ben települt át. (...) A származás tekintetében: apám proletár sorba süllyedt le, mert nem alkalmazta a MÁV. Az 1930-as években a szegénység iszonyatos volt, mint ahogy a zsellérsors is. Apám négy gyereket nevelt 80 pengőből, ami nagyon kevésnek számított akkor. Jómagam Hajdúdorogon születtem 1928-ban, ekkor három hold földet bérelt apám, és azt művelte. Sose volt igazán boldog ember, mert itt lerománozták, Erdélyben pedig vezető kocsimester volt Tövisen. Megalázó életet élt, végül Debrecenbe költöztek, ahol a bőrgyárban dolgozott. Nekem iszonyatos gyerekkorom volt az anyagi javak tekintetében. Az egyik bátyám a Járműjavítóban dolgozott, aki kommunista volt, a másik bátyám pedig szociáldemokrata párti lett.” Külön kérdés lehet azon határon túli magyarok helyzete, akik még a 20-as években települtek át Romániából. Kissé szokatlan, hogy már a Horthy-korszakban is – legalábbis az interjúban elhangzottak alapján – megfigyelhető volt irányukban a negatív diszkrimináció. Ugyanakkor sokak szerint a határon túli magyar addig magyar, amíg át nem jön a határon, azt követően már románná válik. Az, hogy mást hangoztatott a propaganda és más volt a „hétköznapi élet”, mégsem kellene, hogy meglepő legyen.

Befejezés

Írásomban a számomra megrázó tapasztalatok mellett is olyan kép rajzolódott ki, mely hűen mutatta be azokat a gyötrelmes életutakat, amelyek mindenki számára tanulságosak lehetnek.

A javarészt Debrecenben készült mintegy 30 családtörténeti interjú alapján próbáltam kiválogatni és megrajzolni a 20. századi középrétegek életéből a megrázó élményeket megjelenítő történeti tablót, az emberi sorsokba fordult, sorsokban átitott magyar történelmet. Ahol a túlélőképesség, megkapaszkodni tudás és lecsúszás személyes élettörténeti fordulatait vizsgálom néhány helyen több generációra is visszatekintve. A huszadik századi rendszerváltozások által generált lehetőségek és kényszerek, a személyes küzdés és föladás, az érvényesülés technikái, családi öröksége, a rokonság megtartó ereje állnak történeti érdeklődésem középpontjában². Csak néhány interjúrészletet közlök, biztosítva az egykori oktatók számára az anonimitás jogát.

Úgy ítélem meg, hogy a kérdésem jogos, és rámutat arra, hogy milyen furcsa családi konstellációi jöttek létre a politikai hatásoknak az 1948 után Magyarországon – és talán arra is, hogy a családok ezt hogyan dolgozták fel. A családok nagy része elhallgatással, a történeésekről, dolgokról való nem beszéléssel reagáltak arra, ahogy a politika a családtagok életére hatott.

Az általános kontextus tehát az elhallgatás, a politikai véleménykülönbségek szőnyeg alatt tartása volt – és ez nem a konkrét család sajátos problémamegoldási stratégiája volt, hanem ismereteim és tapasztalatom szerint teljesen általános volt a többi családban is a Kádár-rendszerben.

Hivatkozott irodalom

GYARMATI GYÖRGY (1991): A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. *Valóság* 34 (2), 51–63.

LOSONCZI ÁGNES (2005): *Sorsba fordult történelem*. Budapest, Holnap.

MOLDOVA GYÖRGY (1977): *Akit a mozdony füstje megcsapott...* Budapest, Szépirodalmi.

Szekeres András (2002) (szerk.): *A történész szerszámosládája*. Budapest, L'Harmattan.

VALUCH TIBOR (2005): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris.

<http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=9689>, letöltve: 2012. 03. 20.

² Vö.: <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=9689>, letöltve: 2012. 03. 20.

Hivatkozott interjúk

Rácz Márk: (2011): *Interjú K.-val* Debrecenben (kézirat).

Rácz Márk: (2012): *Interjú M.-mel* Budapesten (kézirat).

Rácz Márk: (2011): *Interjú Ny.-nyel* Budapesten (kézirat).

Rácz Márk: (2011): *Interjú S.-sel* Budapesten (kézirat).

Rácz Márk: (2011): *Interjú Sz.-nével* Debrecenben (kézirat).

ERZSÉBET TAKÁCS

From the One to the Many

From Pierre Bourdieu's habitus theory to the concept of Bernard Lahire's l'homme pluriel

Bernard Lahire (1963), a sociologist of family and education is one of the most significant figures of contemporary French sociology. Many consider his concept of the 'plural man' ('l'homme pluriel') the fundamental theory of the so-called 'sociologies of the individual'.

French studies concerning the sociology of the individual in the last decade are based on the literature of the (second) modernity, as the problem of individualisation is perhaps the most significant pinpoint of modernity. It is a French characteristic that (unlike English and German social sciences) the examination of modernity does not appear as a challenge to form a theory but as an inquiry on and possible conclusions about methodology (especially in the subfields of sociology of education and of family). In empirical researches such scholars are faced with the problem that there is no appropriate conceptual means, nor an appropriate theoretical background to describe current developments of our contemporary society. That is why there is a tendency to apply various intermediary theories and methods with the common premise that in order to understand social processes, a so-called individual scale (l'échelle individuelle) is to be applied. Social analyses based on this paradigm intend to grasp macro changes through *personal* experiences of the individual, not through identification or some collective idea.

His theory (although Lahire is reluctant to use this term) is outlined in his 1998 book *L'homme pluriel: les ressorts de l'action* (Man In Plural: Drives and Spheres of Action). 'The frame of interpretation' is set up as opposed to Bourdieu's single dimensional concept of the 'habitus' and other generalising theories as such. At the same time he is admittedly a follower of Bourdieu, „thinking along with and as opposed to” Bourdieu (Lahire 1998: 11.).¹

When comparing the two approaches, among the criticisms of Bourdieu's concept of habitus, the ones concerning socialisation are most meritorious. Socialisation from Bourdieu's standpoint is completely free of problems and brings the desired results i. e. naturally accepting the circumstances. That is why he does not consider such basic sociological concepts as 'deviants', 'withdrawers', 'rebels' or 'revolutionists'. With reference to the excellent study of Hans-Ulrich Wehler (Wehler 2001) Bourdieu's concept of the habitus can be described based on the following premises (in italic; regular styled fonts stand for Lahire's counter-arguments):

¹ He said in an interview: „I am more Bourdieuan than the Bourdieuians themselves” (À propos de L'Homme pluriel).

- a) *The individual 'internalises', 'interiorizes' the structures of society.* Lahire's objection to this: but which segment of society is primary and which one is secondary? Family, school, job or social class?
- b) *The development of the 'habitus' is an extremely unaware imprinting.*² Why does Bourdieu not examine the self reflection of the individual?
- c) *Habitus has a clear, constant element which is primarily based on early childhood and family socialization.* Besides the fact that Bourdieu does not do justice to research on socialisation, there can be a valid objection concerning the decrease of the stability of the family, therefore its socialisation potential. Unstable relationships, break-ups have become so frequent that the existence of constant forms of habitus is not evident, even questionable in today's society. Even the frames of childhood socialization cannot be described unequivocally when taking into consideration the phenomenon of post adolescence.
- d) *The habitus postulates a homogenous empirical world. Class habitus can only develop by that.* The extent of heterogeneity of society appears to be increasing. Segregation based on work shows a decreasing tendency: crossing class boundaries is difficult, yet more and more frequent.
- e) *Strategy-oriented practice is governed by the habitus.* Individuals are not completely determined socially according to Bourdieu, however, the concept of the 'overstructured individual' can be interposed reflecting upon his concept.
- f) In the theory of habitus the elements of coercion and violence are not explored, and nor is the rational action based on the relations of aims and means.

Based on his researches on sociology of education and of the family, Lahire demonstrates how family socialization is not homogenous any more. From the many examples he has, let us examine the family where the father is illiterate, the older sister is extremely diligent, is already at university, and the other child fails to accomplish at school. The question is what the nature of attitude toward school is like in such a family. Does the mother force school and doing homework while the father is oblivious, neutralising the mother's efforts? What is the attitude towards reading in this family? The author tries to demonstrate the contradictions and differences within the institution of the family. The many-foldness of socialization is present from infancy: babysitter and nanny relationships are widespread throughout France, nurseries and kindergartens often impose expectations that are in disharmony with the ones of the child's own family.

Lahire thinks that this many-folded socialization (plurisocialisation) results in the variants of social behaviour of the individual, as well as the feeling of unique-

² The subjects are unaware of the habitus – in a sense that subjects are unaware of its coming into existence (but that does not mean that the habitus is equal with the freudian unconscious).

ness and originality, becoming partly independent of the social environment. Multi-dependencies (pluridépendance) and the multiplicity of determinism decrease the feeling that we are products of our environment, a social group or any other community. At the same time it triggers the feeling of 'I am alone', loneliness, not being understood and frustration: due to the multi-level socialization there are many dispositions that cannot manifest.

The individual, who is described as a complex set of dispositions, is socialised in many various, sometimes even contradictory environments, therefore they can act in many, even converse ways. The individual has an immense collection of roles at disposal that are activated in the given situation.³

The author has a two-folded intention. On the one hand he describes the tensions and contradictions among various fields of sociology, and on the other hand he characterises practical dispositions (school, cultural skills etc.) at their locations (school, media etc.) and examines how these skills are shifted to a different context. From the many relevant empirical works he has, only researches of cultural literacy and dissonance are examined here. His work concerning literacy points out that in everyday life, women tend to accomplish tasks that involve reading and writing more (official errands, correspondence, shopping lists and other types of lists), which is due to their position and role in the family and not to better education than that of men. In terms of cultural dissonance he examined how young people face the constraints of different social circles (school, parents, peer group) and how they react activating different dispositions.

Lahire came to the conclusion that the multiplication of dispositions makes the transfer from one situation to the other uncertain. The success of the transfer depends on the activation of the similarity of the contexts, which depends on the analogical, cognitive and practical competence of the individual. This also means that the individual differences due to various socialization processes make it impossible to predict the reaction of the individuals in a new context.

The author takes stands on the determinism of behaviour ruled by incorporated past as well as contextual openness that prevents predictability.⁴ He gives a definition for the drives for action: „Action is always a meeting of individual past experiences incorporated in action patterns (sensory-motor patterns, perception patterns, assessments, decision-making etc.), habits of attitude, feeling, expressing oneself, action and present social situation” (Lahire 1998: 82.).

Due to the complexity of a certain situation the same stimulus can trigger in the same individual different, even contradicting responses resulting in the unpredictable nature of the action. Another important consequence is that the individual has to re-build oneself in each and every moment, according to the requirements of the action.

³ Lahire applies the example of folding paper origamis: he pictures the individual as folded paper, which always shows different surfaces depending on the folding (cf. Deleuze 1988).

⁴ „The action of the actor is certainly socially determined, but it is impossible to predict it, just like the outcome of a chemical experiment.” (Lahire 1998: 66.)

This leads to the recognition that the illusion of a sociology that examines the individual as a 'coherent, homogenous self' needs to be abandoned. He admits that this is not an easy task as the effects of Western philosophy, especially Cartesian philosophical tradition still have their influence in traces, and social practice is also based on the idea of the coherent nature and autonomy of the individual. This is expressed in proper nouns, signature, the discourse patterns of self-introduction (cvs, autobiographies, traditions of the Bildungsroman etc.). The literature on sociology is based on this idea: different subfields of sociology always examined the individual in one certain context, one sphere of action, so they did not arrive at the conclusion that an actor would act differently in a different situation and the behaviour is not predictable. In order to avoid this latter mistake, Lahire proposes the thorough acquaintance with at least two subfields of sociology.

Different uses of language, competences, emotions, desires, arguments are not mutually exclusive and do not picture the same actor or action, do not assign the same reality and value to the same behaviour.

Lahire's aim is to construct and mobilize dispositions, as well as to examine the construction of the inner structures of the actor. Therefore, in order to understand the individual as a coexistence of multiple dispositions, we need to examine the development (genesis) of those dispositions that construct the individual. To achieve this, he proposes the composition of so-called sociological profiles with help of longitudinal studies (Lahire 2002). Lahire attempts to elaborate a 'psychological sociology', which relies on the plurality of action logics and patterns. The aim is to describe the effects of social structures on a micro level providing a more detailed description of plurality in the process of socialization.

Bibliography

- DELEUZE, GILLES (1988): *Le Pli. Leibniz et le baroque*. Paris, Les Éditions de Minuit [The Conclusion in Hungarian: Házás Nikolett (ed.): *Váltózó művészetfogalom*. Budapest, Kijarat, 2001].
- LAHIRE, BERNARD (1997): Masculin-féminin. L'écriture domestique. In Daniel Fabre: *Par écrit. Ethnologie des écritures quotidiennes*. Paris, Édition de la MSH, 145–161.
- LAHIRE, BERNARD (1998): *L'homme pluriel: les ressorts de l'action*. Paris, Nathan.
- LAHIRE, BERNARD (2002): *Portraits sociologiques. Dispositions et variations individuelles*. Paris, Nathan.
- LAHIRE, BERNARD (2004): *La Culture des individus. Dissonances culturelles et distinction de soi*. Paris, Éditions la Découverte.
- WEHLER, HANS-ULRICH (2001): Pierre Bourdieu. Az életmű magva. *Korall* (3–4), 247–265.
- À propos de *L'Homme pluriel*. Internet: <http://www.homme-moderne.org/societe/socio/blahire/entrevHP.html>

JÁNOS TÓTH

The Dangers of Academic Bubble Economy from a Young Researcher's Perspective

In recent years, it is becoming common to apply the metaphor of „economic bubble” to the description of certain phenomena in the academic field. The metaphor is generally used to refer to the difference between the expectable market value of the degree and the investments needed to receive it (see Deresiewicz 2011, Williams 2011, Wood 2011, Reynolds 2012). The analogy is with the economic phenomenon, in particular, the market value of a particular asset, which does not reflect the intrinsic value of that asset.

The starting point of the current study is the hypothesis that the situation above gives us the opportunity to reconsider the analogy and to make it specific from the viewpoint of a conversion strategy, where the focus is shifted from economic to cultural capital. Accordingly, we will try to present a possible (Bourdieuian) application of the „bubble” concept, where the postulated sphere of validity is the academic field, in which we will examine how cultural capital is objectified and how objectified cultural capital can be converted into its institutionalised form. The primary focus of this examination will be the presentation of the simulacra of objectified cultural capital, using different perspectives, touching upon its construction, functioning, and pointing out ways to expose it. We will also deal briefly with a difference in valuation, where the scientific value of objectified cultural capital is disparate with the field value of the institutionalised capital which can be gained through it. Finally, we would also like to address a few pragmatic viewpoints of the creation of cultural capital especially important for a young researcher.

In this study—taking the relevant parts of the Bourdieuan capital theory (1986: 244–248.) as a basis—we will work with three types of cultural capital:

1. Embodied: non-objectified skills and scientific competence,
2. Objectified variants of the above: here, mainly, published texts of scientific value
3. Institutionalised objects which display towards society:
 - a) skills and scientific competence: competition results and university exams
 - b) objectified variants of the above: e.g. academic titles, ranks, degrees and memberships

The list above also shows the common process of capital conversion: in order to institutionalise a non-objectified cultural capital, first it needs to be objectified. The assessment of the academic value of objectified cultural capital normally requires a

subjective and intersubjective evaluative gradation according to the criteria of academic consensus. Here, we will not go into the details of the conditions of scholarship or into the current debates about them, but we will go directly to the area where the conditions of scholarship, or a significant proportion of it, are not displayed by the objectified academic capital, only simulated. The reason for this choice is to be able to separate the type of capital within cultural capital where the intrinsic value is greatly determined by its imitational potential. And it is exactly this imitational potential that makes it possible for the person who possesses it to convert it to institutionalised capital. In the following, we will call this type of capital—applying a popular term in the French semiological trend following Baudrillard (1994)—„simulacreative cultural capital”.

Simulacreative cultural capital has three properties, the appearance of one or more of which can make an object distinguishable from normal cultural capital:

1. A more or less convincing imitation of embodied skills and competence which did not contribute to its creation.
2. The embodied skills and competence do not belong to the agent who possesses their objectified form.¹
3. The object appears on a scene which imitates the scenes of academic scholarship (e.g. academic books, journals, and other publications), but which do not meet the accepted criteria of those academic scenes. Similarly to the naming of simulacreative cultural capital, we will call these simulacreative scenes.

According to their several combinatorial variations, the typology of cultural capital can be drawn as follows:

Capital	Objectivization		Appearance	
	Identical agents	Different agents	Symbolic Scene	Simulacreative Scene
Cultural capital _{emb}				
Simulacrum _{emb}				

In the cells that have been left empty, the binary values of 0 or 1 can appear, with the constraint that in the double columns under „Objectivisation” and „Appearance”, the same value cannot appear in both cells. By examining the row matrices of the variables, we can see that the objectivisation results in a legitimate, academically valuable publication, when the embodied cultural capital and the objectified cultural capital to the creation of which it was used both have the same agent, and the object appears in a symbolic scene.

$$\text{Cultural capital}_{\text{emb}} = [1_{11} \ 0_{12} \ 1_{13} \ 0_{14}]$$

¹ That is, the text was not written by the person under whose name it gets published.

Accordingly, we can identify the appearance of simulacreative cultural capital and the development of a bubble in the process of objectivisation, where there are changes at least in two values of the row matrix belonging to embodied cultural capital. Three variants are possible if we observe the constraint mentioned earlier:

$$\begin{aligned} A &= [0_{11} \ 1_{12} \ 1_{13} \ 0_{14}], \\ B &= [1_{11} \ 0_{12} \ 0_{13} \ 1_{14}], \\ C &= [0_{11} \ 1_{12} \ 0_{13} \ 1_{14}]. \end{aligned}$$

Variant „C” combines in itself the other two deviations from the accepted way, so it will suffice to examine only variants „A” and „B” in the following.

For variant „A” the picture can be made more subtle if we also take into consideration the relationship between the creator and the owner. The creator can initiate a relationship which may serve the increase of the creator’s financial profit and cultural capital, which is facilitated by the owner’s already existing institutional capital and reputation. One of the well-known examples for the increase of profit is medical ghostwriting, where pharmaceutical companies have their employees or agents write articles or summaries in which they make their products appear in a positive light, then get these articles published in leading medical journals under the names of key opinion leader academicians (as an example, see Fugh–Berman 2005: 546–47., Anekwe 2010: 267., Stern–Lemmens 2011). These firms profit from the reputation of these academicians, when, through their inclusion, they influence decision makers and medical practitioners to recommend or subscribe their products (McHenry 2010: 132.), while the pseudo-authors giving their names get a publication record into their CV without any serious background work. In other cases, the creator initiates the relationship not for financial profit, but for the increase of their own cultural capital. The inclusion of a high-reputation co-author will significantly raise the chances of a relatively unknown young researcher or a group of them to get published in high-impact journals (Chen & Huang 2007: 1024.), independently of the fact that the co-author makes no contribution at all to the paper (besides giving their name), or their contribution does not add any additional intellectual value to it (e.g. reviewing, mechanical application of statistics, or adopting new data to an existing method).

A relationship initiated by the later owner also aims at the increase of one’s own cultural capital. The creator here is a paid writer, from whom the later owner, personally or through a paper mill, orders the text, which he will publish or submit as a thesis under his own name. In these cases the creator usually gets remunerated—according to quality level, length, and execution time—directly or through their agent.

Variant „B” describes cases where the creator and the owner are the same person but the scene of publication does not have the same scientific value as those accepted as scenes of objectified cultural capital. The difference can be attributed to the

characteristics of simulacrate scenes (examples for which are scamferences, bogus journals or scam journals and various types of vanity publishing). Unlike in symbolic scenes, the criterium of appearing in a simulacrate scene is not academic value but financial compensation (on average, the equivalent of 100 Euro to 500 Euro) of the agent providing the scene, which officially goes under the title „publication fee” or „registration fee”. However, having the paper published is only a negligible part of the service purchased for this sum because since the beginning of the digital age and with the spread of the internet, digital self-publication would mean a virtually zero-cost alternative to that. The real value to the client is brought about by the simulation of the characteristics of a symbolic scene. The efficiency of this simulation differs from scene to scene and from subcategory to subcategory but it is sufficiently enough to make a reference in a list of publications formally conform to references to texts which appeared on symbolic scenes. Besides effective simulation, these scenes can provide almost all the formal attributes of a symbolic scene: for example, a scam journal may have an extended international editorial board, an editorial advisory board, a system of pre-publication peer review, a professional website and—as it can be seen from the case of the six fake journal published by Elsevier (Hutson 2009: 598., Collier 2009: 254-255.)—even a professional publishing background and may be included in scientific databases, as well.

Turning to cases where the simulation is not of authorship but of the various types of embodied cultural capital, we can divide these—according how they are utilised—into subversive, preventive, and corrective applications.

Subversive applications are the techniques which refer to such intellectual work or competence of the author which he or she did not do or did not possess at the time the object was created. Examples for these are making up research data („dry-labbing”), citation plagiarism, using references solely for bibliography padding, and various other types of scientific misconduct.

The preventive and corrective applications of the simulacra of embodied cultural capital on the other hand are connected not to the object but to the scenes of its appearance.

The primary objective of *preventive applications* ($\text{Simulacrum}_{\text{emb}} = [1_{11} \ 0_{12} \ 0_{13} \ 1_{14}]$ and $[0_{11} \ 1_{12} \ 0_{13} \ 1_{14}]$) is the disclosure of simulacrate scenes. As we have already mentioned at the discussion of these scenes, they mostly function as business enterprises, therefore they are interested in receiving a publication or registration fee independently of the academic value of the object. For the detection of this practice, some participants of academic life, typically of the younger generation, volunteer to compose or to compile with the help of text generators (e.g. The Postmodernism Generator, SCIGen) some texts and they send these academically worthless products to scenes deemed as suspicious. If these texts are accepted for publication and a notice

for publication or registration fee is received, they take it as a proof for the lack of academic control and they collect and publish the data of the scenes on internet sites, blogs, and in newsletters specialised in this subject.

Corrective applications of simulacreative embodied cultural capital ($\text{Simulacrum}_{\text{emb}} = [1_{11} \ 0_{12} \ 1_{13} \ 0_{14}]$) targets not simulacreative but symbolic scenes and their objective is not mere deterrence but to draw attention to the necessity of discussion about an anomaly of the academic field. One of the best-known of these simulacra was prepared by Alan Sokal, whose study was published in *Social Text* in 1996, which in his words „was liberally salted with nonsense (1996)”, with which he intended to prove that in scientific publication conformity to various ideological preconceptions and positions of power plays a much more important role than scientific value.

It can be seen from the cases examined above that the development of a bubble during the objectivisation of embodied cultural capital is greatly supported by a micro-economy leaning over the academic field and often even merging into it, which is characterised as a market where cultural capital and scenes of public appearance are sold and bought. The effects of this economy may be felt in the processes of institutionalisation if the simulation is successful enough. A direct influence can also appear, for example, in the form of academic bribery. Nevertheless, a conversion unproportional to value can occur during objectivisation and institutionalisation independently of the economy above. Various cases of granting academic and university statuses as a result of nepotism (Allesina 2011) and (not necessarily political) pressure prove that not always cultural but mainly social or political capital gets institutionalised. The role of symbolic violence in the process of institutionalisation was described by Bourdieu in the 1980's in his *Homo Academicus* (1984). He points out in his examination of the role of symbolic violence that objectified cultural capital does not get institutionalised for its academic value but according to meeting the commitments of the decision makers. Differences in value preferences and priorities in the academic work can also lead to the development of an institutionalisation bubble for agents of a hierarchy entering or giving admittance to the institutional field.

As a summary of phenomena characterising academic bubble economy, one can raise the question: what significance does it have for researchers, especially for young researchers at the beginning of their careers? The question cannot be left unanswered because getting academic publications and gaining membership to academic institutions may force the young researcher to give up the status of a free-floating intellectual and to make uneasy compromises. Nowadays, the tendency is relatively widely known and discussed that the rejection of a paper may be significantly influenced by an epistemological conflict of interests, which arises when a reviewer evaluates a paper from an epistemological point of view inconsistent with the author's (Shimp 2004: 113–114., Mallard–Lamont–Guetzkow 2009, Souder 2011: 62.). It is also known that in order to gain institutional promotion one may be

advised to avoid „too much” research or even to abandon research on certain topics (Knight 2010: 85-86). The epistemic gatekeeper role of peer reviewers and institutional referees creates a situation where the effectiveness of the conversion between different forms of cultural capital, independently of their scientific value, is greatly reduced, not excluding its reduction to zero. All this points to a direction where both an agent capable of a continuous paradigmatic conformity to the current situation and one committed to an epistemic paradigm which has a long history in academic scholarship have a definite advantage over a disinterested intellectual.

Naturally, it would show considerable naivety if one believed that the majority of trade on simulacra scenes is made up by those researchers who are looking for alternative ways of getting published specifically because of the gatekeepers. The necessity to produce the „entrance fee” to the academic field, and, following the entrance, the publication pressure connected to successful operation and development create such an environment which reduces the majority of rational capital development strategies to the optimisation of the value of time/quantity and time/scientometric ratios. By the inclusion of simulacra cultural capital, these rational capital building techniques get „enriched” by a speculative element where the researcher makes a bet on the effectiveness of the simulation: they hope that the risk of detection and the consequences of such a disclosure are lower than the profit they can gain from the imitation of cultural capital. Although this practice can and should be criticised on moral grounds, its pragmatic significance goes beyond the ethical dimension. The conversion of simulacra cultural capital into „real” cultural capital results in the strengthening of a hyperreal academic field, which floats detached from real science but, nonetheless, has the ability to affect real science. In my opinion, the main decision researchers have to make here is either to commit themselves to the development of a real scientific identity and to become members of the scientific community, or to act as mediators between the real and the hyperreal.

Bibliography

- ALLESINA, STEFANO (2011): Measuring Nepotism through Shared Last Names: The Case of Italian Academia. *PLoS ONE* 6 (8). Internet: <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0021160>, downloaded: 07/04/2012.
- ANEKWE, TOBENNA D. (2010): Profits and Plagiarism: The Case of Medical Ghost-writing. *Bioethics* 24 (6), 267–272.
- BAUDRILLARD, JEAN (1984 [1981]): *Simulacra and Simulations*. Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- BOURDIEU, PIERRE (1984): *Homo Academicus*. Paris, Les Éditions de Minuit.
- BOURDIEU, PIERRE (1986): The forms of capital. In J. Richardson (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York, Greenwood, 241–258.
- CHEN, CARL R.–HUANG, YING (2007): Author Affiliation Index, finance journal ranking, and the pattern of authorship. *Journal of Corporate Finance* 13 (5), 1008–1026.

- COLLIER, ROGER (2009): Medical literature, made to order. *CMAJ: Canadian Medical Association Journal* 181 (5), 254–256.
- DERESIEWICZ, WILLIAM (2011): Faulty Towers. *Nation* 292 (21), 27–34.
- FUGH-BERMAN, ADRIANE (2005): The Corporate Coauthor. *JGIM: Journal of General Internal Medicine* 20 (6), 546–548.
- HUTSON, STU (2009): Publication of fake journals raises ethical questions. *Nature Medicine* 15 (6), 598–598.
- KNIGHT, WANDA B. (2010): Sink or Swim: Navigating the Perilous Waters of Promotion and Tenure—What's Diversity Got to Do with It? *Studies in Art Education: A Journal of Issues and Research in Art Education* 52 (1), 84–87.
- MALLARD, GRÉGOIRE–MICHÈLE LAMONT–JOSHUA GUETZKOW (2009): Fairness as appropriateness: Negotiating epistemological differences in peer review. *Science, Technology and Human Values* 34 (5), 573–606. Internet: <http://dx.doi.org/10.1177/0162243908329381>, downloaded: 07/04/2012.
- MCHEMRY, LEEMON (2010): Of Sophists and Spin-Doctors: Industry-Sponsored Ghostwriting and the Crisis of Academic Medicine. *Mens Sana Monographs* (8), 129–145.
- REYNOLDS, GLENN HARLAN (2012): The College Bubble. *Popular Mechanics* 189 (1), 43–45.
- SHIMP, CHARLES P. (2004): Scientific peer review: a case study from local and global analyses, *Journal of the Experimental Analysis of Behavior*, 82 (1), 103–116.
- SOKAL, ALAN (1996): *A Physicist Experiments with Cultural Studies*. Internet: <http://linguafranca.mirror.theinfo.org/9605/sokal.html>, downloaded: 07/04/2012.
- SOUDER, LAWRENCE (2011): The ethics of scholarly peer review: a review of the literature. *Learned Publishing* 24 (1), 55–72. Internet: <http://dx.doi.org/10.1087/20110109>, downloaded: 07/04/2012.
- STERN, SIMON–LEMMENS, TRUDO (2011): Legal Remedies for Medical Ghost-writing: Imposing Fraud Liability on Guest Authors of Ghostwritten Articles. *PLoS Med* 8 (8). Internet: <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pmed.1001070>, downloaded: 07/04/2012.
- WILLIAMS, GARETH (2011): *Will higher education will be the next bubble to burst?* Internet: <http://www.educationarena.com/pdf/sample/sample-essay-williams.pdf>, downloaded: 07/04/2012.
- WOOD, PETER (2011): The higher education bubble. *Society* 48 (3), 208–212.

Acta Sociologica

„jóllét”

Acta Sociologica

Acta Sociologica

BUSA CSILLA–KESZTYÜS MÁRK–FÜZESI ZSUZSANNA–TISTYÁN LÁSZLÓ

Családok, barátok, közösségek – a testi, lelki és szociális jóllét kapcsolata városi felnőtt fiatalok körében

Bevezetés

A fiatal felnőttek egészségmagatartása kevésbé vizsgált terület, miközben a fiatal felnőtt korban elterjedt egészségkárosító szokások jelentősen meghatározzák a későbbi egészségi állapotot, az egészségben töltött évek számát és az életkilátásokat. Ez a hatás nem egyirányú, sőt valószínű, hogy a pszichés egészség és az életminőség jelentős hatást gyakorol bizonyos egészségre ártalmas magatartási minták változtatására.

A fiatal felnőtt korosztály egyre nagyobb részét képezik a serdülőkorból már kinőtt, de társadalmi értelemben felnőtté válni nem tudó (vagy nem akaró) posztadoleszcensek. A posztadoleszcencia (kései fiatalkor) fogalmát a fiatal felnőttek azon csoportjára használjuk, akik a felnőtté válás folyamatának valamely szakaszában vannak, de még nem érték el a szociológiai értelemben vett felnőtt státuszt. Ezek a fiatalok a felnőtt szerep bizonyos szimbólumaival (pl. legális nagykorúság, önálló kereset stb.) már rendelkeznek, de a felnőtt státusz minden elemét (pl. saját család, teljes függetlenedés a szülőktől stb.) még nem birtokolják. (A posztadoleszcenciáról bővebben lásd: Vaskovics 2000: 3–20.)

A felnőtt lakosság körében végzett számos kutatás igazolja a társadalmi integráció fizikai és mentális egészségre gyakorolt pozitív hatását (pl. Busa és társai 2009). Kérdés azonban, hogy ez az összefüggés a fiatal felnőtt korosztályban is kimutatható-e.

A kutatásról

A Fact Intézet 2010-ben (a KAB-KT-09-0011 azonosítószámú pályázat keretében) komplex felmérést készített a 18-31 éves városi fiatal felnőttek egészségkárosító magatartásformáiról, valamint szubjektív egészségi állapotuk fizikai, mentális és szociális dimenzióiról. (A kutatásról és eredményeiről részletesebben lásd Tistyán és társai 2010.) A kérdőíves vizsgálat a fiatal felnőttek két, kvótás mintavétellel és szűrőkérdésekkel kiválasztott 500-500 fős részmintájára terjedt ki:

1. posztadoleszcens minta (az e részmintába kerülő válaszadók vagy gazdasági aktivitásuk, vagy lakóhelyük, vagy anyagi egzisztenciájuk tekintetében még nem rendelkeznek a felnőtt lét elemeivel);
2. kontroll minta (e részminta tagjai már magukénak tudhatják a felnőtt státusz fent meghatározott elemeit).

A célcsoportokban az adatfelvétel face-to-face interjúk formájában valósult meg. E cikk a kutatás során összegyűjtött adatok másodelemzésével készült.

Szubjektív egészségi állapot, egészségkárosító magatartásformák

A vizsgált korosztály szubjektív egészségi állapot mutatói jók: a 0-tól 10-ig terjedő skálán 8,07-es átlaggal jellemezték fizikai egészségüket. Az egészségkárosító magatartásformákat tekintve a megkérdezett 18-31 évesek közel egyharmada (31,2%) naponta dohányzik, döntő többségük (81,9%) viszont csak alkalmilag fogyaszt alkohol. (Lásd az 1. táblázatot.) Az illegális drog használatának életprevalenciája 23,2%. A 18-31 éves korosztályban mind az alkalmi dohányzás, mind az alkalmi alkoholfogyasztás jellemzően a szórakozáshoz és a társasági élethez kötődik: az alkalmilag dohányzók 82,2%-a, az alkalmi alkoholfogyasztók 90,2%-a akkor él e szenvedélyekkel, ha társaságba és / vagy szórakozni megy.

A vizsgált egészségkárosító magatartásformák elterjedtségét tekintve nem mutatkoztak szignifikáns különbségek a két részminta között.

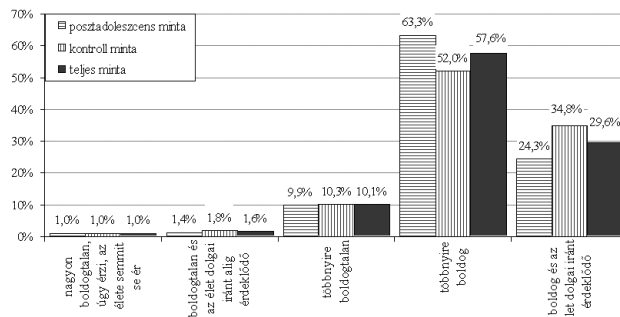
1. táblázat: Egészségkárosító magatartásformák

Dohányzási szokások – gyakoriság		31,2% naponta	14,6% alkalmanként
Alkoholfogyasztási szokások – gyakoriság (elmúlt 30 napban)	1,5% naponta	14,3% heti 2-5 alkalommal	81,9% heti max.1 alkalommal
Illegális drog használata – életprevalencia			23,2% próbálta már

A kutatásban részt vevő városi fiatal felnőttek több mint négyötöde (87,2%-a) boldognak minősítette magát. (1. ábra) E területen szignifikáns az eltérés a kutatás két részmintája között: a kontroll minta tagjai nagyobb arányban (34,8%) vallották magukat boldognak és az élet dolgai iránt érdeklődőnek, mint a posztadoleszcensek (24,3%). Figyelemre méltó adat, hogy a megkérdezettek 12-13%-a valamilyen mértékben boldogtalan, ami meglehetősen magas arálynak tekinthető egy ilyen fiatal korcsoport esetében.

A személyes jóllét szubjektív észlelésének méréséhez a Robert A. Cummins által kifejlesztett „Personal Wellbeing” skálákat használtuk (az egyes dimenziókat lásd a 2. ábrán). A skála értékeinek interpretálása mögött az az előfeltevés áll, hogy „az étellel való elégedettségnek” van egy általános, a skálákat tekintve elég magas emberi alapszintje. Tehát az a „normális” állapot, ha az ember elégedett, boldog. Pszichésen ez szükséges ugyanis ahhoz, hogy mindennapi életét élni tudja valaki. Ennek a „boldogsági alapszintnek” a fenntartására – egyféle „homeosztatikus kontrollnak” a segítségével – mindent meg is teszünk, akár úgy is, hogy az objektíve rosszabb körülményeket nem is észleljük vagy nem vesszük tudomásul (Cummins 2000: 55–72.). Cummins szerint ez az emberi alapszint a szubjektív jólétet mérő

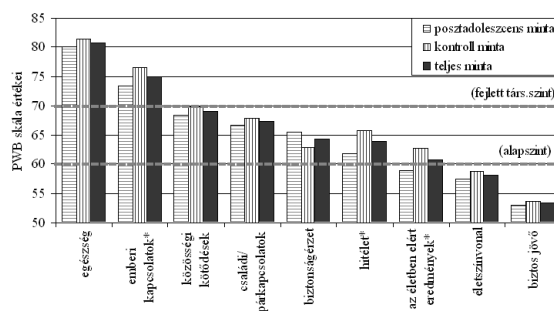
1. ábra: Miként jellemezné magát általában?

skálák maximumának 60-80%-a körül van, másutt azonban úgy vélekedett, hogy a „nyugati társadalmakban” a skálák értékeinek „normatív range”-e 70–80, míg a „nem nyugati társadalmakban” ezek az értékek 10%-kal alacsonyabbak (Cummins 2005). Kutatásunkban a 70-es skálaértéket tekintettük a fejlett társadalmak szintjének, és a 60-as értéket az emberi alapszintnek.

A 18-31 éves városi fiatalok esetében az egészség, az emberi kapcsolatok és a közösségi kötődések dimenzióiban közelítik vagy haladják meg a mért adatok a fejlett társadalmakra jellemző szintet. Két olyan terület is van azonban (az életszínvonal és a biztos jövő), ahol a regisztrált értékek nem érik el az emberi alapszint határát sem. A * jelzésű területeken a két részminta adatai közötti különbség statisztikailag szignifikáns. Így az emberi kapcsolatok, a hitélet és az életben elért eredmények dimenziókban a kontroll minta tagjai lényegesen jobban „teljesítenek”, mint a posztadoleszcensek.

2. ábra: Cummins-féle „Personal Wellbeing” (Személyes jóllét) skála

A megkérdezett fiatalok 90,2%-ának van legalább egy igaz barátja: harmaduknak egy, több mint felüknek kettő is. Döntő többségük, 79-88%-uk szükség esetén családja és barátai részéről is számíthat segítségre, társas támogatásra. A posztadoleszcens fiatalok esetében a család és a rokonság részéről történő támogatás is magasabb arányú, mint a kontroll mintában, a különbség 8-9%. (2. táblázat).

A vizsgált korosztály számára a közösségi kapcsolatokat jellemzően a baráti kötődéseket jelentik: négyötödük (79,5%) számolt be olyan állandó társaságról, amelynek tagjaival rendszeresen találkozik, miközben formális szervezetben negyedük (25,8%) rendelkezik tagsággal. A kontroll mintába tartozók körében a társadalmi szervezetek munkájában való aktív részvétel magasabb gyakorisággal fordul elő.

2. táblázat: Szociális egészség, társas kapcsolatok

Igaz barátja		32,9% egy van	57,3% több van
			a baráti körében 88,0%
	a családjában 79,3%	(posztadoleszcens minta: 83,2%)	(kontroll minta: 75,4%)
Van igazán közel álló személy			a környezetében 49,7%
	a rokonságában 42,6%	(posztadoleszcens minta: 47,0%)	(kontroll minta: 38,2%)
Társadalmi szervezet tagja	25,8%	(posztadoleszcens minta: 22,3%)	(kontroll minta: 29,6%)
Van olyan állandó társaság, akikkel rendszeresen találkozik			79,5%

Megjegyzés: A táblázatban a két mintára vonatkozó adatokat csak a statisztikailag szignifikáns különbségek esetében tüntettük fel.

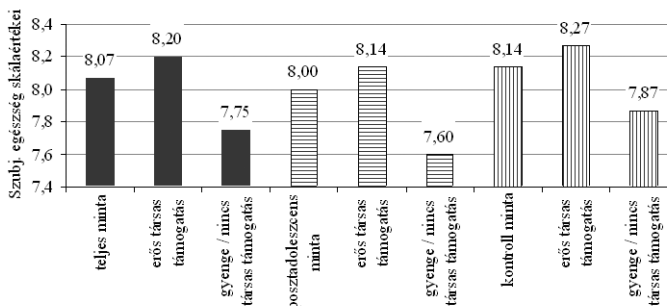
A kutatás adatainak másodelemzése során a társadalmi integráció szempontjából két csoportot különítettünk el. Erős társas támogatással rendelkezőknek tekintettük azokat, akik mind a baráti körük, mind a családjuk részéről számíthatnak segítségre. E kategória a teljes minta 70,9%-át jelenti. A másik kategóriába sorolt fiatalok esetében a társas támogatás intenzitása gyengébb (vagy csak a család, vagy csak a barátok részéről tapasztalható), illetve hiányzik. Ők alkotják a minta 29,1%-át.

A társadalmi integrációt tekintve a posztadoleszcens fiatalok helyzete kedvezőbb: háromnegyedük (74,4%) erős társas támogatásról számolhatott be, míg a kontroll mintában a válaszadók kétharmada (67,4%) tartozik az erős társadalmi integrációval jellemzett csoportba.

A társadalmi integráció és az egészség összefüggései

Az intenzív társas támogatás a fiatal felnőttek körében is pozitív kapcsolatot mutat az egészségi állapot önértékelésével, azaz az erősebb társadalmi integrációval rendelkezők szubjektív egészségátlaga szignifikánsan magasabb, mint a gyengébb vagy hiányzó társadalmi beágyazottsággal jellemzett csoporté. Ez összefüggés mind a posztadoleszcens, mind a kontroll mintán belül megmutatkozott. (A pontos adatokat lásd a 3. ábrán.)

3. ábra: Szubjektív egészségi állapot – társas kapcsolatok
(Egészségével való elégedettség 0-10 átlagok)

A társas támogatás intenzitásával összefüggésben a vizsgált egészségkárosító magatartásformák elterjedtsége is számottevő (8-12%-os) különbségeket mutat. A rendszeres (napi) dohányzás, a rendszeres (minimum heti két alkalommal történő) alkoholfogyasztás és az illegális droghasználat életprevalenciája is magasabb a gyenge vagy hiányzó társas támogatással jellemezhető fiatalok körében, mint az erős társadalmi integrációval rendelkezők esetében.

Ugyanez a kapcsolat szignifikáns eltéréseket rajzolt ki a posztadoleszcens fiatalok részmintáján belül, sőt a különbségek még jelentősebbek (12-17% közöttiek). Különösen a napi dohányzás terén tapasztalt eltérés markáns: 46,1, illetve 28,8%.

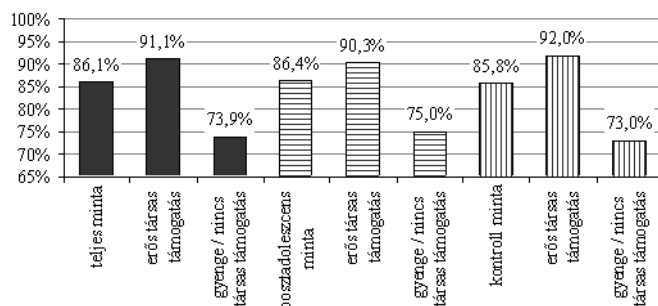
3. táblázat: Egészségkárosító magatartásformák – társas kapcsolatok

		Erős társas támogatás	Gyenge / nincs társas támogatás
Naponta dohányzik	teljes minta (31,2%)	27,6%	39,9%
	posztadoleszcens minta (33,2%)	28,8%	46,1%
Alkoholfogyasztás min. heti két alkalommal	teljes minta (11,4%)	8,6%	18,2%
	posztadoleszcens minta (11,4%)	8,3%	20,3%
Használt már illegális drogot	teljes minta (23,2%)	21,0%	28,5%
	posztadoleszcens minta (24,0%)	21,0%	32,8%

Megjegyzés: A táblázatban csak a statisztikailag szignifikáns különbségeket tüntettük fel. A kontroll mintán belüli különbségek statisztikailag nem szignifikánsak.

A fizikai egészséghez hasonlóan az erősebb társas támogatás kedvezőbb boldogság-önminősítéssel jár együtt a posztadoleszcens és a kontroll mintában egyaránt. A magukat boldognak vagy többnyire boldognak tartók részaránya 90% feletti azon fiatalok körében, akik szükség esetén mind családjuk, mind barátaik részéről számíthatnak segítségre. A gyengébb társadalmi integrációról beszámolóik körében a magukat valamilyen mértékben boldognak minősítők aránya ennél alacsonyabb, 73-75%.

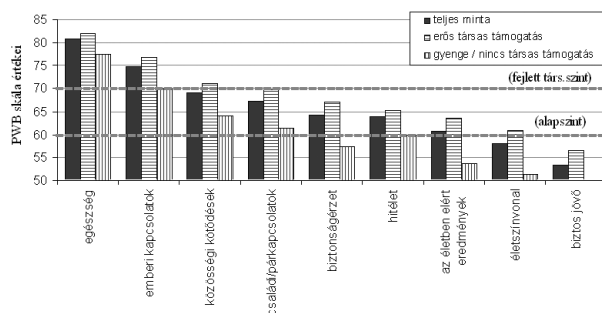
4. ábra: Boldogság – társas kapcsolatok
(Boldogok vagy többnyire boldogok aránya)

A személyes jóllét és a társas támogatás összefüggéseit tekintve jól látható (5. ábra), hogy az erősebb társadalmi integráció a személyes jóllét dimenzióiban mért magasabb értékekkel jár együtt. Az erős társas támogatással rendelkezők körében a skála kilenc dimenziója közül négyben a mért érték meghaladja (egészség, emberi kapcsolatok, közösségi kapcsolatok) vagy megközelíti (családi kapcsolatok / partnerkapcsolat) a fejlett társadalmakat jellemző szintet. Ugyanez a társadalmi integráció alacsonyabb fokán állók esetében csak két területtel kapcsolatban mondható el (egészség, emberi kapcsolatok).

A társas támogatás mentén megragadható különbségeket jól mutatja, hogy míg az erős társas támogatást élvezők csoportjában a vizsgált kilenc dimenzióból kettő esetében található a mért adat az emberi alapszint közelében, illetve került az alá (élelszínvonal, biztos jövő), addig a társadalmi integráció szempontjából kedvezőtlen(ebb) helyzetben lévők csoportjában a kilenc dimenzió között mindössze négy olyan van, ahol a regisztrált érték nem az emberi alapszint határán, vagy az alatt „mozog” (egészség, emberi kapcsolatok, közösségi kapcsolatok, családi kapcsolatok / partnerkapcsolat).

5. ábra: „Personal Wellbeing” (Személyes jóllét) – társas kapcsolatok

A fentiekben ismertetett tendencia a posztadoleszcens és a kontroll részmintán belül is megmutatkozik, vagyis azok körében érik el vagy haladják meg nagyobb számban a regisztrált adatok a fejlett társadalmakat jellemző szintet, ahol erősebb a társas támogatás. (A pontos adatokat lásd a 4. táblázatban.) A skála másik végpontján is ez az összefüggés érvényesül: a társadalmi integráció szempontjából kedvező helyzetben lévő válaszadók esetében egy-két dimenzióban maradnak a mért értékek az emberi alapszint alatt, míg a gyengébb társas támogatásról beszámoló fiatalok esetében három-négy területen. (A két részmintában a társadalmi integráció mentén megmutató különbségek statisztikailag szignifikánsak.)

4. táblázat: „Personal Wellbeing” (Személyes jóllét) – társas kapcsolatok (PWB skála értékei)

	Egészség	Emberi kapcsolatok	Közösségi kötődések	Családi kapcsolatok, párkapcsolat	Biztonságérzet	Hitélet	Az életben elért eredmények	Életszínvonal	Biztos jövő
<i>Posztadoleszcens minta</i>	80,04	73,38	68,41	66,63	65,53	61,83	58,86	57,47	53,06
Erős társas támogatás	81,42	74,92	69,89	68,30	67,34	63,70	61,61	59,81	55,19
Gyenge / nincs társas támogatás	76,02	68,91	64,05	61,80	60,24	55,86	50,86	50,70	46,88
<i>Kontroll minta</i>	81,40	76,47	69,86	67,99	62,92	65,65	62,66	58,76	53,63
Erős társas támogatás	82,73	79,23	72,75	71,37	66,73	67,08	65,95	62,17	57,89
Gyenge / nincs társas támogatás	78,65	70,68	63,81	60,99	54,97	62,67	55,78	51,67	44,75

Jelmagyarázat: fejlett társ. szintje feletti érték
 alapszínt és fejlett társ. szintje közötti érték
 alapszínt alatti érték

A kutatás során megvizsgáltuk, hogy a fiatal felnőttek hogyan reagálnak, milyen problémakezelési alternatívákat választanak, ha „maguk alatt vannak”. A kérdőívben felsorolt 19 lehetőség közül az öt leggyakoribb válasz (1) a zenehallgatás, (2) a barátokkal való beszélgetés (e két válaszalternatívát a megkérdezettek háromnegyede jelölte meg), (3) az internetezés, számítógépezés, (4) a tévé-, DVD-, videónézés, valamint (5) a családdal, partnerrel foglalkozás volt (utóbbiak említési gyakorisága 63-67%). A barátokkal, családdal, partnerrel való foglalkozás gyakoribb választásnak bizonyult a társas támogatás alapján kedvezőbb helyzetben lévő fiatalok körében, hiszen e csoportot több és erősebb kapcsolat fűzi ezekhez a személyekhez, mint a gyengébb társadalmi integrációval jellemzett társaikat. (5. táblázat)

A 19 problémakezelési módszer között kettő olyan szerepelt, az evés és a valamilyen szerrel (dohánnyal, alkohollal, kábítószerrel, nyugtatóval) való ellazulás, amely negatív hatással van vagy lehet az egészségre. E két problémakezelési mó-

dot nagyobb gyakorisággal választották mind a posztadoleszcens, mind a kontroll mintában azok a fiatalok, akik társas támogatottsága gyengébb vagy hiányzik. Az evés mint problémakezelési alternatíva esetén 10-12%-os, a valamilyen szerrel való ellazulás esetén 8-13%-os különbségeket regisztráltunk.

5. táblázat: Problémakezelési alternatívák – társas kapcsolatok
(rangsorok, említési gyakoriságok)

	Teljes minta	Teljes minta		Teljes minta		Posztadol. minta		Kontroll minta	
		Posztadoleszcens minta	Kontroll minta	Erős társas támogatás Gyenge / nincs társas támogatás	Erős társas támogatás Gyenge / nincs társas támogatás	Erős társas támogatás Gyenge / nincs társas támogatás	Erős társas támogatás Gyenge / nincs társas támogatás	Erős társas támogatás Gyenge / nincs társas támogatás	Erős társas támogatás Gyenge / nincs társas támogatás
Zenét hallgat	1. (76,6%)	1.	1.	2.	1.	2.	1.	1.	1.
Barátokkal beszélget	2. (74,6%)	2.	2.	1.	4.	1.	4.	2.	3.
Internetezik, számítógépezik	3. (67,4%)	3.	4.	3.	2.	3.	2.	5.	4.
Tévét, DVD-t, videót néz	4. (65,6%)	4.	3.	5.	3.	5.	3.	4.	2.
Családjával/párjával foglalkozik	5. (63,2%)	5.	5.	4.	5.	4.	5.	3.	5.
Egy jót eszik	41,3%	39,0%	43,6%	37,9%	49,5%	36,3%	46,9%	39,8%	51,5%
Ellazítja magát (alkohol, dohány, drog, nyugtató)	18,6%	21,8%	15,7%	15,7%	25,8%	17,5%	30,5%	13,7%	22,1%

Megjegyzés: A táblázatban a vastagon kiemelt számok a statisztikailag szignifikáns különbségeket jelölik.

A legfontosabb megállapítások összefoglalása

A kutatás célcsoportját jelentő 18-31 éves városi fiatal felnőttek szubjektív egészségi állapot-értékelése pozitív, és többnyire boldognak érzik magukat. Döntő többségük (71%) szükség esetén családjá és barátai részéről is számíthat segítségre, támogatásra, azaz kellő társas támogatással rendelkeznek. A személyes jóllét különböző tényezőit tekintve az egészség, az emberi kapcsolatok és a közösségi kötődések dimenziói mutatnak kedvező értékeket, számos területen azonban nagyon alacsony, néhány dimenzióban pedig az emberi alapszintet el nem érő adatokat regisztráltunk.

A felnőtt populációban végzett vizsgálatokhoz hasonlóan a fiatal felnőtteknél is pozitív kapcsolatot mutat a társadalmi integráció intenzitása és az önminősített egészségi állapot. Ez az összefüggés mind a posztadoleszcens, mind a kontroll mintán belül érvényesült. Az erősebb társadalmi támogatás jótékony hatást gyakorol a

fiatal felnőttek fizikai és lelki egészségére, azaz ezek a fiatalok jobbnak ítélik szubjektív egészségi állapotukat, kisebb arányban élnek egészségkárosító magatartásformákkal, boldogabbnak tartják magukat, kevésbé rossz személyes jóllét-adatokkal jellemezhetőek, és kisebb valószínűséggel választanak egészségkárosító problémakezelési alternatívákat, mint a társadalmi integráció alacsonyabb fokán álló társaik. Ez utóbbi csoportba tartozik azonban a 18-31 éves városi fiatal felnőttek több mint egynegyede (29%-a).

Hivatkozott irodalom

- BUSA CSILLA–FÜZESI ZSUZSANNA–KESZTYÜS MÁRK–TISTYÁN LÁSZLÓ (2009): *A gazdasági- és társadalmi válság hatása az egészségi állapotra és az egészséggel kapcsolatos döntésekre – Egészségrecesszió kutatás. Kutatási zárójelentés.* Pécs, Fact Alkalmazott Társadalomtudományi Kutatások Intézete. Internet: <http://fact.hu/hireink/egeszsegrecesszio-kutatas-2009>
- CUMMINS, ROBERT A. (2000): Objective and subjective quality of life: an interactive model. *Social Indicators Research* 52 (1), 55–72.
- CUMMINS, ROBERT A. (2005): *Personal Wellbeing Index – School Children.* Melbourne, Deakin University. Internet: <http://www.deakin.edu.au/research/acqol/instruments/wellbeing-index/pwi-sc-english.pdf>
- TISTYÁN LÁSZLÓ–KESZTYÜS MÁRK–FÜZESI ZSUZSANNA (2010): *Egészkárosító magatartásformák a fiatal felnőttek két csoportjában.* Kutatási zárójelentés. Pécs, Fact Alkalmazott Társadalomtudományi Kutatások Intézete. Internet: <http://fact.hu/hireink/egeszsegharosito-magatartasformak-vizsgalata>
- VASKOVICS LÁSZLÓ (2000): A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. *Szociológiai Szemle* 10 (4), 3–20.

MÁNDI NIKOLETTA

A határ szerepe felépülő szenvedélybetegek narratív identitásában

Bevezetés

A tanulmány fókuszában a „különbség” konstrukciói, a konstruálódás szociokulturális mechanizmusai és a különbségtétel jellegzetes tematikái állnak. A szerző célja annak vizsgálata, hogy az intézményesült formában rehabilitálódó,¹ talpra álló szenvedélybetegek által használt, részben zsargon kifejezés, a „normi-függő”² bipoláris reláció hogyan erősíti és tartja fenn az elkülönülődést. Vizsgáljuk továbbá azt a felépülési folyamat különleges, köztes állapotában, egy magyarországi rehabilitációs intézet védett terében élő szenvedélybetegekkel készített interjúk alapján, hogy az „elkülönülődés”³ retorikája hogyan épül be, interiorizálódik a rehabilitáció során tanult nyelvhasználatba. A betegségtudat általános magyarázó elvként, modellként való működése a vizsgált közösségben olyan narratív mintát szolgáltat a tagjai számára, amelynek segítségével koherens, elfogadható rendszerbe integrálható a feltárt élettörténeti anyag, s amely által markáns jellemvonással különíti el magát a „függő” a „normitól”.

A drogkérdés társadalmi felépítéséről írt tanulmányában Kelemen (2001) annak hármass tudományos megközelítésével foglalkozik. A történeti, az empirikus és az etnográfiai megközelítések triangulálása kapcsán hangsúlyozza az etnográfiai kutatások számára annak kitűnő terepként való megjelenését. A szerző szerint a „naivitás szakértője” kutatása során zárójelbe teszi saját dichotomizáló kategóriáit, törekvése a körülötte lévők dichotomizáló és valóságot konstruáló tevékenységének megismerésére irányul.

A saját társadalomra irányuló antropológiai kutatás egyik tárgya a társadalomból való szimbolikus kizáráson alapuló, ezen keresztül megnyilvánuló kulturális másság. „Arról a kulturális másságról van szó, melyet elsősorban a társadalom uralkodó szimbolikus struktúrái határoznak meg, arról a kulturális másságról, amely számára csupán a társadalom marginális pozíciói adottak, mivel a másság eredendően marginalitásként artikulálódik.” (Niedermüller 1993: 65.) Az antropológiai kutatás „dramaturgiája” alapján írásunk tárgya a kultúra hordozójának a saját kul-

¹ A szerző Magyarországon, a Mérföldkő Egyesület Kovácsszénáján működő addiktológiai rehabilitációs intézményében végez résztvevő megfigyelést.

² A tanulmány során tárgyalt jelenség egyfajta partikuláris, helyi „indoktrináltság” következménye, így annak értelmezése kizárólag az adott kontextusban lehetséges.

³ Az „elkülönülődés” terminusát Willis (2000) alapján értelmezzük, aki a „betagozódás” ellentétéként megnyilvánuló, sajátos folyamatként tekint arra.

túrjáról vallott képe: szenvedélybetegek megkérdezése arról, hogyan értelmezik függőségüket. Törekvésünk, hogy egy rehabilitációs közösség tagjainak belső kategóriáival közelítsük meg a szenvedélybetegséget, s azt a jelentéstartalmat, mely e kategória és a „normi-függő” reláció mentén artikulálódik bennük. A tanulmány az egyik – Niedermüller által megfogalmazott – kulturális másságot „reprezentáló”, inherens viselkedési egységre, a magukat függőként identifikálók csoportjára fókuszál, illetve az addikciók kezelésével foglalkozó terápiás otthonok szub- és terápiás kultúrájának bizonyos hatásait vizsgálja az ott élőkre.

Az átmenet szimbolikus tere

A Van Gennep alapján Turner (2002 [1969]) által kidolgozott átmenetek rendszerének és a szenvedélybetegségből való felépülés dinamikus modelljének (Brown, 1985) összefüggéseit vizsgálva több párhuzam adódik az értelmezésben. A preliminális rítusok, melyek az elkülönülést, szeparációt hangsúlyozzák, a detoxikáló, absztinenciát beigazító időszakkal vonhatók párhuzamba. Ebben az esetben nemcsak a társadalmi struktúra egy bizonyos pontjáról való leválás jön létre, hanem egy „kulturális feltételrendszerből”, azaz állapotból való elszakadást azonosíthatunk. Az előző világtól való elszakadás az addiktológiai kontextusban az utolsó szerhasználatot követő heteket foglalja magában. A szerhasználatról absztinenciára váltás jelentős pszichológiai változásokkal jár. A kezelésnek ebben a fázisában a józan gondolkodás és beszédmód, a józan diskurzus internalizálása még nem hozzáférhető az átmenet előszobájában lévő személy számára. A liminális rítusok – melyek a marginalitás helyzetében jönnek létre – legmarkánsabb attribútuma a bizonytalanság. A rehabilitációs jelenlétet értelmezve a korai felépülés időszaka hordozza a legnagyobb veszélyt a szerhasználó számára a relapszus (visszaesés) tekintetében. A posztliminális rítusok az „új”-hoz való csatlakozást testesítik meg. A folyamatos felépülés időszakában a szubjektum ismét állandó állapotba kerül, tudatosul benne, hogy új helyre érkezett. White (2001) szerint a függőre váró munka – amelyről az átmeneti rítus metaforája ad ismereteket – tapasztalati térképpel ruházza fel a személyt, amely hangsúlyozza a szeparációt, a liminalitást és a reinkorporáció fázisát.

A következőkben az addiktológiai rehabilitáció terét és az ott zajló munkát a liminalitás rítusainak szimbolikus helyszínékként értelmezzük. A terápiás otthonokban olyan emberek ideiglenes életvilágát⁴ kísérhetjük nyomon, akik a társadalom (mint rendszer) által felkínált életvilág (mint a rendszerszerűséghez mégiscsak alkalmazkodóbb életvilág) lehetőségeit elutasították, majd az ideiglenes életvilágban – a rehabilitáció átmeneti terében – tanulási, mimetikus folyamatokon keresztül jutnak el az elutasított életvilág transzformációjáig, hogy aztán újra elfoglalják benne helyü-

⁴ Az „életvilág” terminust a tanulmányban elsősorban habermasi értelemben használjuk. Erről lásd bővebben: Mándi Nikolett: Az életvilág értelmezési lehetőségei az addiktológiai rehabilitáció gyakorlatában, in: Szociális Szemle, 2010/1.

ket, azzal az eséllyel, hogy a társadalom általuk újrakonstruált képét képessé váljanak elfogadni. A társadalom rendszerén belül alrendszerként felkínált „elfogadott” életvilág-narratívák képezik a „rehabilitációs kínálat” tárgyát, a kínálaton kívül eső, a társadalom által „elutasított” életvilág-narratívákkal szemben. A 12 lépés⁵ által konceptuálisan keretezett addiktológiai rehabilitációs intézmények egyik törekvése olvasatunkban: a rendszeren belüli kínálat elfogadása képességének megszerzése az „értéktelenség” narratívájának „betegség”-narratívává való átirásával.

A TC-k (therapeutic community) filozófiája négy alaptételre épül. Az első az addikcióra vonatkozó nézeteket foglalja magában. Eszerint a droghasználat az egész személyiségre vonatkozó helytelen működés, tanult viselkedés, amely más, diagnosztizálható rendellenességgel jár együtt. A második szerint a függő személyiség olyan viselkedési,- kognitív,- pszichológiai,- társas és morális tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek alkalmatlanná teszik a tiszta, funkcionálisan jól alkalmazott életvitel folytatására, ám mindezek ellenére képes személyes deficitjei legyőzésére és a funkcionális értékrend elsajátítására. A harmadik tétel a gyógyulás folyamatáról szól, mely az életvitel és identitás változásában ölt testet, és amely túlnő az anyagról való leszokáson. Mindez olyan komplex tanulási folyamatot feltételez, amelyben a relapszus esélye állandóan jelen van, így a többszöri kísérlet a folyamat általános jellemzőjévé válik. A negyedik tétel a módszerekről szól, melynek kiemelt területei a társas tanulás, a közösség megtartó erejébe vetett hit és az önségítés (Perfas, 2004).

A narratívák „átalakításának nemes művészete”: a betegségtudat

Az elkülönöződés mechanizmusai – melyek vizsgálata képezi dolgozatunk tárgyát – elsősorban a betegségtudat koncepcióján keresztül jelennek meg a terápiások életében. Résztvevő megfigyeléseim és az általam készített strukturált, és narratív biográfiai interjúk egyik alapvető tapasztalata, hogy a szenvedélybetegek által elbeszélte narratív identitás, a narratív helyreállítási mechanizmusok, az ezek alapján kialakuló szövegek nagy része dichotómiákon alapul. Az identitás és alteritás kifejeződése kapcsán megfogalmazott narratívumok vizsgálata alapján a társadalomba való, a korábbinál konformabb jellegű betagozódás vágya és a „visszakerülés” megfogalmazott célja ellenére a szenvedélybetegek nem additív módon reprezentálják önmagukat. A „normikkal” való élményközösség és a „normikkal” való összetartozás nem válik hangsúlyossá, hanem egyfajta szubsztraktív viszonyulás jön létre, azaz az elkülönöződés és az idegenség retorikus jegyei válnak meghatározóvá narratívumaikban. A fent említett tapasztalatok egyik lehetséges olvasata, hogy az interiorizáció – mely egyértelműen érvényesül a rehabilitáció gyakorlatában az újonnan megszerzett tudás *szövegkorpuszba* való beépülése által – erősítheti ugyan a másság

⁵ A „12 lépés” az AA (Alcoholics Anonymous) által megfogalmazott felépülési folyamat stációit foglalja magában. Az Anonim Alkoholisták önségítő szerveződései elfogadják a betegségből való felépülés lehetőségét, ám a teljes gyógyulás megvalósulását nem.

(esetünkben: a józanság) hatásait, hiszen kívülről belülré transzportálja azokat, azonban a másik (a „normi”) mássága megmarad, éppen a hozzá való viszony relatív állandóságában. Ezt az állandóságot hivatott fenntartani a betegségtudat is. A szenvedélybetegek reintegrációja a „normik” társadalmába, a józan kultúrába való visszailleszkedés oly módon valósul meg a narráció szintjén, hogy a függőség irreverzibilitása (a kezelhetőség ellenére fennálló visszafordíthatatlanság), örök tulajdonságként, jellemvonásként artikulálódik én-elbeszéléseikben.

A résztvevő megfigyelésem terepéül választott intézményben elsősorban a „betegségtudat-csoport” közvetíti mindezt a terápián résztvevők számára. Az információ átadása mint terápiás tényező az egészséggel, betegséggel, függőséggel, pszichodinamikával kapcsolatos információk megosztását jelenti. A BT (betegségtudat-csoport) célja, hogy a résztvevők tisztában legyenek pl. az idegrendszer működésével, betegségük tüneteivel, annak különféle vonatkozásaival. Elmondásuk szerint ez az egyik olyan foglalkozás, amely erős motivációs hatást gyakorol rájuk. A szenvedélybetegségeket értelmező modellek közül a betegség- modell az, amire a „12 lépéses” rehabilitációs otthonokban alkalmazott terápia elsődlegesen épül. Az AA betegségmodellje mellett a Minnesota modell adaptációja szerint is a betegségtudat előhívása és annak fenntartása a sikeres terápia egyik kulcsa. A modell az alkoholizmusra mint multifaktoriális betegségre tekint, fiziológiai, pszichológiai, szociális és spirituális összetevőkkel. Másik lényeges eleme a betegségből való felépülés lehetőségének elfogadása, ugyanakkor a teljes gyógyulás megvalósulásának kizárása. Sharma (1986) szerint – aki a pszichiátria és pszichológia kapcsán a nozológia kialakulásának történelmi háttérét tekinti át tanulmányában – a lelki bajok és érzelmi zavarok lényegében nyitott rendszernek tekinthetők, azaz a betegség lefolyása előre meghatározhatatlan. Ha viszont betegségentitásként kezeljük őket, szükségszerűvé válik egy diagnosztizációs rendszer kialakítása és a nozológia szükséges eszközként való elfogadása. Az általam vizsgált addiktológiai rehabilitációs otthon gyakorlatában a betegségtudat ismeretelméleti háttérként konceptualizálódik, a rendszert és a kezelési módot meghatározó identikus elemként rajzolódik ki, sőt egyfajta paradigmaként annak indoktrinálása történik. A függőség medikalizálásának, egyben gyógyszer nélküli kezelésének paradoxona valójában két ellentétes irányú paradigma együttes érvényesülését jelenti. Az önsegítő csoportok prototípusa, az AA Buda (1992: 84.) szerint „radikális biológiai betegségelméletet fogad el ideológiának, de ezt csak az absztinencia biztosítására használja, egyébként minden szabálya és gyakorlata a társas hálózat által megerősített személyes autonómia erősítését célozza.”

A betegségtudat csoport 8 tematikusan felépített alkalomból áll. Az első három a neurokémiai összefüggéseket mutatja meg a függőség szempontjából. Anatómia és biológia van benne nagy mennyiségben, merthogy előbb megnézzük, hogy hogyan működik tulajdonképpen az emberi test, szervezet sejtszinten, milyen neurotranszmitterek vagy idegi átvivőanyagok, hormonok befolyásolják akár a mi biológiai funkcióinkat, illetve akár a viselkedésünket. Ez az átütő része. *(F, 42 éves nő, függő segítő)*

Watzlawick, Weakland és Fisch (1990: 129–135.) mára klasszikussá vált könyvében az „átalakítás nemes művészetéről” írnak. Az „átalakítás” a különféle helyzetek fel-fogásának érzelmi vagy konceptuális keretének megváltoztatása, melynek eredménye a helyzethez rendelt jelentés s annak következményeinek megváltozása. Változáskonceptiójuk központi kategóriája, az „osztály”, olyan szellemi termékként konstituálódik, amely más valóságszinten helyezkedik el, mint a tárgy maga. Egy tárgy adott osztály tagjaként való konceptualizálása esetén az eredeti osztályhovatartozást nevezzük a tárgy „realitásának”. Amennyiben azonban érzékelhetővé válik az alternatív osztályhovatartozás, ez az átalakítási művelet válhat a változás hatásos eszközévé. A szenvedélybetegek esetében a szerhasználatukra vonatkozó eredeti osztályhovatartozás „megfogalmazása” egyhangú képet mutat. A szerhasználó életét elsősorban az imagináriusban való mozgás jellemzi, a szimbolikus formák iránti igény elenyésző, a függőség mint tárgy realitása nem aktualizálódik a mindennapok során. A segítők feladata az imagináriusból a szimbolikusba való átlépés lehetőségének megteremtése, az érzelem és értelem nyelvhasználatban való megvalósulásának elősegítése. Bourdieu (2009: 247.) szerint az átírás egyfajta „társadalmasítás”, a „kulturális önkény struktúráinak bevése”, a fiziológiai események szimbolikus eseményekké alakítása. A betegségtudat kialakítása révén a függőségből „halálos” betegség válik. A függőség társadalmasítása (annak betegséggé transzformálása) zajlik tehát a rehabilitáció terében, annak tudatosítása, hogy ez a betegség nem gyógyítható ugyan, ám tünetmentessé tehető, kezelhető, „megszelídíthető”.

A függőség biológiai meghatározása, hogy ingerület-átvivő anyagcsere-zavar. Gyakorlatilag ez úgy néz ki a mi esetünkben, hogy nem vagyunk képesek megélni olyanfajta örömfokot szer nélkül, mint például a normi. (*F, 42 éves nő, függő/segítő*)

A közösség előtt való „egyéni” beszéd teremti meg a „közös” beszéd, a másakra való reflektálás lehetőségét, az új narratíva létrejöttét, s végül az önmagára reflektáló én megszületését.

A BT (*betegségtudat-csoport*) segít meghozni a döntést. Amikor bejönnek, akkor le akarnak állni, ez egyértelmű. Igen ám, csak utána kiderül számukra is, hogy változás és változtatás nélkül nincs tartós józanság. Na, az már ugye gondot okoz, és kiderül, hogy csupa olyan dolgon kéne változtatni, amin nem is akarok, tehát szándékomban sem állt soha, mert én ugye csak leállni jöttem. Nem is változás ez, hanem változtatás. A hozzáállásodban, mindenhez: önmagadhoz, emberekhez, világhoz. Ez hosszú és fájdalmas munka.” (*F, 42 éves nő, függő/segítő*)

A „normi-függő” reláció

A terápián résztvevők életútja a „megszakított jellegű” fejlődést prezentálja. A lakókkal készített interjúk szinte mindegyikében megfogalmazódott az „egyszerű program bonyolult embereknek” gondolata, mely szerint a fokozott érzékenység, a realitáshoz való kapcsolódás mássága az, amely megkülönbözteti őket a „normiktól”. Az idézett szövegekben az eredendően (nem az abuzív életszakasz hatására megmutatkozó), adottságként megnyilvánuló személyiségkarakter bontakozik ki.

Mi tanultunk betegségtudatot, és ott megtanultuk, hogy mi így is születünk, tehát hogy ez egy összejt-hiány, egy hibás gén. Hibás gén van a szervezetünkben, ami által drogfüggő valaki, játékfüggő, van, aki gyógyszer, van, aki alkohol, de hogy egy gén benne van a szervezetünkben, ez egy hibás gén, összejt-hiánynak hívjuk, és valószínű, hogy a családukából hozott ez. Tehát nem pont anyuka, apuka, hanem akár régebből visszanyúlva is. A normális ember örül egy autónak egy hétig. Egy függő ember örül egy autónak egy napig. A dopaminszintünk nem úgy termelődik, mint egy normális embernek. Például egy normális ember egy autónak örül egy hétig, és utána egy kicsit még mindig benne van, vagy visszatér a saját szintjére, normális szintre. Mi viszont örülünk egy napig, az nagyon jó, de utána viszont háromszor olyan rossz. *(B, 21 éves nő, 121 napos, heroin)*

Egzisztenciális szempontból Lukás (2009) szintén e két meghatározó motívumot azonosítja a függőség kérdése mentén. A nyomorúság és a szenvedés lenti helyzetében a fájdalom elnyomását, míg a bőség és unalom fenti állapotában az űr kitöltését szolgálja a bódulat. Ami mindkét esetben közös, az a valóság (a közös Gond, az Egyenes világ) előli menekülés azáltal, hogy a szenvedélybeteg nem magát a létet, hanem a lét emocionális tükröződését fogadja el impulzusként.

(...) a nehéz sors nincs benne, az indulás, meg hogy kire mennyit mért a sors, anyagoztam együtt dúsgazdag gyerekekkel, meg akiket a szülei jól neveltek, meg végig ott voltak, el se váltak... *(C, 31 éves férfi, 239 napos, heroin)*

Nehezebben osztják meg magukat két dolog között, nekem könnyebb megosztanom a figyelmemet. Én tartok egy határt magamban. Ők elementárisabban, szenvedélyesebben vannak jelen pl. a munkában. Ha valami érdekli őket, akkor 100 százalékgig annak élnek. Ha lanyhul az érdeklődés, akkor látható is, hogy azzal nem tudnak annyira mit kezdeni: a kezdeti felfokozott lendületet nem tudják sokáig fenntartani, azt az állandóságot. *(G, 38 éves nő, „normi” segítő)*

Az egyénnek a társadalmi életképesség eléréséhez a társadalom valóságához tartozó objektivációkon kell magát „átdolgoznia”. Az egyén – saját sorsa alakításának aktív résztvevőjeként – soha nem tökéletesen reprodukálja a fent említett objektivációkat,

pusztán azok szubjektív variációját nyújtja. A szabályozás során a dinamikát tekintve két ellentétes irányú mozgás zajlik: a szociális objektivációk individuális szintre emelése és az individuális folyamatok szociális nívójára történő átfogalmazása. Az utóbbi során a kulturális szabályozás által hangsúlyozott, privilegizált konformitás az egyén részéről történő elutasítása esetén feszültség keletkezhet (Angelusz 1996).

(...) nincs más választás, mint visszailleszkedni a társadalomba. Nem a társadalomnak a tagadásáról van szó, hanem hogy az egész rendszer ellen lázadtunk, aztán később beláttuk, hogy nem feltétlenül a rendszer ellen, viszont a betegségünk természetéből adódóan nekünk sosem jó az, ami van. Vagy beintegrálódasz ebbe a társadalomba, vagy beledöglesz, szó szerint megdöglesz. Az egyetlen, ami a rehabra elvonszolja az embereket, az az életöszön. (...) A társadalom ugyanolyan szar, mint volt, vagy még szarabb, elmehetek használni a nagy lázadásomban, a nagy nyomoromban, meg önsajnálatomban, meg elfogadás hiányában magamat kezelni, és akkor megöl az anyag.” (*F, 42 éves nő, függő segítő*)

Bourdieu (2009: 234.) szerint szintén az objektív struktúrák azok, amelyek meghatározzák egy társadalmi környezetnek, kollektív tájnak a fiziognómiáját. A struktúrák hatékonyságának legrejtettebb elveként azonosítja a valóság, illetve a valóságok iránti érzéket, azt a képességet, amellyel az objektíve lehetséges jövőt anticipálni tudjuk.

(...) egy norminak talán kevesebbet kell dolgoznia azon, hogy elégedett tudjon lenni az élettel, meg a dolgoknak az alakulásával. Az elégedettség, és azt gondolom, hogy a boldogság a kulcsszó, főleg, hogy mesterséges úton kell keresnem, a normi közelebb áll hozzá. (*C, 31 éves férfi, 239 napos, heroin*)

A betagozódás ellentétéként megnyilvánuló elkülönöződés sajátos folyamatát Willis (2000) írja le. Míg a betagozódás az informális közegnek a formális paradigmába történő progresszív beépülésével jár, addig az elkülönöződés olyan kollektív tanulási folyamat, amelynek során az én megtanulja kritikus szemmel elhatárolni magát és a neki rendelt jövőt az eleve adott formális definícióktól. A társadalomszervezet félig-meddig való elutasításával létrejöhet egyfajta kulturális penetráció, ám ez egyszerre jelképezi a szabadságot, a választást és a transzcendenciát, ugyanakkor a rendszerbe való beilleszkedést is.

Azért mi irigykedünk a normikra. Egyébként nincs olyan kontraszt, mert hogy a normi is ugyanolyan ember, mint én. Csak ő neki megvan az a kis génje. Viszont egy függőnek az IQ-ja 125, csak érzelmi intelligenciánk nincs... (*D, 33 éves nő, 217 napos, alkohol, gyógyszer*)

A pszichiátriai megbetegedések egyik oka a társadalmi létezés értelmének elvesztése. Az adaptációs zavarként értelmezett megbetegedésre Pethő (1986) a minden-

napok kivételességeként tekint: a mindennapi életben keletkezik, az onnan való kényszerű kikerülésben folytatódik, a gyógyulás pedig újra a mindennapiság dimenziójának elfogadását feltételezi.

Ez nem igazán tanulható, kezelhető inkább. Itt ezt megtanulhatjuk, hogy hogy kell ezzel együtt élni. Amit itt megtanulunk, akár örömet, örömeket, jó dolgoknak örülni, azt itt kicsiben megtanuljuk, az életben viszont nagyban megkapjuk. (*B, 21 éves nő, 121 napos, heroin*)

Vissza akarnak illeszkedni a normik társadalmába, de nekik mégis figyelembe kell venni azt, hogy ők nem tehetik ugyanazt, mint az átlagember. Vissza illeszkednek a társadalomba, elmennek egy munkahelyre, ahol utána mindenki elmegy lazítani egy sör mellett, de ők ezt nem tudják megtenni, mert nekik nem egy pohár, hanem egy láda sör sem elég, aztán utána jön a választott szer a sör után. Ez egy paradoxon, de ebben az önsegítő mozgalomban több ilyen paradoxon is van. A BT igazából ennek tudatosításában segít nekik. (*G, 38 éves nő, „normi” segítő*)

A strukturális alacsonyabbrendűség fogalmának (Turner 1997) értelmezése alapján a szenvedélybeteg gyakran, mint értékhordozó jelenik meg, misztikus hatalommal bír, a „gyengék hatalmával”. Turner felfogása szerint a differenciálatlan egész modellje kerül szembe egy differenciált rendszerrel, melynek egységei státuszok és szerepek, s amelyben a társadalmi személy különböző pozíciókra hasad. A szenvedélybetegek képviselői a köztudatban elszakadtak a társadalmi kötöttségektől, státuszon, szerepen és pozíción túl léteznek, így a többségi társadalom képviselői számára irigylendő a konformitáshoz való csekély alkalmazkodás, a normatív szabályozás kötöttségeinek felrúgásával járó létforma.

(...) egy függő és egy normi mindenben különbözik, csak kinézetre nem. A normi valahogy tudja kezelni az életét. Most én nézek egy normit, énnekem egy külön faj, szóval egy külön faj, és ezt ne vedd sértésnek, te is normi vagy. Merthogy én sokszor beszélgetek normival, de hogy nem értik meg azt, amit beszélek, hogy én mit miért csinálok. (*D, 33 éves nő, 217 napos, alkohol, gyógyszer*)

Az említett megközelítések ugyanazt a problematikát helyezik előtérbe. A mindennapiság-kivételeződés, a lent-fent, az objektivációk-szubjektív variációk és a betagozódás-elkülönbözőződés dichotómiája a gondolkodásunkat átható bináris logika szemléletét jeleníti meg. A fenti ellentétpárok határain megjelenő lázadást a formalitás próbálja visszaszorítani, többek között betegségnek, devianciának bélyegzéssel. Ebben az értelemben a gyógyítás – mint a formalitás kiszolgálója – a „közép-pont felé igyekvés” törekvését hivatott elősegíteni.

Összefoglalás

Írásunk törekvése a „normi-függő” statikus és bipoláris reláció mint oppozíciós modell érvényességének átgondolása és annak azonosítása, hogy miként tevődik át a rehabilitáció folyamatában manifesztálódó beszédmód a függő személy által használt metanyelvbe. A függőség kifejezéséhez, az arra vonatkozó magyarázatok megfogalmazásához magasabb logikai szint szükséges, mint amelyen a kifejezendő, megmagyarázandó van, ezért a terápiás modalitás metanyelv, jelentésre reflektáló beszédmód használatára ösztönöz. A magukat függőként identifikáló személyek megfigyeléseink alapján hasonló narratív identifikációs gyakorlat és az önmeghatározás hasonló mentális és szimbolikus stratégiái alapján hozzák létre az új *narratív identitást*. Az új, meghatározó narratíva domináns összetevője a betegségtudat, és a betegségtudat-csoportban tanult, interiorizálódott ismeretek összessége. A függő identitás valójában az alteritás hangsúlyozásában konstituálódik, ebben a betegségtudat kialakítása játssza a legfőbb szerepet, s ez nyelvileg olyan szövegekben valósul meg, mint a „normi-függő” különbségtétel.

Olvasatunkban a normi és függő között húzódó határ intertextuális jellegénél fogva alkalmassá válik a narratívák találkozására, ám az oppozíciós modell nem veszti érvényét, sőt identifikációs kulcselemként hagyományozódik tovább, azaz a függő a normival szemben, ahhoz viszonyulva fogalmazza meg identikusnak vélt szimbolikus karakterisztikumait. A függőség magyarázatával kapcsolatosan eredendően adott egy narratív artikulációjú kifejezés mód, melyet a rehabilitáció terében tanult és interiorizált szóhasználat, a statikus, kategorikus nyelvi formulák (a pszichoterápia és a betegség-modell terminológiai készletéből kölcsönzött kifejezések, pl.: azonosulás, elhárító mechanizmusok, összejt-hiány) használata némileg visszaszorít. Az átmenet terében nyelvi homogenitás, egyfajta nyelvi dogmarendszer rajzolódik ki, amelynek egyik meghatározó, kiváltó eleme a betegségtudat. A kezelési modalitásra jellemző dialógusjellegű, esemény- és folyamatleírásra törekvő dinamikus beszédmód (pl.: drogkarrier-elbeszélések) mellett a betegségtudat-csoport homogenizált nyelvezete is megjelenik. A fennálló és mesterségesen fenn tartott dichotómiát („normi-függő” reláció) ugyanakkor ebben a kontextusban a rehabilitációs térben megfogalmazódó identitás-narratívumok dialektikává formálják: a kezdeti textuális különmeműségek képesek áthatni, penetrálni egymás szövegeit, így a terápia későbbi szakaszára az elbeszélések „hasonneművé” válnak. Kollektív azonosságteremtő narratívumok, közösségi azonosság-konstrukciók jönnek létre. Az identitás és alteritás e tanulmányban tárgyalt kérdéskörének egyik legfontosabb mozzanata a szerző törekvése alapján, hogy az általunk vizsgált oppozíciós modell fennmaradása ellenére szintén szolgálhatja a „közös” észrevételét, csökkentheti a határ statikusságát és merevségét: a saját értékek, szimbólumok és nyelv kidolgozása ugyan különbséget fejez ki, ám elősegíti a társadalmi láthatóságot, s ez által megszólíthatóságot biztosít.

A függőség betegségként való értelmezése a rehabilitáció kezdeti szakaszához képest – amikor döntően az individuális konnotációk érvényesülnek – fokozatosan módosul: a szimbólumteremtő közösség konvencionális konnotációja válik uralko-

dóv. A betegségtudat kerettörténeté válása konstruktív irányba mutat, annak ellenére, hogy a „gén történet” homályos jelentéshalmazt jelöl. A klinikai koncepción túl tehát egyfajta kulturális toposz is létrejön a rehabilitáció terében, amely az adott esetekben a függő identitáshoz kapcsolt lehetséges interpretációként alternatív történeteket hoz létre.

Hivatkozott irodalom

- ANGELUSZ ERZSÉBET (1996): *Antropológia és nevelés*. Budapest, Akadémiai.
- BOURDIEU, PIERRE (2009): *A gyakorlat elméletének vázlata. Három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest, Napvilág.
- BROWN, STEPHANIE (1985): *Treating the Alcoholic: A Developmental Model of Recovery*. New York, John Wiley and Sons.
- BUDA, BÉLA (1992): Az alkohológia új távlatai. In *Utak az alkoholproblémák megértéséhez megelőzéséhez és korai kezelésbeviteléhez. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Alkoholizmus Elleni Bizottság.
- CHODOROW, NANCY (2000): *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*. Budapest, Új Mandátum.
- FERNANDO B. PERFAS (2004): *Therapeutic Community Social Systems Perspective*, New York–Lincoln–Shanghai, iUniverse.
- KELEMEN, GÁBOR (2001): A drogkérdés társadalmi felépítése és ennek hatása a szenvedélybetegek kezelésére (Módszertani megfontolások). In *Szenvedélybetegség, család, pszichoterápia. Addiktológiai és pszichoterápiás tanulmányok*. Pécs, Pro Pannonia.
- LUKAS, ELISABETH (2005): *Freiheit und Identität: Logotherapie bei Suchtproblemen*. München–Wien, Profil.
- NIEDERMÜLLER, PÉTER (1993): Empirikus kultúrakutatás avagy az antropológia esélyei Kelet-Európában. In *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon*. Miskolc, ME, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék.
- PETHŐ, BERTALAN (1986): *Pszichiátria és társadalmi ügy*. Budapest, Magvető.
- SHARMA, SOHAN LAL (1986): A nozológia kialakulásának történelmi háttere a pszichiátriában és a pszichológiában. In Pethő Bertalan (szerk.): *Pszichiátria és emberkép*. Budapest, Gondolat, 382–394.
- TURNER, VICTOR (2002 [1969]): *A rituális folyamat*. Budapest, Osiris.
- WATZLAWICK, PAUL–WEAKLAND, JOHN H. (1974): *Change*. New York–London, Norton.
- WHITE, MICHAEL (2001): A fogyasztói kultúrának szóló kihívás. Átmeneti rítusok és elfogadó közösségek. In *Az addiktológia horizontja*. Pécs, PTE Egészségügyi Főiskolai Kar.
- WILLIS, PAUL (2000): *A skacok. Iskolai ellenkultúra, munkáskultúra*. Budapest, Új Mandátum.

BRETTNER ZSUZSANNA

A 21. század idős generációja

Az idősödés megközelítése

A 21. században az időskorúak új csoportja jelent meg, akik magasan kvalifikált szakemberként hosszabb és igen produktív életet éltek, nyugdíjasként is teljes jogú és aktív tagjai kívánnak lenni a társadalomnak. A demográfiai változások átalakították/átalakítják a társadalmakat és kihívást jelentenek szerte a világon a meglévő intézményi megoldások és közpolitikai gondolkodás területén. Az aggodalmak a társadalmi működés különböző folyamatait érintik, így a nyugdíjrendszereket, az egészségügyet és a szociális ellátást, a munkaerőpiacot, a generációk közötti szolidaritás területét. Az időspolitika mára már szerves része a jóléti államok fenntartóhatóságáról szóló általános politikai diskurzusoknak (Kildal, Nilssen 2010).

Az idősödés problematikája közel 50 éve foglalkoztatja a világ fejlett országainak szakembereit, politikusait. Az 1960-as években, Amerikában jelent meg a „sikeres öregedés” ideája, melyet három összetevővel jellemeztek: a megbetegedés és a fogyatékoság elkerülése, a magas fokú kognitív és fizikai funkciók, a tartós elkötelezettség a társadalmi és a gazdasági tevékenységek iránt (Neugarten–Havinghurst–Tobin 1996).

A '80-as években a „produktív öregedés” eszménye került a szakmai diskurzusok középpontjába, kezdetben a produktivitás fogalma azonossá vált a munkaerőpiaci aktivitással, majd a későbbiekben terjesztették ki minden olyan aktivitásra, mely az idősök készségeit, képességeit megőrzi és/vagy fejleszti.

Az „aktív idősödés” megfogalmazás először a G8-ak konferenciáján hangzott el 1997-ben, melynek értelmezése ismét visszatért a munkaerőpiac területére, javaslatként hangzott el az alternatív foglalkoztatási módok kiszélesítése, az idős korosztály aktív életszakaszának meghosszabbítása érdekében (Farkas–Gyarmati–Molnár 2009).

A WHO 2002-es madridi Idősügyi Világkongresszusára készített anyagában részletesen ismerteti az aktív idősor koncepciójának értelmezését. Az aktív idősor lehetőség a nyugdíjas generáció számára, hogy elérjék a fizikai, mentális, szociális jóllétet, és igényeikhez igazodóan részt vegyenek a társadalmi, gazdasági, kulturális, közösségi élet minden területén, valamint részesüljenek családjaik, szűkebb és tágabb környezetük támogatásában. A cél eléréséhez elengedhetetlen az idősök biztonságát megalapozó, az életminőségüket javító ellátások és szolgáltatások igénybevétele.

Az aktív idősor leíró és értelmező fogalmak az aktivitás, az autonómia, a függetlenség, az életminőség, a várható egészséges élettartam. Az aktivitás értelmezése tükrözi a munka világán, a társadalmi, a gazdasági, a kulturális, a spirituális és a civil élet területén megőrzött tevékeny részvételt foglalja magában, mely a nyugdíjazás időpontját követően sem szűnik meg. A tevékeny idősor fontos szerepet tölt be a

várható élettartam növelésében, valamint a szubjektív életminőség javításában. Az autonómia teremti meg a személyes döntések, preferenciák feletti ellenőrzés képességének megőrzését. A függetlenség esély a mindennapi feladatok, az eltérő társadalmi szerepek megvalósítására a privát és a közösségi élet területén is. Az életminőség a jólét fokmérője, komplex mutató, mely magában foglalja a testi és a lelki egészséget, a társas környezet támogatását, és tükrözi a személyes értékpreferenciákat is. Az egészség mindazon tényezők összessége, mely megvalósítja testi-lelki és társas működésünk zavartalanságát (WHO 2002). Az aktív idősödés a harmadik életkorban is az élet kiteljesítésére, a generációk közötti kapcsolatra helyezi a hangsúlyt, mindemellett tiszteletben tartja az idősök javaslatait, döntéseit.

2012 „Az aktív időskor és a generációk közötti szolidaritás” európai éve. „Az aktív öregedés megvalósítása számos különböző területen szólít fel cselekvésre, mint a foglalkoztatás, a szociális védelem, az oktatás és képzés, az egészségügyi és a szociális szolgáltatások, a lakhatás és az állami infrastruktúra területén” (Brettner–Mucsi é. n.). A koncepció megvalósítása tipikusan olyan terület, mely nem sorolható be egyetlen kormányzati egység hatáskörébe sem, a tervezés, a kivitelezés folyamata széles látókört, rendszerszemléletű megközelítésmódot igényel.

Az infokommunikációs technológia (IKT) szerepe az aktivitás megőrzésében

Az Európai Bizottság felismerte, hogy az IKT-k fontos szerepet tölthetnek be az idősök életminőségének, egészségi állapotának javításában. 2007 júniusában került elfogadásra az „Idősök jólléte az információs társadalomban” akcióterv, valamint a kapcsolódó intézkedési terv. A dokumentum hozzá kíván járulni az egészségügyi és szociális kiadások csökkentésének, az idősök jólétének és az IKT-ipar fejlődésének megalapozásához. Az IKT-eszközök fejlesztésének egyik iránya az idősök igényeihez, képességeihez alkalmazkodó rendszerek kialakítása kell, hogy legyen. A beágyazott rendszerek¹, eszközök használata lehetővé teszi az idősök kereső tevékenységének meghosszabbítását, a független, önálló élet megvalósítását (COM 2007)².

A szociális szolgáltatások szervezésében az intézményi háztartások számának csökkentése az egyik kiemelt feladat az európai térségben és hazánkban is. Az idősök életét saját lakókörnyezetükben, a lehetőségek szerint minél hosszabb ideig kell biztosítani. Az IKT-eszközök fejlesztése, használata jelentős mértékben segítheti a nyugdíjasok függetlenségének megőrzését, társadalmi szerepeik gyakorlását. Az infokommunikációs rendszerekkel felszerelt otthonok javítják az idősök életminőségét, biztonságérzetét. A beágyazott rendszerek fejlesztése az öregedő Európában

¹ Az Ambient Assisted Living (AAL) angol kifejezés szakirodalomban használt magyar megfelelője (Sólyom 2009).

² Az Európai Unióban a 2008-2013-as programozási időszakban az AAL program tervezett teljes költségvetése 700 millió euró, ebből kb. 50%-os állami támogatás – az AAL résztvevő államok és az Európai Bizottság – és kb. 50% magánfinanszírozásban résztvevő magánszervezetek (pl. vállalkozások).

nemcsak kihívás, hanem lehetőség is az állampolgárok, a szociális és egészségügyi rendszerek, valamint az európai piacok számára.

A lakásokban elhelyezett, valamint a testfelületen viselhető szenzorok folyamatosan figyelik az idősök vitális paramétereit, javítják a terápiás együttműködést³. Az adatokat az idősök maguk, vagy a rendszer automatikusan továbbítja az egészségügyi szolgáltatóhoz, ahol az értékelés után adekvát ellátást nyújtanak, szükség esetén az ápoló, gondozó az idős segítségére siet.

A szociális és az egészségügyi szolgáltatóknak is új munkamódszereket kell megvalósítaniuk, amennyiben az intelligens otthonokban élő idősöket kívánják segíteni, szükséges a szolgáltatások individuális és rugalmas rendszerű megszervezése (Bowes–McColgan 2006).

Az idősök körében végzett vizsgálat eredménye szerint a magyar idősök egészségügyi ellátás iránti igénye igen csekélynek mondható, kevesen hallottak a beágyazott rendszerekről, futurisztikusnak tartják a személyes találkozás nélküli ellátás lehetőségét.

A hazai nyugdíjas generáció internethasználata elmarad a Nyugat-Európában élő kortársaik szokásaitól. A digitális technika használata sokkal kisebb réteget érint, az internethasználatot a TÁRKI felmérése szerint az időskori aktivitás befolyásolja a legnagyobb mértékben. A modern szolgáltatások igénybevételéhez szükséges az idősök háztartásaiban az IKT-eszközök megléte, valamint a biztonságos használat képessége is.

A születéskor várható átlagéletkor emelkedésével elkerülhetetlenné válik az idősök egészségügyi és szociális szolgáltatások iránti igényének fokozatos növekedése, a jövőben egyre többen szorulnak tartós ápolásra, gondozásra. Az otthoni gondozást, felügyeletet segítő beágyazott rendszerek a technika mai fejlettségi színvonalán segíthetik az idősök stigmatizáció nélküli, önálló, független életvitelét (Sólyom 2009).

Az időskori formális, informális társadalmi és/vagy családi hálózatokban való tevékeny szerepvállalás és az egészséges, aktív öregedés fontos területét képezheti az önkéntes tevékenység. Az önkéntesség előnyös mind a másokkal, mind az önmagunkkal való törődés szempontjából, a sokrétű és heterogén munka hozzájárul a társadalmi szolidaritás kiszélesítéséhez.

A nyugdíjas éveik elején járó idősök tudása, tapasztalatai az idősebb generációk számára potenciált hordoznak. A korban egymáshoz közelebb álló generációk esetében a kommunikáció is sokkal problémamentesebb, az önkéntesek aktivitása, kreativitása jótékony hatást gyakorol az idősebbek társadalmi részvételének fokozására, valamint a peremhelyzetbe került csoportok magányosságának, izolációjának csökkentésére. Az idősök nemcsak laikusok, hanem a végzettségüknek, szakmai kompetenciáiknak megfelelő kérdésekben professzionális segítőkként is funkcionálhatnak.

³ A gyógyszeresdobozba szerelt érzékelő figyelmeztethet a gyógyszer bevitelének elmaradására.

Az időskori önkéntes tevékenység esetében az online önkéntes munka még sok kihasználatlan lehetőséget rejt magában. Az online önkéntesek aktivitása részben vagy teljes egészében az interneten keresztül, az otthoni, a munkahelyi vagy nyilvános számítógépről történik (Farkas–Gyarmati–Molnár 2009). Első látásra úgy tűnhet, hogy a szervezetek sosem látják online önkénteseiket, valójában azonban az online önkéntesek többsége a személyes és az online tevékenységet párhuzamosan, egymás mellett folytatja. Az online önkéntesség közel 40 éves múltra tekint vissza, a kezdetekben a klasszikus irodalom néhány alkotását tették hozzáférhetővé az elektronikus sztrádán⁴. Az ENSZ 2000 márciusában indította el a fejlődő világ közösségeiben az online önkéntes programját, lehetővé téve a szervezetek számára internetes segítők toborzását és menedzselését. Az elektronikus úton történő segítségnyújtás leggyakoribb területei a kiadványszerkesztés, a kutatás, a fordítás, a projekttervezés, -fejlesztés, az informatikai tanácsadás, a hálózatfejlesztés és tanácsadás, az érdekképviselés. A felsorolt tevékenységek az élet legkülönbözőbb területein valósulnak meg, mint az emberi jogok, az oktatás, az élelmiszerbiztonság, az egészség, a kultúra. Az önkéntes munka célországai között megtalálhatók az arab államok, Latin-Amerika országai, Afrika Szaharától délre fekvő államai.

Az online önkéntes munka optimális tevékenység lehet a nyugdíjas generáció tagjai számára, saját otthonukban végezhetik a tevékenységet, az állandó feladatok hozzájárulnak a mentális és a kognitív képességek megőrzéséhez, fejlesztéséhez, valamint a pozitív önértékelés megőrzéséhez. A világhálón végzett munka a fontosság, hasznosság érzésén túl a valahova tartozás élményét is biztosítja az idősök számára. A világ különböző pontjain élő és a különböző korosztályokba tartozó emberekkel folytatott rendszeres kommunikáció új ismereteket, tapasztalatokat, élményeket nyújt az idősödő online önkéntesek számára (Cravens 2006).

Az online önkéntesség a globalizáció pozitív hozadékának is tekinthető, amely a világon mindenütt az online önkéntes tevékenységet végzők és az önkéntesek munkáját összehangoló szervezetek számára lokális és személyes előnyöket is megtestesít.

A hazai nyugdíjas generáció internet- és számítógéphasználata jóval elmarad az Európa nyugati felén élő kortársaikéhoz képest. Az 50 éves és idősebb korosztály alig több mint egyhatoda használja az internetet, a 64 év felettiek körében a világháló használata nem éri le az 5%-ot (Farkas–Gyarmati–Molnár 2009).

A beágyazott rendszerek használata, valamint az online önkéntesség megvalósítása az idős korosztály számára kitágíthatja a személyes „határokat”, az autonómia, a függetlenség, a készségek, képességek fejlesztése hozzájárul az idősök aktivitásának megőrzéséhez, mind a magán, mind a közösségek életében egyaránt.

⁴ A Gutenberg Projekt (www.gutenberg.org) megvalósítását követően a *Nyomorultak*, a *Drakula* és az *Alice csodaországban* című művek elektronikus verziói váltak olvashatóvá az interneten (Cravens 2006).

Összegzés helyett

Az infokommunikációs technológia használata hozzájárul ahhoz, hogy a nyugdíjas korosztály lépést tartson a változásokkal, csökkentve az idősek és a társadalom más csoportjai közötti kulturális távolságot. A generációk közötti elektronikus kommunikáció segítheti az idősek tapasztalatainak, tudásának átadását, melyek a személyes interakciók csökkenése következtében elveszhetnének (Kolin 2002).

Hazánkban is fontos érdek a nyugdíjas generáció sikeres integrációja az információs társadalomba, melynek elmaradása esetén az európai felzárkózási folyamat lényegesen lelassulhat. Az idős korosztály szükségleteinek kielégítése jelentős hatást gyakorol az infokommunikációs technológiai eszközök fejlesztéseire és az előállítási folyamatára is, azonban a hazai IKT-ipar az igények kielégítésére még teljes mértékben nem áll készen (Molnár 2002). Az elkövetkezendő évek fejlesztési folyamataiban figyelembe kell venni az idősek IKT-eszköz iránti szükségleteit.

„A befogadó információs társadalom eszközrendszere ma már alkalmas arra, hogy segítségével jelentős eredményeket érjünk el a foglalkoztatás, az esélyegyenlőség növelése és a közszolgáltatások akadálymentes elérése tekintetében egyaránt” (Molnár 2010: 49.), csökkentve az idősödő és az idős generációk társadalmi kirekesztődésének kockázatát.

Hivatkozott irodalom

- BOWES, ALISON–MCCOLGAN, GILLIAN (2006): *Smart technology and community care for older people: innovation in West Lothian*. Scotland Age Concern Scotland Causewayside House, Edinburgh. Internet: www.agescotland.org.uk/documents/114, letöltve: 2011. 07. 16.
- BRETTNER ZSUZSANNA–MUCSI GEORGINA (é. n.): A szociális munka szerepe az időskorúak fizikai, szellemi és szociális aktivitásának megőrzésében. In Kállai János–Kaszás Beáta–Tiringer István (szerk.): *Időskori egészségpszichológia*. Kézirat. Budapest, Medicina.
- CRAVENS, JAYNE (2006): Involving International Volunteers: Factors for Success, Organizational Benefits and New Views of Community. *The International Journal of Volunteer Administration* 24 (1): 15–23.
- KILDAL, NANNA–NILSSEN, EVEN (2010): *Demographic Crises and Ageing policy ideas in the fields of health and long-term care. Comparing the EU the WHO and the OECD*. Social Policy and the Global Crisis: Consequences and Responses. Budapest, konferenciaelőadás. Internet: www.espanet2010.net, letöltve: 2012. 01. 14.
- KOLIN PÉTER (2002): Idősek az információs társadalomban. *eVilág* (7), <http://www.pointinternet.pds.hu/ujzagok/evilag/2002/07/evilag-06.html>, letöltve: 2012. 02. 26.
- MOLNÁR SZILÁRD (2010): Információs társadalom korhatár nélkül. *Információs Társadalom* 10 (1), 49–56.
- NEUGARTEN, BERNICE LEVIN–HAVINGHURST, ROBERT J.–TOBIN, SHELDON S. (1996):

Personality and the ageing process. In Neugarten, Bernice Levin–Neugarten, Dail John (szerk.): *The meanings of age*. Chicago, The University of Chicago Press, 270–281.

FARKAS GABRIELLA–GYARMATI ANDREA–MOLNÁR SZILÁRD (2009): Az idősödő társadalom gazdasági és társadalmi kihívásai Magyarországon. *Információs Társadalom* 9 (4), 7–31.

SÓLYOM BARBARA (2009): Az idősek e-egészségügyi igényei – fókuszcsoporthoz kutatásból leszűrt hazai tapasztalatok. *Információs Társadalom* 9 (4), 55–70.

Ageing well in the Information Society. Konferenciaelőadás. COM(2007)332. 14.6.2007, Brüsszel. Internet: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0332:FIN:EN:HTML>, letöltve: 2011. 09. 05.

KOVÁCS GUSZTÁV

Igazságos gondoskodás: a gondoskodás-etika jelentőségéről a szociáletikában

Ha közelről nézzük Rembrandt *A tékozló fiú hazatérése* című festményén a fiát visszafogadó atya kezzeit, láthatjuk, hogy az egyik kéz egy idős, a fizikai munkában megedződött férfié, a másik pedig egy finom és gyengéd nőé. Nem véletlenül került rá ez a motívum a festményre. Rembrandt egy régi teológiai témát próbált meg ábrázolni, melynek fő kérdése, hogy Isten igazságossága és gondoskodása miképpen fér meg egymással. Rembrandt megsejtette, hogy a kettő találkozik Istenben, és ennek ábrázolására két különböző életvilág és mentalitás szimbolikáját használta fel. A probléma ugyan elsősorban a dogmatika körébe tartozik, a legutóbbi időben mégis a szociáletika területén folynak a leghevesebb viták az igazságosság és a gondoskodás viszonyáról (Kovács 2009). A kérdés nem a teológián belülről érkezett, hanem a társadalomfilozófiából, ahol két megközelítés, az igazságosság-etika (ethics of justice) és a gondoskodás-etika (ethics of care) képviselői tették fel a kérdést az igazságosság és a gondoskodás viszonyát illetően.

A dolgozat arra tesz kísérletet, hogy bemutassa az ún. gondoskodás-etika kialakulását, főbb gondolatait és az igazságosság-etikákkal szembeni kritikáját, valamint megvilágítsa a két szempont jelentőségét a modern társadalmakban a privát (a család) és a nyilvános szféra jellegzetes viszonyainak elemzése által. Reményeim szerint a dolgozat végén látni fogjuk, hogy olyan két társadalmi kategóriáról és két olyan megközelítésmódról van szó, amelyeket nem szabad egymással szemben kijátszani. Hiszen amint az igazságosságot a gondoskodás elé helyezzük, abban a pillanatban az igazságosság megvalósulásának antropológiai előfeltételét számoljuk fel. A gondoskodásnak az igazságosság elé helyezése pedig magát az erkölcsöt szünteti meg.

A gondoskodás-etika kezdetei: Kohlberg és Gilligan vitája

A gondoskodás-etika kezdeteit nem a társadalomfilozófiában, hanem a pszichológiában találhatjuk meg. A vitát az amerikai pszichológusnő, Carol Gilligan indította 1982-ben megjelent *In a different voice. Psychological theory and women's development* című könyvével. Gilligan a neves fejlődépszichológus, Lawrence Kohlberg munkatársa volt (Gilligan 1982). Kohlberg az erkölcsi fejlődés pszichológiai oldalát kívánta leírni, mégpedig empirikus úton (Kohlberg 1981). A teljes erkölcsi érettség mércéjeként, Kant etikájához hasonlóan, az egyetemes erkölcsi törvény autonóm követését tette meg. Az erkölcsi fejlődésnek a prekonvencionális moráltól – ahol még a büntetés és az engedelmség, valamint a haszon

és az élvezet a legfőbb a fő motiváló tényezők – a konvencionális morálon keresztül – ahol a társas elvárások és a társadalmi szempont játsszák a fő szerepet – el kell jutnia az ún. posztkonvencionális morálig, amely a „társadalmi szerződés”, illetve az egyetemes erkölcsi törvény tiszteletét jelenti.

Kohlberg kutatásai során arra volt kíváncsi, hogy az emberek milyen elvek alapján hozzák meg erkölcsi döntéseiket. A vizsgálatban résztvevő személyeknek rövid, erkölcsi dilemmát tartalmazó történeteket meséltek, és arra kérték őket, hogy próbáljanak megoldást keresni a problémára. Kohlberg kutatásai nyomán nem várt eredményre jutott: az általa vizsgált nők döntő többsége megrekedt a konvencionális morál szintjén. Kohlberg ebből arra következtetett, hogy a nők nem képesek a teljes erkölcsi érettség, azaz a posztkonvencionális morál szintjének elérésére (Pieper 2004: 94–105.).

A másik hang

Ez a következtetés indította Carol Gilligant arra, hogy a kutatás eredményeit újraértékelje (Schnabl 2005: 229–237.). Arra lett figyelmes, hogy a posztkonvencionális szint elérése után a nőket nem valamely univerzális és elvont törvény, hanem a másokról való gondoskodás motiválja. Az erkölcsi döntéseiket elsősorban a másokkal való viszony, a személyek közötti kapcsolatok szempontja határozza meg. Gilligan szerint nem arról van szó, hogy a nők erkölcsi ítéleteiket tekintve elmaradtak lennének, hanem inkább arról, hogy az erkölcsi döntéshozást tekintve az igazságosság és a jog szempontján túl egy másik, a gondoskodás (care) szempontja is létezik (Pieper 2004: 100–101.).

A két megközelítésmód különbségét két tizenegy éves gyereknek, Jake-nek és Amynek a híres „Heinz-dilemmára” adott válaszában keresztül illusztrálja (Gilligan 1982: 24–39.). A példa a következőképpen hangzik: Heinz felesége súlyos betegségben szenved. A helyi gyógyszerész kikísérletezett egy gyógyszert, amely az orvosok szerint az asszonyt meggyógyíthatná. A gyógyszer előállítása azonban meglehetősen drága volt, és a gyógyszerész borsos árat kér érte. Heinz próbálta ugyan összeszedni a szükséges összeget, azonban hiába. Kérte a gyógyszerészt, hogy adja olcsóbban a gyógyszert, az azonban ragaszkodott az eredeti árhoz. Mivel Heinz minden törvényes lehetőséget kimerített, a kérdés, hogy ellophatja-e Heinz a felesége számára az életben maradáshoz szükséges gyógyszert.

Jake válaszában a helyzetet két jog közötti konfliktusként fogja fel. A szituáció lényege számára az élethez, valamint a tulajdonhoz való jog ütközése (Schnabl 2002: 272.). Válaszában, melyben jóváhagyja, hogy Heinz ellopja a gyógyszert, az élethez való jog elsőbbsége mutatkozik meg a tulajdonhoz való joggal szemben. Jake elvi alapon, egy matematikai vagy logikai példához hasonlóan oldja meg a dilemmát.

Amy azonban elkerüli a dilemma egyszerű megoldását (Schnabl 2002: 273.). Válaszaiban kitér a gyógyszer megszerzésére irányuló kérdés elől. Folyton keresi az alternatív megoldási lehetőségeket: vegyenek fel kölcsönt, kérjenek rokonoktól

és ismerőseiktől segítséget, vagy beszéljenek újra a gyógyszerésszel. Számára mindenekelőtt az emberi kapcsolatok bírnak jelentőséggel, és folyton bízik a kommunikáció és a kölcsönös megértés erejében. Nem elvont elvek, a jogok és az igazságosság, hanem az egymásért viselt felelősség és a kapcsolat az elsődleges.

Gilligan szerint itt nem arról van szó, hogy Jake vagy Amy erkölcsi ítélete jobb, hanem arról, hogy mindketten másként közelítik meg a dilemmát. Az Amy által képviselt megközelítés a hagyományos etikákkal szemben jelenti a „másik hangot” – amint Gilligan könyvének címe is jelzi. Gilligan szerint Kohlberg következtetése, mely szerint a nők nem képesek az erkölcsi érettség elérésére, önkényesen választott androcentrikus mércéjének köszönhető (Pieper 2004: 99–100.). Azok az erkölcsi vonások, amelyeket hagyományosan női erényként tartottak számon, mint a másokról való gondoskodás és szükségleteik iránti empátia, hirtelen hátrányt jelentettek az erkölcsi fejlődés megítélése szempontjából.

Gilligan gondoskodás-etikája mint az igazságosság-etikák kritikája

Gilligan nem filozófusként, hanem pszichológusként jutott az igazságosság- és a gondoskodás-etika közötti megkülönböztetéshez, gondolatai mégis vitát gerjesztettek az etika tudományán belül (Wendel 2003). A modern, elsősorban az igazságosságot és a jogokat hangsúlyozó etikáknak egy újfajta kritikája jelent meg. Míg előbbiek az emberek közötti szimmetriát vették kiindulópontul, az erkölcsi döntések racionalitását hangsúlyozták, az individuumot, valamint az absztrakt és egyetemes elveket állították középpontba, addig a gondoskodás etikája az emberek közötti aszimmetrikus viszonyokra, az emberi kapcsolatok fontosságára, az empátiának, valamint a konkrét, kontextusba ágyazott szituációnak a jelentőségére mutatott rá. A kritika szerint az igazságosság nem érhető el absztrakt elvek segítségével, a hétköznapiakban nem vagyunk egyenlők, és erkölcsi döntéseink a gyakorlatban nem tisztán racionális elvek útján mennek végbe.

A gondoskodás-etika bírálata

Gilligan elméletét több oldalról is heves kritika kísérte (Nunner-Winkler 1991, Pieper 2004: 105–119., Wendel 2003). Filozófiai oldalról elsősorban azt az erkölcsi dualizmust kritizálták, mely szerint két különböző morál van, amelyek egymástól különböznek, és nem kommunikálhatóak. A gyakorlati ész univerzalizálhatóságával együtt az etika lehetősége is, mivel észtudományként feltételezi a mindenki általi beláthatóságot, megszűnik. A feminista etika oldaláról a morális esszencializmust rótták fel Gilligannek, félve attól, hogy elmélete a nemi sztereotípiák újbóli megerősítéséhez vezet, továbbá, hogy a két morál szigorú kettéválasztása a férfimorál kritikáját is ellehetetlenítené. Továbbá felhívták a figyelmet arra, hogy a gondoskodás és az igazságosság egymás ellen nem kijátszható fogalmak: a gyakorlatban éppen a gondoskodás szférájában, ahol többségben vannak a nők, van szükség

több igazságosságra. A humántudományok pedig arra mutattak rá, hogy az emberi viselkedést, benne a morális döntéshozás mechanizmusával, nem lehet olyan mereven felfogni, mint azt Gilligan teszi.

A kritikák jogos volta ellenére azonban tagadhatatlan, hogy Gilligan könyve forradalmat csinált az etikában azzal, hogy a gondoskodást teljesen új módon tette témájává. Miért volt Gilligan tézise annyira sikeres? Ennek egyik oka a feminista elméletben történt hangsúlyeltolódásban kell keresni. Míg a feminizmus második hullámának kezdeti időszakában a férfiakkal való egyenlőség elérésének a feltételei voltak napirenden, addig a nyolcvanas évekre az ún. differencia-feminizmus került előtérbe, mely a női különbség, a sajátosan női értékek hangsúlyozását tűzte ki célul (Schnabl 2004: 143–169.). Gilligan éppen azokat az értékeket hangsúlyozza, amelyek hagyományosan a női szférához tartoznak: gondoskodás, empátia, felelősség. A másik oka, hogy új oldalról vetette fel a gondoskodásról szóló társadalmi vitát: a gondoskodás nála már nem a privát szféra (család) vagy egyes társadalmi alrendszer (szociális intézmények) sajátos problémája, hanem az etika kellős közepe. A gondoskodás, avagy a másik hang, végre felerősödött és hallhatóvá vált.

Egy új szerződéselmélet: Janna Thompson

Mint már említettem, Gilligan gondoskodás-etikája a hagyományos etikák kritikájához és korrekciójához vezetett. Herta Nagl-Docekal Kant kategorikus imperatívuszát értelmezi újra a gondoskodás szempontjából, és arra a következtetésre jut, hogy az emberség, mint cél, éppen nem a másik egyéni és különleges voltától való eltekintést, hanem annak elősegítését jelenti (Nagl-Docekal 2006). Susan Moller Okin pedig Rawls igazságosság-elméletét kritizálja, mert éppen azt a szférát, amely a gondoskodás első helye, a családot, kivonja az igazságosság követelménye alól (Moller Okin 1989).

Itt nincs idő ezeket az elméleteket bemutatni, ezért csak egyre térek ki részletesebben, mely a szociáletika számára talán legérdekesebb lehet. Janna Thompson Rawls igazságosság-elméletét írja át a gondoskodást véve alapul (Thompson 1995: 497–512.). Rawls igazságosság-elméletének a kiindulópontja az a gondolat kísérlet volt, melyben a társadalom tagjai kölcsönösen ellenérdekelt felekként, a tudatlanság fátyla mögött – tehát anélkül, hogy tudnák, hogy a jövőbeni társadalomban ők kik lesznek, és milyen tulajdonságokkal rendelkeznek majd – meghatározzák azokat (már a helyzetből kifolyóan is) absztrakt elveket, amelyek a társadalmi rend alapját fogják képezni (Rawls 1997 [1971]). Ebben a feltételezett helyzetben Rawls szerint a következő két elv mellett döntenének: (1.) az alapvető jogok mindenkit egyenlő mértékben kell, hogy megillessenek, és az alapvető köteleességek mindenkit egyenlő mértékben kell, hogy terheljenek; (2.) a vagyon és a hatalom egyenlőtlensége csak akkor tekinthető igazságosnak, ha ez az egyenlőtlenség azok számára is előnyös, akik a vagyonból és a hatalomból kisebb mértékben részesedtek (különösen pedig ez az egyenlőtlenség a társadalom azon tagjainak számára kell, hogy előnyös legyen, akik a legkedvezőtlenebb helyzetben vannak).

Rawlsszal szemben Janna Thompson gondolat kísérletének a kiindulópontja pont nem a kölcsönös ellenérdekeltség, hanem a szerződést kötők közötti kapcsolat és kötelezettség. A szerződést olyan személyek kötik, akik készek arra, hogy kapcsolatban álljanak és kötelezettségeket vállaljanak (Schnabl 2004). A szerződést pedig a jelenlegi kapcsolatokra és kötelezettségekre való tekintettel kötik. A cél, hogy a felelősséget egyenlőbben osszák el, mégpedig oly módon, hogy mindenkinek legyen ideje a jelentős kapcsolatok ápolására és szükségletei kielégítésére. Éppen ezért fontos, hogy a feladatokat adott esetben át lehessen adni, vagy társadalmi szinten újra lehessen osztani. A társadalmi struktúrák által biztosítani kell, hogy ezeket a másokkal szembeni kötelezettségeket elláthassák. Az így megalkotott társadalmi rend központjában azok jóléte áll, akik mások gondoskodására vannak utalva. Ezzel a gondoskodás kötelezettségét a privát szférából a nyilvánosságra utalja és az egész társadalom ügyévé teszi.

A privát és a nyilvános logikája

Az iménti példa jól mutatja, hogy a két morál kialakulása mily mértékben kapcsolódik a privát és a nyilvános szféra modernításban történt kettéválasztásához (Kovács 2011). Míg a modernitást megelőzően a ház egységességének a koncepciója uralkodott, amely a termelés, a fogyasztás, a reprodukció és a szocializáció funkcióit egyesítette, addig a nyilvánosság és a privát szféra szétválasztásával ezek a funkciók szétosztásra kerültek. Az otthon elsősorban a gondoskodás helye lett, amelyben elsősorban a szeretet az uralkodó, s melynek rendjéért a nő a felelős. A gazdaság, a munka és a politika világa a nyilvánosság, ahol az igazságosság és az egyenlőség különös jelentőségre tett szert. A két morál kialakulásának egyik oka éppen a két szféra különböző logikájában keresendő: míg a privát, az otthon szférája a gondoskodást helyezte középpontba, figyelembe véve a családtagok közötti aszimmetrikus viszonyokat, addig a nyilvánosság a személyek szimmetriájára, a szerződéses viszonyokra és az igazságosságra tette a hangsúlyt.

Ugyanakkor, amire Gilligan könyve is rámutatott, a nyilvános szféra dominanciája láthatatlanná tette a privát szférát, és ezzel annak sajátos gondolkodását, a benne megjelenő értékeket is. Pedig, és ez a modernitás egyik legnagyobb ellentmondása, a nyilvános szféra alapvetően rá van utalva a privát szférára. Amit a nyilvánosság nehezen visel el, az éppen az, ami emberi mivoltunkat alapvetően jellemzi: gondoskodásra, azaz személyes kapcsolatokra szorulunk. A nyilvánosság, bármennyire is próbálja elfedni ezt aényt, rá van szorulva a privát szférában végzett gondoskodásra. Ezt a gondoskodásra való ráutaltságot jól mutatja a demográfiai krízis nyomán kibontakozóban lévő társadalmi és gazdasági krízis.

A család az igazságosság és a gondoskodás találkozási pontján

Végül érdemes még néhány szót szólni a családról. Axel Honneth, Kant és Hegel által megfogalmazott „családfilozófián” keresztül mutatja be azt a dilemmát, amellyel mindenki szembetalálja magát, aki a család és az erkölcs kapcsolatát kutatja (Honneth 2005: 193–195.). Kant elsősorban „szerződéses viszonyként” (Vertragsbeziehung) fogta fel a családot, Hegel pedig „érzelmi közösségként” (Gefühlsgemeinschaft). Míg az első esetben a szerződő felek autonómiája és kölcsönösen kikényszeríthető jogok állnak az előtérben, addig Hegelnél a családon belül a gondoskodás, a másik igényeire és szükségleteire való figyelés a kölcsönös érzelmekből mintegy automatikusan fakad. Érdekes módon éppen az igazságosság-etika képviselői, mint Rawls és Walzer, váltak Hegel követőivé, míg a feministák inkább Kant oldalára álltak (Sedmak 2003: 55–73.). Rawls a „testvériesség begyakorlásának a helyeként” tartja számon a családot, ahol az alapvető nem a haszon maximalizálása, hanem az altruizmus és a szolidaritás. Hasonlóképpen beszél Walzer a családról, mint arról a szféráról, amely a „preskriptív altruizmus” elve alapján szerveződik. A család mindkettőjüknél túl van a társadalmi igazságosságon. Feminista oldalról – például Moller Okinnál – éppen az a kritika éri őket, hogy nem veszik figyelembe: a családon belüli igazságtalanságok további igazságtalanságok forrásaivá válnak. A család és a társadalom struktúrái kölcsönösen összefüggenek, és meghatározzák egymás lehetőségeit. Éppen ezért az érzelmi közösség, az altruizmus és a szolidaritás mellett helye van az igazságosságnak is a családban. A család tehát nem más, mint az igazságosság és a gondoskodás gyakorlásának és begyakorlásának a helye.

Mit tanulhatunk az igazságosság- és a gondoskodás-etika vitájából?

Mi az, amit tanulhatunk a gondoskodás- és az igazságosság-etika imént röviden vázolt vitájából? Világos, hogy ha az igazságosságot a gondoskodás elé helyezzük, abban a pillanatban az igazságosság megvalósulásának antropológiai előfeltételét számoljuk fel. Ugyanígy a gondoskodásnak az igazságosság elé helyezése pedig magát az erkölcsöt szünteti meg.

A gondoskodás etikája nagy szolgálatot tesz azért, hogy figyelmeztet minket: amikor etikáról van szó, akkor emberi viszonyokról beszélünk. Az emberi viszonyok pedig nem foglalhatók matematikai képletekbe, és az emberektől nem várható el, hogy gépek módjára működjenek. Az igazságosságnak mindig az emberi viszonyok között és az emberi viszonyokban kell megvalósulnia. Az igazságosság éppen ezért mindig részleges és törékeny. Azonban, ha figyelmen kívül hagyja ezeket a viszonyokat, akkor, amint a huszadik századi diktatúrák is bizonyítják, minden igazságos törekvés igazságtalanságba süllyed.

Másodszor a gondoskodás jelent ugyan elfogultságot, de ez nem jelenti az igazságosság felfüggesztését. A gondoskodás éppen védelmet kell, hogy jelentsen az igazságtalansággal szemben. A világ önmagában nem igazságos, hanem gondoskodásunk által mi tehetjük azzá.

Harmadszor a gondoskodásnak mindig az igazságosságra kell irányulnia. Ha nem az igazságosságra irányul, akkor könnyen önzésbe és elfogultságba, ezáltal pedig igazságtalanságba fordulhat. A gondoskodás azonban sohasem lehet az igazságosság kikényszerítése, hanem a személy felkészítése, képessé tétele az igazságosságra.

Összegzés

Az etika, így a szociáletika is, filozófiai diszciplína, amelynek szempontja meghaladja a szaktudományok horizontját. Mégis gyakran ez utóbbiak irányítják az etikával foglalkozók figyelmét olyan problémákra, amelyek átlépik kérdésfeltevésük hagyományos kereteit. A gondoskodás-etikának a pszichológia oldaláról kiinduló és a hagyományos etikákat érintő kritikája arra irányította rá a figyelmet, hogy az etikanak antropológiára van szüksége, mely hangsúlyosan kiemeli a tényt, hogy az ember létében alapvetően másokra van ráutalva. Három évtizeddel Gilligan könyvének megjelenése után a kérdés már nem úgy hangzik, hogy az igazságosság vagy a gondoskodás az, amelyre etikát építhetünk, hiszen bármelyiket is hagyjuk el, azzal az etika látóterét szűkítjük le. Arra kell választ találnunk, hogy mit jelent az igazságos gondoskodás. Továbblepve a politika szintjére pedig azt kell megválaszolnunk, hogy hogyan kell, és hogyan lehet ezt az igazságos gondoskodást a társadalomban megvalósítani.

Hivatkozott irodalom

- GILLIGAN, CAROL (1982): *In a different voice. Psychological theory and women's development*. Cambridge, Harvard University Press.
- HONNETH, AXEL (2005): Zwischen Gerechtigkeit und affektiver Bindung. Die Familie im Brennpunkt moralischer Kontroversen. In uő: *Das Andere der Gerechtigkeit. Aufsätze zur praktischen Philosophie*. Frankfurt, Suhrkamp, 193–195.
- KOHLBERG, LAWRENCE (1981): *Essays on Moral Development. Vol. I: The Philosophy of Moral Development*. San Francisco, Harper & Row.
- KOVÁCS, GUSZTÁV (2009): A nőkérdés az egyház társadalmi tanításában. *Vigilia* 74 (2), 103–113.
- KOVÁCS GUSZTÁV (2011): Is there a future for the private sphere? The complex bond between the public and the private in the light of fertility trends in Hungary. *Family Forum* 1 (1), 99–111.
- MOLLER OKIN, SUSAN (1989): *Justice, gender and the family*. New York, Basic Books.
- NAGL-DOCEKAL, HERTA (2006 [1999]): *Feminista filozófia. Eredmények, problémák, perspektívák*. Budapest, Áron.
- NUNNER-WINKLER, GERTRUD (1991): *Weibliche Moral. Die Kontroverse um eine geschlechtsspezifische Ethik*. Frankfurt, Campus.

- PIEPER, ANNEMARIE (2004 [1998]): *Van-e feminista etika?* Budapest, Áron.
- RAWLS, JOHN (1997 [1971]): *Az igazságosság elmélete.* Budapest, Osiris.
- SCHNABL, CHRISTA (2002): Feministische Ethik. Profil und Herausforderungen. *Salzburger Theologische Zeitschrift* 6 (2), 269–282.
- SCHNABL, CHRISTA (2004): Nach dem Patriarchat. Gesellschaftskritik und Gesellschaftskonzeptionen im Feminismus. *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften* (45), 143–169.
- SCHNABL, CHRISTA (2005): *Gerecht sorgen. Grundlagen einer sozialetischen Theorie der Fürsorge.* Freiburg, Herder.
- SEDMAK, CLEMENS (2003): Gerechtigkeitstheorien und Familienbegriff. *Zeitschrift für Familienforschung* 15 (1), 55–73.
- THOMPSON, JANNA (1995): Wollen Frauen den Gesellschaftsvertrag neu fassen? *Das Argument* 37 (4), 497–512.
- WENDEL, SASKIA (2003): *Feministische Ethik zur Einführung.* Hamburg, Junius.

B. ERDŐS MÁRTA

Generativitás és fenntartható fejlődés

A jövő árnya

A második világháborút követően Jean Monnet az európai fejlődés lehetséges alapjául két különböző dinamikát vázolt fel: a reményét, és a félelemét (idézi: Van Beek 2008: 2.). Míg a remény, a jövőben való bizakodás, a közös célok hosszabb távon az együttműködés stratégiáinak adnak teret, addig a félelem, a bizalomhiány manipulálhatóvá tesz, elbátortalanít, látszólag egyesít, ám végül elszigetel. Lakoff (2004: 52–80.) kritikai-diskurzuselemzésében megmutatja, miképpen kelti fel egy gyámolító politikai rendszer azokat az aggodalmakat, amelyeknek kezelésére hatalmi pozíciójának megerősítése érdekében maga vállalkozik. Cooperrider és Whitney (2000: 58–64.) hasonlóképpen érvel, amikor azt állítják, a deficit-nyelv, a „bajbeszél” a nép valódi ópiuma. Napjainkat a 21. század elejére az anticipált változásoktól való félelem hatja át, a megoldások helyett a különféle kockázatok azonosítására, elemzésére és kezelésére összpontosítunk.

Beck (2005 [1986]: 19–50.) a kockázati társadalom kialakulását a csernobili atomkatasztrófa bekövetkeztétől datálja. Elemzésében a kockázati társadalom mint a félelem-dinamika kiteljesedése mutatkozik meg: az ide vezető út azonban már a második világháború után, Monnet felvetésével egyidejűleg szélesre nyílt. A hidegháború globális, tartós MAD¹ fenyegetéséhez a hetvenes években további súlyos problémák társultak: ekkor tapasztaljuk meg az állandónak hitt gazdasági növekedés komoly, máig ható korlátait, bekövetkezik az első olajválság és az olajárrobbanás. Hatásait Magyarországon is megérezzük, ezt követően elindul, majd egyre nagyobb léptékben folytatódik az ország eladósodása. Erre az időszakra esik egy jelentős demográfiai változás: a jóléti társadalmak idősödése. Ez az egyre erősödő tendencia maga után vonja a hangsúlyok eltolódását a politikai hatalom, az erőforrások elosztása és az értékrend, a szemlélet terén. Bár korunk fogyasztói társadalmában – markáns gazdasági érdekek alapján – a fiatalság feltételen, drágán megvásárolható-megvásárolandó értékként, vagy legalábbis hangsúlyos *dekorációként* jelenik meg, az idősök számarányuknál fogva jóval nagyobb mértékben részesednek a gazdasági és politikai hatalomból. Ezt mutatja az Amerikai Egyesült Államokban az 1970-es évektől érvényre jutó tendencia: az idősök körében csökken, míg a gyermekeknél nő a szegénység. Hazánkban ugyanez az eltolódás alakult ki (Gál–Gulyás–Medgyesi 2011: 1–71.). Az idősödő társadalmakban nem csupán a várható élettartam öröndetes növekedéséről van szó: a hetvenes évektől Európa

¹ Mutually Assured Destruction, azaz bármely fél alkalmazza elsőként a nukleáris fegyvereket, a technológiai „fejlődés” következtében egy nukleáris háborúban nem lehet győztes.

nagy részében csökken a gyermekvállalási hajlandóság. A demográfiai deficit hazánkat súlyosan érinti: az utóbbi évek valamivel kedvezőbb európai tendenciában sem osztozunk (Spéder 2011: 1–11.). Az eladósodás és a demográfiai deficit mellett Magyarországon is gondot okoz a környezeti erőforrások indokolatlan, túlzó felhasználása és a környezetszennyezés (Gál–Gulyás–Medgyesi 2011: 1–71.). A fenntartható fejlődéssel összefüggésben a nemzedékek közötti igazságosság kérdését vizsgálva a szerzők megállapítják: a legtöbb társadalomfilozófiai irányzat szerint elvárható, hogy a jövő nemzedék a jelen generáció munkájának haszonélvezőjévé váljék, azaz az életéhez szükséges forrásokat ne pusztán megőrizze számára, hanem gyarapítsa is. Az igazságosság-elméletek egyike sem engedné meg, hogy a következő nemzedék tagjai a szegénységi küszöb alá süllyedjenek azért, mert a jelen generációk felélik a jövő forrásait.

Ma a Föld minden társadalmában a fenntarthatóság súlyos kérdéseivel néz szembe. Bateson (2000 [1972]: 457.) már a hetvenes évek elején rámutatott az „ember harca a természet vak erőivel szemben” alapállás képtelen mivoltára. Arra figyelmeztetett, hogy a faj, amely saját környezetének leigázását tűzi ki célul, önmagát pusztítja el, hiszen maga is a legyőzendő ellenségnek tekintett környezet része. A rendszerszintű, hosszú távú gondolkodást, a felelősségvállalást, amely a globális társadalom problémáit enyhíthette volna, nem sikerült átültetni a gyakorlatba. Ezt részben a modern demokráciák szerkezeti problémája magyarázza: a döntéshozók abban érdekeltek, hogy rövid távra tervezzenek, a kedvezőtlen következményeket pedig az utódokra hárítsák át (Gál–Gulyás–Medgyesi 2011: 1–71.).

Kotre (1996: 1.) így ír:

A hetvenes évek végére az amerikai társadalomtudósok egyre szélesebb körre fejezi ki aggodalmát amiatt, hogy az állampolgárok nem képesek, vagy nem hajlandók azonosulni a jövővel (...), hogy életük színtereit jobb, fejlettebb állapotban adják tovább, mint ahogyan nekik adatott át; azért, hogy érezhessék, valami értékeset tudnak adni az elkövetkezendő nemzedéknek.

Martin és Schumann (1997: iv) könyvükben a globalizáció várható következményeit, a gazdasági és társadalmi fenntarthatósággal kapcsolatos, a 21. századra várható súlyos gondokat vetítik előre. A 20:80-as társadalmak világában az emberiség ötöde mint a globális kapitalizmus működtetéséhez szükséges munkaerő, a többi pedig mint *felesleg* jelenik meg: az ő sorsuk a segélyektől függ, lelki békéjüket pedig a „tittytainment”, az olcsó és nem igényes szórakoztatás hivatott biztosítani. Egy ilyen világban a demokrácia pusztán szlogenné üresedik, a polgárookra a politikai részvétel helyett a manipuláció kifinomultabb vagy – a humán- és társadalomtudományok edzette kritikai gondolkodás háttérbe szorításával, a nevelési-oktatási rendszerek elszegényítésével – elnagyoltabb eszközei várnak.

A globalizáció az információ, a tőke, a munkaerő stb. szabadabb áramlása révén akár pozitívan is hozzájárulhatna a kevésbé fejlett országok demokratizálódási folyamataihoz, és így a teljesebb körű részvétel, a közös érdekek artikulációja révén

egy fenntarthatóbb világ létrehozásához. Li és Reuveny (2003: 29–54.), áttekintve az egymással versengő, ellentmondó elméleteket, empirikus vizsgálatot folytattak le, hogy a globalizáció és a demokrácia közötti összefüggéseket feltárják. Idősoros vizsgálatukban 127 ország helyzetét elemezték 1970 és 1996 között. Arra a megállapításra jutottak, hogy mind a fejlett, mind a kevésbé fejlett országokban a kereskedelmi nyitás és a portfólió alapú befektetések beáramlása negatívan befolyásolta a demokrácia alakulását. A közvetlen befektetések kezdeti pozitív hatása pedig az idő folyamán jelentősen gyengült. Egyedül egy tényező befolyásolta kedvező irányban a demokratikus folyamatokat: a demokratikus eszmék terjedése. A szerzők megállapítják, hogy a kevésbé fejlett országok globalizációval szembeni sebezhetősége nagyobb. A szerzők szerint ha a demokráciát követendő modellnek tekintjük, nincs más reális választásunk, mint *lelassítani* a globalizáció folyamatát.

Hazánkban továbbá említést kell tennünk az államszocialista múlt néhány máig ható, a jövő és a lehetőségek szociális reprezentációját, az állampolgári részvételt befolyásoló örökségéről. A Kádár-rendszerben világelsőkké lettünk a szuicid statisztikában, és az öndestrukció másik formája, az alkoholizmus széles körű elterjedése is komoly társadalmi problémákról árulkodott (Zonda–Veres 2004: 7–23.). Smith (2002: 55–65.) az öndestrukció kulturális mintázatainak elterjedését és megszilárdulását Bateson (2000 [1972]: 206–210.) nyomán a kettős kötés helyzeteivel hozza összefüggésbe. A kettős kötés feloldhatatlan, kényszerítő kapcsolati paradoxon. Áldozata egy számára megkérdőjelezhetetlen tekintélyszemélytől kulcsfontosságú, ám összeegyeztethetetlen utasításokat kap. A szorongató, ismétlődő helyzet az elvárásokat, beállítódásokat tartósan formálja, így külső fenyegetésre nincs többé szükség („puha diktatúra”). E „tanulás” eredménye az összezavarodás, a bénultság, a passzivitás. A helyzet mindaddig feloldhatatlan, míg maga a kettős kötés nem válik reflektálttá. A diskurzus szintjén a jelölők kiüresítése, „lebegtetése” hozza létre a kettős kötések² (B. Erdős 2011: 7–21., B. Erdős–Kelemen 2011: 281–308.). A kommunikáció, az együttműködés torzul, beszűkül, mert a beszéd homályossá válik, a jelentések esetlegesek. Ezzel együtt elvész a reflektálhatóság. Szakolczai (2001) szerint a diktatúra fenntartásának feltétele a kaotikus-liminális viszonyok konzerválása. Ennek egyik útja a jelentések kiüresítése; a másik pedig a vezető, valódi reformokra képes elit kiszorítása a kontraszelekció (Hunyady 2002: 448–488.) mechanizmusai révén. Az eredmény: a „depressziós” nép, a tartós stagnálás, reményvesztettség, passzivitás, függőség, a szolidaritás és a közösségi élet hiánya, az élet értelmetlenségének érzése.

² Figyeljük meg a „vélemény” fogalmának kiüresedését az alábbi viccben:
Két ember beszélget 1956-ban:
– Magának mi a véleménye a politikai helyzetről?
– Van véleményem, de nem értek vele egyet.

Jólét és jóllét

Míg a fejlett nyugati társadalmakat erősen foglalkoztatja az a kérdés, hogy tagjainak alapvető szükségleteit kielégítsék, és az élet folyamán felmerülő „kockázatok” megfelelően kezeljék, ugyanezek a társadalmak nem vagy nem érdemben törődnek azzal, hogy a jóllétet (well-being) meghatározó pszichoszociális szükségletekre válaszokat találjanak (Tay–Diener 2011: 354–365.). Kopp és Skrabsky (é. n: 1–15.) e fejlődési paradoxon kapcsán megállapítják, hogy korábbi elképzelésekkel ellentétben a gazdasági növekedés, a jólét (welfare) fokozódása egy bizonyos szint elérését követően már nem járt együtt a jóllét mutatóinak javulásával: ellenkezőleg, a két tényező között inverz kapcsolat mutatkozik, azaz a fejlett országokban emelkedik a mentális problémák aránya.

A fogyasztói társadalom individualizmusa kvázi-identitásokat termel autonóm személyiségek helyett. Ezzel párhuzamosan a kiüresedés, a felelősségvállalástól, a hosszú távú elköteleződéstől való rettegés jellemzi a kapcsolatokat (Lash 1984, Kopp–Skrabsky é. n.: 1–15., Ryan–Deci 2001: 141–146., Kasser–Ryan 1993: 410–422.). A fiatalok életében Robbins és Wilner 2001-ben már egyenesen „kapunyitási pánikról” (quarterlife crisis) ír³. A fogyasztói társadalmakban lezajló társadalmi és gazdasági változások hatására a korábbi értelemben vett felnőtt életet nem tudják megkezdeni. A piac változékonysága a szakmai karrier bizonytalanságához vezet. Már az önálló élet kezdetén nyomasztó kölcsönökkel szembesülnek. Mivel az ember kapcsolati világa a munka világával összefüggésben alakul, a következmény ebben a szférában is az elbizonytalanodás. Késleltetetté válik a saját család alapítása, ezek a fiatalok gyakran a biztonságos múltban keresik saját jövőjüket (visszatérnek az egyetemre, vagy el sem hagyják a szülői házat). A „tittytainment” a maga eszközeivel tovább súlyosbítja a problémát, mert irreális szerepmodelleket, értékrendet kínál számukra. Mindezzel együtt jár a magány, az elégedetlenség érzése – amelyet nevezhetnénk akár „depresszióknak” is, a medikalizálás azonban nem oldja meg, inkább súlyosbítja az eredeti problémát. Magyarországon a demográfiai deficitrel kapcsolatos adatok és magyarázatok mutatják a probléma kiterjedtségét, súlyosságát (Spéder 2011: 1–11.).

A generativitás – híd a nemzedékek között

A jelenlegi globális válság nyomán kiéleződő ökológiai, gazdasági és társadalmi kérdések, a segélyek és a „tittytainment” világából a munka világába történő visszatérés, a gyámolító és ezért gyámoltalanná tévő gondoskodási formák helyett a valódi empowerment a generativitás társadalmi-kulturális mintázataira mint lehetséges erőforrásra irányíthatja a figyelmet.

³ Ugyanerről a témáról, az Y-generáció problémáiról magyarul Tari Annamária (2010) könyvében olvashatunk.

A generativitás a fenntarthatóság pszichoszociális vetülete. Erik H. Erikson (1959: 50–101.) generativitás-elméletében nagy hangsúlyt kaptak azok a társadalmi és kulturális tényezők, amelyek a személyes fejlődés kontextusát jelentik. Erikson szakított a freudi hagyománnyal, amely szerint a gyermek- és serdülőkort követően már nem történnek nagy horderejű változások az ember életében. A serdülőkori identitásalakító éveit követően a fiatal felnőttkor az intimitás megteremtésének időszaka. Ezt követi az újabb kihívás, a generativitás, azaz a következő nemzedék sorsával (jólétével és jólétével) való törődés (Erikson 1950: 267.). A generativitás mint életfeladat a személyes fejlődés egy időben meglehetősen elhúzódó, akár mintegy negyven évet is átfogó szakaszában kerül előtérbe. Az időskorban történik meg azután a megélt tapasztalatok, elért eredmények összegzése.

Amennyiben a személy úgy látja, hogy képtelen konstruktív, személyes örökség hátrahagyására, nem tudott hozzájárulni a társadalom jobbításához, alapvető problémája lesz a stagnálás érzése, az élet értelmetlenként való megélése, amelyet időskorban a „nincs idő az újrakezdésre” kétségbeesése követ. A generativitáshoz kevés a szülővé válás elköteleződése nélküli biológiai anyaság vagy apaság. Megvalósítására azonban számos út kínálkozik: az új nemzedék tanítása, mentorálása, a vezetői szerepek vállalása, a tág értelemben vett kulturális kreativitás és a gondoskodás (Erikson 1959: 50–101., MacAdams 2006a: 109–125.).

A generativitás kutatásának erős amerikai hagyományai vannak. McAdams és de St. Aubin (1992: 1003–1015.) generativitás-modellje egyéni, személyközi és szociokulturális konstruktumokat is magában foglal: kulturális mintázatokat, elvárásokat, az intrinzik motivációt, a törődés, elkötelezettség mintázatait, a hitet az emberi fajban, személyes filozófiát és narratív sajátosságokat. Szintén McAdams és munkatársai hozták létre a generativitás széles körben alkalmazott mérőeszközeit (Foley Longitudinal Study of Adulthood, Faith, Politics and the Life Story /interjúvázlatok/ Loyola Generativity Scale, Generative Behavior Checklist, Generative Action Scale /kérdőívek/).

Számos vizsgálat támasztotta alá a generativitás és a jóllét, az élettel való elégedettség, valamint a szubjektíve értékelt sikeresség között összefüggéseket (McAdams 2006b, de St. Aubin and Mc Adams 1995: 99–112., Bauer–McAdams–Sakaeda 2005: 203–217., Bauer és társai 2008: 81–104., Bauer–McAdams, 2004: 114–127., Grossbaum–Bates 2002: 120–127., Morfei és társai 2006: 55–58., Huta–Zuroff 2007: 47–52.). A magas generativitás nem fér össze a félelemdinamikával: az ilyen személyek kevésbé szoronganak, nem jellemző rájuk a depresszió, és összességében érettebb megküzdési stratégiákkal rendelkeznek. Így ellenállóbbak a stresszel szemben, jól alkalmazkodnak a kihívásokhoz (Van Hiel és társai 2006: 543–574.).

McAdams és munkatársai (1997: 679–694.) interjú-elemzéseikben két jellegzetes narratív szerveződést azonosítottak: ezeket a *megváltás*, *jóvátétel* (redemption), illetve a *hanyaglás* (contamination) történeteinek nevezték. A magas generativitású személyek megváltás-narratíváiban a hála, az elköteleződés, a mások szenvedése iránti fogékonyság, a személyes hit, valamint a szelfen túlmutató célkitűzések jelentek meg elsősorban. A negatív események az ilyen személyek számára valamilyen későbbi személyes haszonnal, tanulsággal járnak. Ez összefügg a „második

esély” témájával: a hittel, hogy amit elrontottunk, az javítható, újrakezdzhető, és végső soron a javunkra válhat (Kotre 1996: 39–148.).

A generativitás megélése a nemzedékek közötti szolidaritás útja (Slater 2003: 55–65.). Hazánkban ennek a kérdésnek különleges jelentősége van, hiszen a hirtelen ideológiai váltások jócskán megnehezítették, hogy az egyik generáció a másik számára érvényes tanításokkal szolgálhasson. A súlyos történelmi traumákat átélt csoportok (pl. a zsidó és roma holokauszt, a malenkij robot túlélői, a kommunizmus áldozatai) hosszú ideig nem osztották, vagy nem is oszthatták meg személyes történeteiket utódaikkal (pl. Virág 1994: 129–138, Singer 2010: 85–102., Kopp–Skrabsky é. n.: 1–15). Kotre (1996: 39–148.) egy magyar asszony élettörténetének kvalitatív elemzése során mutat rá a történelmi traumák és a generativitás szakaszában megélt elakadások összefüggéseire. Penezić és munkatársai (2008: 237–248.) horvát mintán, kérdőíves vizsgálattal szintén kimutatták a háborús traumák negatív hatásait. A horvát szerzők a mai állapotokra vonatkoztatva megállapítják továbbá, hogy a rendszerváltozást követő visszaesés miatt a középkorúak és idősebbek haszontalannak érzik saját munkájukat, személyes kudarcukat látják a hanyatlásban. Magyarországon hasonló vizsgálatot nem végeztek, azonban joggal feltételezhető a párhuzam.

Számos tanulmány igazolta ugyanakkor, hogy a generativitás nagyobb társadalmi-politikai aktivitással jár együtt (szavazás, civil érdekvédelem, önkéntesség stb.). A generatív viselkedésminták és attitűd érvényre jutása segíti a demokratizálódás folyamatait (Penezić és társai 2008: 237–248., Peterson–Duncan 1999: 105–118.). Összességében a generativitás, mint viselkedésforma és attitűd társadalmi jelentőségét a fenntartható fejlődésben játszott központi szerepe adja. Személyes szinten a boldog, értelmes, szabad és felelős élet lehetősége.

Irodalom

- B. ERDŐS, MARTA–KELEMEN, GABOR (2011): The Finite Universe: Discursive Double Bind and Parrhesia in State Socialism. *History of Communism* (2): 281–308.
- B. ERDŐS MÁRTA (2011): Ész-lelés. In Deák Anita–Nagy László–Péley Bernadette (szerk.): *Lélek-képek. Tanulmányok a 60 éves Révész György tiszteletére*. Pécs, Pannonia Könyvek, 7–21.
- BATESON, GREGORY (2000 [1972]): *Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*. Chicago, University of Chicago Press.
- BAUER, JACK J.–MCADAMS, DAN P.–PALS, JENNIFER L. (2008): Narrative Identity and Eudaimonic Well-Being. *Journal of Happiness Studies* (9), 81–104.
- BAUER, JACK J.–MCADAMS, DAN P.–SAKAEDA, APRIL R. (2005): Interpreting the Good Life: Growth Memories in the Lives of Mature, Happy People, *Journal of Personality and Social Psychology* (1), 203–217.
- BAUER, JACK J.–MC. ADAMS, DAN (2004): Growth Goals, Maturity and Well-Being. *Developmental Psychology* (1), 114–127.

- BECK, ULRICH (2005 [1986]): *Risk Society. Towards a New Modernity*. London, Sage.
- COOPERRIDER, DAVID L.–WHITNEY, DIANA (2000): Imagine Chicago: How would you Approach Relational Responsibility With 7 Million People? In McNamee, Sheila–Gergen, Kenneth (szerk.): *Relational Responsibility*. London, Sage, 58–64.
- DE ST. AUBIN, ED–MCADAMS, DAN P. (1995): The Relations of Generative Concern and Generative Action to Personality Traits, Satisfaction/Happiness with Life and Ego Development. *Journal of Adult Development* (2), 99–112.
- ERIKSON, ERIK H. (1950): *Childhood and Society*. New York, Norton.
- ERIKSON, ERIK H. (1959): *Identity and the Life Cycle. Growth and Crises of the Healthy Personality*. New York, International Universities Press, Norton, 50–101.
- GROSSBAUM, MIRIAM F.–BATES, GLEN W. (2002): Correlates of Psychological Well-Being at Midlife: The Role of Generativity, Agency and Communion, and Narrative Themes. *International Journal of Behavioral Developments* 26 (2), 120–127.
- HUNYADY GYÖRGY (2002): A kontraszelekció pszichológiája: egy kutatási terület feltérképezése. In Hunyady György (szerk.): *Szociálpszichológia történelemtanároknak. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, Ökonet, 448–488.
- HUTA, VERONIKA–ZUROFF, DAVID C. (2007): Examining Mediators of the Link Between Generativity and Well-Being. *Journal of Adult Development* 14 (1–2), 47–52.
- KASSER, TIM–RYAN, RICHARDS M. (1993): A Dark Side of the American Dream: Correlates of financial success as a central life aspiration. *Journal of Personality and Social Psychology* 65 (2), 410–422.
- KOPP MÁRIA–SKRABSKY ÁRPÁD (é. n.): *Magyar lelkiállapot az ezredforduló után*. Internet: http://www.tavlatok.hu/86/86kopp_skrabski.pdf, letöltve: 2012. 04. 17.
- KOTRE, JAMES (1996): *Outliving the Self: How we Live on in Future Generations*. New York, Norton.
- LAKOFF, GEORGE (2004): *Don't Think of an Elephant*. White River Junction, Chelsea Publishing.
- LASCH, CHRISTOPHER (1984): *Az önimádat társadalma*. Budapest, Európa.
- LI, QUAN–REUVENY, RAFAEL (2003): Economic Globalization and Democracy: An Empiric Analysis. *British Journal of Political Science* (33), 29–54.
- MCADAMS, DAN P. (2006a): The Problem of Narrative Coherence. *Journal of Constructivist Psychology* 19 (2), 109–125.
- MCADAMS, DAN P. (2006b): The Redemptive Self: Generativity and the Stories Americans Live By. *Research in Human Development* 3 (2–3), 81–100.
- MCADAMS, DAN P.–DE ST. AUBIN, ED (1992): A Theory of Generativity and its Assessment through Self-report, Behavioral Acts, and Narrative Themes in Autobiography. *Journal of Personality and Social Psychology* 62 (6), 1003–1015.
- MCADAMS, DAN P.–DIAMOND, ANN–DE ST. AUBIN, ED–MANSFIELD, ELIZABETH (1997): Stories of Commitment: The Psychosocial Construction of

- Generative Lives. *Journal of Personality and Social Psychology* (72), 678–94.
- MORFEI, MILENE Z.–HOOKER, KAREN–CARPENTER, JAMIE –MIX, CAROLYN–BLAKELEY, ERIC (2004): Agentic and Communal Generative Behaviour in Four Areas of Adult Life: Implications for Psychological Well-Being. *Journal of Adult Development* 11 (1), 55–58.
- PENEZIĆ, ZVJEZDAN–LACKOVIĆ–GRGIN, KATICA–TUCAK, IVANA–NEKIĆ, MARINA– ORGA, SONJA–POLJŠAK ŠKRABAN, OLGA–VEHOVAR, URBAN (2008): Predictors of Generative Action among Adults in Two Transitional Countries. *Social Indicators Research*, 87 (2), 237–248.
- PETERSON, BILL E.–DUNCAN, LAUREN E. (1999): Generative Concern, Political Commitment and Charitable Actions. *Journal of Adult Development* 6 (2), 105–118.
- ROBBINS, ALEXANDRA–WILNER, ABBY (2001): *Quarterlife Crisis: The Unique Challenges of Life in Your Twenties*. New York, J. P. Tarcher/Putnam.
- RYAN, RICHARDS, M.–DECI, LAUREN E. (2001): On Happiness and Human Potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudaimonic Well-Being. *Annual Review of Psychology* 52, 141–46.
- SINGER ZSUZSANNA (2010): A „málenkij robot” a magyarországi német kisebbség történetében és történelmi emlékezetében. *Szociális Szemle* 3 (1), 85–102.
- SLATER, CHARLES L. (2003): Generativity Versus Stagnation: An Elaboration of Erikson’s Adult Stage of Human Development. *Journal of Adult Development* (1), 53–65.
- SMITH, JEFFREY A. (2002): Suicide in Post-Socialist Countries. Examples from Hungary and Belarus. *Anthropology of East Europe Review* 20 (1), 55–65.
- SPÉDER ZSOLT (2011) (szerk.): Demográfiai jövőkép. Magyarország demográfiai jövőjét meghatározó tényezők alakulásának áttekintése és értékelése a fenntarthatóság szempontjából, Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács, Műhelytanulmányok, no.1. Vezetői összefoglaló, 1–11., http://www.nfft.hu/dynamic/NFFT_muhelytanulmanyok_1_KSH_NKI_demografia_2011.pdf, letöltve: 2012. 04. 10.
- SZAKOLCZAI ÁRPÁD (2001): *In a Permanent State of Transition: Theorizing the East-European Condition*, http://limen.mi2.hr/limen1-2001/arpad_szakolczai.html, letöltve: 2010. 11. 10.
- TARI ANNAMÁRIA (2010): *Y-generáció*, Budapest, Jaffa
- TAY, LOUIS–DIENER, ED (2011): Needs and Subjective Well-Being Around the World, *Journal of Personality and Social Psychology* 101 (2), 354–365.
- VAN BEEK, CEES (2008): *Between Hope and Fear. Jean Monnet in Dutch Politics in 2008*, Masterclass Montesquieu Instituut. Internet: http://www.montesquieuinstituut.nl/9353202/d/papers%20masterclass/paper_cees_van_bee_k.pdf, 1–17., letöltve: 2012. 04. 05.
- VAN HIEL, ALAIN–MERVIELDE, IVAN–DE FRUYT, FILIP (2006): Stagnation and Generativity: Structure, Validity and Differential Relationships with Adaptive and Maladaptive Personality. *Journal of Personality* 74 (2), 543–574.

- VIRÁG TERÉZ (1994): A Holocaust-szindróma megjelenése a pszichoterápiás gyakorlatban. *Thalassa* 5 (1–2), 129–138.
- ZONDA TAMÁS–VERES ELŐD (2004): Az öngyilkosságok alakulása Magyarországon (1970–2000). *Addiktológia–Addictologia Hungarica* (1), 7–23.
- GÁL RÓBERT IVÁN–GULYÁS ATTILA–MEDGYESI MÁRTON (2011): *Intergenerációs alkotmány*. Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács, Műhelytanulmányok No. 5. Internet: http://www.nfft.hu/dynamic/NFFT_muhelytanulmanyok_5_TAR-KI_intergen_alkotmany_2011.pdf, letöltve: 2012. 04. 10.

Acta Sociologica

RAGADICS TAMÁS–SOMODI IMRE

A Pécsi Egyházmegye hitoktatóinak helyzete és jövőképe

A vallás átalakulása, a vallásosság hagyományos formáinak visszaszorulása általános trend a keresztény kulturális alapokra épülő nyugati társadalmakban. Ez a folyamat sokrétű, gyakran ellentmondásos: a tradicionális elemek átalakulnak, új formában kelnek életre; gyengül a régi rituálék gépies megőrzését előtérbe helyező külsődleges vallásosság, ugyanakkor erősödik a személyes döntésen alapuló, belső elkötelezettséget igénylő aktivitás szerepe (Tomka M. 2000: V. 2.). Közben a vallás egyéb alrendszerének feletti integrátor-szerepe megszűnt. A vallás már nem egyértelmű és nem az egyetlen természetes értelemadó közeg a modern világ válaszokat kereső embere számára (Kamarás 2003: 13–39). A vallásos ismeretek és értékek átadása – a pluralista társadalom kihívásainak hatására – professzionalizálódik. Ebben a munkában – a papság mellett – kiemelt szerep hárul egy fontos közvetítő rétegre, a hitoktatókra. Tanulmányunk középpontjában a Pécsi Egyházmegyében tevékenykedő katolikus felekezeti hitoktatók életkörülményeinek vizsgálata áll egy kulcsszavakkal előhívott asszociációkra építő kutatás eredményei alapján.¹

Magyarországon – ahogy a volt szocialista blokk országaiban általában jellemző – a fenti változások összekapcsolódtak a centralista politikai struktúrák által hozott döntések következményeivel (Tomka M. 2003: 9–27.). Míg a szocialista időszakban az államhatalom tudatos egyházellenes politikája felgyorsította a szekularizációt (Horváth 2007: 176–187.), addig a rendszerváltást követő időszakban az egyházi intézményrendszer újjászervezése lehetőséget biztosított az aktívabb társadalmi jelenlétre (Ragadics 2007a: 188–192.). Az átalakulás következményeként a korábban népegyházi szerepben lévő történelmi egyházak számára kiemelten fontos, hogy képesek legyenek a vallásos értékrend hatékony és hiteles képviselőire (Tomka F. 1999: 9–24.).

A vallási szervezetek kezében lévő intézményrendszer (templomok, plébániák, parókiák hálózata mellett egészségügyi, oktatási és szociális intézmények) fenntartása feladat és teher, ugyanakkor komoly lehetőség is az egyházak reprezentánsai számára. Alkalmas arra, hogy jelen legyenek a szekularizált társadalomban, s elérjék annak releváns tagjait. Az egyházi jelenlétet a szükségletek is megalapozzák: az állami, önkormányzati ellátórendszer, valamint a civil szféra gyengeségei olyan űrt eredményeztek (különösen a szociális szektorban), amelynek betöltésére a történelmi egyházak képesek – elsősorban értékrendjük és hagyományaik miatt (Ragadics 2007b: 65–71.).

¹ A vizsgálat módszerében a nyitott kérdéseket felhasználó kérdőíves kutatásokkal adekvát.

Hitoktatók a mai magyar társadalomban

A történelmi egyházak munkájában sajátságos szerep hárul a hitoktatókra – elsősorban az adott felekezethez kapcsolódó értékek és normák átadása, közvetítése terén. II. János Pál pápa hitoktatásról szóló enciklikája (Catechesi tradendae 1979) alapján: „Az Egyház tudja, hogy legjobb erőit kell bevetnie a hitoktatásba, nem kímélve sem fáradságot, sem gondot, sem anyagi áldozatokat...” A magyar katolikus hitoktatás kerettantervének bevezetője is feltételezi: „...a hittanárok és hitoktatók hitoktatásra felkészített, megfelelő teológiai, pedagógiai és a katechetikai ismeretekkel rendelkező, élő hitű katekéták...” (1996: 4–5.)

A magyarországi hitoktatók élethelyzetében, munkájában ugyanakkor számos ellentmondás is érvényesül. Munkavégzésük helye nagyfokú heterogenitást mutat. Az egyházi fenntartású intézményeket kivéve önkormányzati, alapítványi fenntartású óvodákban, iskolákban folytatják tevékenységüket a fenntartó engedélyével, így gyakran vendégként vannak jelen az intézményben és a tantestületben. A vezetői kontroll többnyire nem érvényesülhet közvetlen módon felettük, a területért felelős plébános jellemző túlterheltsége miatt.

Az általuk oktatott tárgy világnézetet ad át, értékrendet közvetít (a belső viszonyulás, az elkötelezettség fontosabb az átadott tudásanyagnál), így speciális módszereket igényel: kiemelten fontos a hitoktató személyes példája, személyisége és hozzáállása. A tantárgy sajátosságaiból erednek a számonkéréssel kapcsolatos dilemmák is. Más tárgyak esetében a leadott tananyag elsajátításának kényszerét a rendszeres számonkérés, mérés alapozza meg. A hittan esetében ez a lehetőség / kényszer csak az egyházi iskolák esetében jelentkezik, más esetekben ez a kontroll-eszköz hiányzik a munkafolyamatból (kreativitásra ösztönözve a hitoktatót). Köztes szerepük alkalmanként élesen jelenik meg: többségük világiként, laikusként tevékenykedik, ugyanakkor az egyház hivatalos intézményrendszerét (sokak szemében a klérust) képviselik a gyermekek, szülők és más tárgyakat oktató kollégáik előtt. Az éves rendszerességgel megrendezésre kerülő továbbképzésen és lelkigyakorlaton kívül kevés lehetőségük adódik arra, hogy tapasztalataikat, napi problémáikat megosszák más hitoktatókkal, hittanárokkal. A fenti sajátságok miatt kiemelten fontos minden olyan vizsgálat, amely feltárja a hitoktatók speciális helyzetét, problémáit és lehetőségeit.

Kutatás a Pécsi Egyházmegye hitoktatóinak körében

A Pécsi Egyházmegye gyakorló hitoktatói körében végzett vizsgálatunk célja elsősorban az volt, hogy megismerjük a gyakorló hitoktatók, hittanárok munkavégzésével, munkahelyi környezettel kapcsolatos attitűdjeit, terveit és elvárásait. A kutatást egy, a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskolán meghirdetett kutatószeminárium² ke-

² A kutatást végző csoport tagjai: Ragadics Tamás (oktató), Kovácsné Gál Katalin, Nagyné Gál Mária, Somodi Imre, Tutti Tibor, Ujhelyi Csilla Katalin.

retei között végeztük, így az is fontos volt, hogy a vizsgálattal új módon létesítsünk hidat a képzőhely és a munkaerőpiacon jelenleg aktív korábbi hallgatók között a hatékonyabb képzés érdekében.

A mintavételre egy nyitott kérdéseket tartalmazó, asszociációkat, véleményeket előhívó, önkitöltős kérdőív felhasználásával került sor 2011 novemberében. A kérdőíveket a Pécsi Egyházmegye gyakorló, heti rendszerességgel oktató katekétái töltötték ki önkéntesen. Vizsgálatunk a mintavétel hiányosságai miatt (nem valószínűségi, a hitoktatás helyére nézve nem reprezentatív) csupán egy nagyobb, országos vizsgálatot megalapozó előzetes tesztelésnek tekinthető, amelynek eredményei és tapasztalatai irányadóak lehetnek egy szélesebb körű kutatás előkészítéséhez. Ezzel együtt a Pécsi Egyházmegyében a gyakorló hitoktatók kb. 25-30%-a szerepelt a mintában (48 fő). Felvettünk háttérváltozókat is (hitoktatás helyszíne, oktatott korcsoportok, a hitoktató életkora, képzettsége stb.) ezek azonban a válaszadók alacsony száma és a mintavétel módja miatt nem relevánsak.

Nyitott kérdéseinket egy egyszerű, a hitoktatók munkakörülményeivel kapcsolatos SWOT-analízis kialakításnak céljával a következő módon fogalmaztuk meg:

- Milyen örömei, sikerei voltak / vannak munkája során? Mire büszke? Mi a jó ebben a munkában? Miért érdemes hitoktatóként tevékenykedni?
- Milyen problémái, nehézségei vannak munkája során? Mi hátráltatja munkájának eredményességét?
- Milyen tervei, igényei vannak a jövőre nézve (hivatás)? Saját szakmai fejlődése szempontjából milyen lépéseket tart fontosnak? Ön – ha lehetősége lenne – milyen területeken változtatna a hatékonyabb katekézis érdekében?
- Mit gondol (milyen változásokra számít) a hitoktatással, a munka külső feltételeivel kapcsolatban a jövőre nézve?

Hitoktatás: öröm és büszkeség

A hitoktatók többnyire az *első kérdés*re válaszoltak a legterjedelmesebben. Ez öröndetes tény, mert objektíve azt jelzi, hogy egyáltalán vannak örömök, sikerek ebben a hivatásban, és feltételezhetően ezekből van több, nem pedig a kudarcokból, nehézségekből. Szubjektíve pedig azt, hogy a hitoktatók – és ez nem kevésbé fontos – hivatásuknak inkább örömeit, mintsem nehézségeit látják.

Közel sem meglepő módon a hitoktatók legnagyobb sikere munkájuk során az, hogy Istenhez vezethetik a gyermekeket, hitet ébreszthetnek bennük, és vezethetik őket a hit útján. Ilyen jellegű válaszok az esetek nagy hányadában fordultak elő.

A második leggyakrabban előforduló sikerélmény, örömforrás számukra az, hogy a gyermekek érdeklődnek a keresztény hit kérdései iránt, és lelkesen vesznek részt az órákon. Sokan válaszoltak úgy, hogy számukra önmagában pozitív, hogy gyerekekkel foglalkozhatnak, és hogy szeretetet adhatnak nekik és kaphatnak tőlük.

A válaszadók majd' harmadánál fogalmazódott meg sikerélményként az, hogy a gyermekeket a hitoktatók bevezették az egyházi közösségbe. Értve ez alatt azt,

hogy a gyermekek szentségekhez járulnak (gyónás, elsőáldozás, bérmlás), szentmisére járnak, részt vesznek különböző egyházi programokon (pl. hittantábor), illetve hogy sikerült kialakítani keresztény ifjúsági csoportokat.

Pozitívumként értékelhető az is, hogy a hittanosokon keresztül a szülőket, a családot is evangelizálni lehet.

Fontos tényező a hitoktatók munkájukkal való elégedettségében, hogy olyan hivatást végeznek, amelyet igazán fontosnak tartanak, amelyben mély értelmet látnak, és amelyben „Isten munkatársaiként” tekinthetnek magukra.

Hat válaszadó szerint hivatásuk végzése közben nem csak ők igyekeznek a rájuk bízottakat Isten felé vezetni, hanem ők maguk is növekszenek hitükben, spirituális elmélyültségükben.

Végül néhány válaszadó számára örömet, sikert, büszkeséget jelent az, hogy hittanos tanítványai jól szerepelnek a hittanversenyeken, az iskolai rendezvényeken, és egyéb tantárgyak esetében is a jó tanulók közé tartoznak.

Ezenkívül tíz egyéb válasz is született, amely a fenti kategóriákba nem volt besorolható. Ez azért örömdetes, mert azt tanúsítja, hogy a hitoktatásban – a hitoktatók szerint – sokféle örömforrás, sikertényező rejlik, illetve hogy ezeket a hitoktatók észre is veszik, felismerik. Ezek közül csak egyet szeretnénk kiemelni, azért mert elsősre talán nagyon hízelgő a hitoktatásra vonatkozóan, ám – feltéve, hogy a válaszadónak igaza van – komoly kritikát fogalmaz meg a formális iskolai neveléssel kapcsolatban: „Azért érdemes ezen a területen tevékenykedni, mert sok esetben a hittanóra az egyetlen alkalom, ahol a gyermek szeretetet kap.”

Csupán egyetlen fő válaszolt úgy, hogy nem volt sikere és öröme munkájában.

Problémák, konfliktusok

Ha a *második kérdésre* adott válaszok alapján azokat a tényezőket vizsgáljuk, amelyek a hitoktatóknak munkájukban nehézséget okoznak, akkor azonnal szembeötlik a szülői érdektelenség mint legsúlyosabb probléma. A válaszadók közel fele említi, hogy a hittanórai és a családi nevelés között nincs kongruencia, mert a családi vallásgyakorlás sokszor hiányzik vagy formális. A szülők nem mutatnak példát gyermekeiknek a vallásos életre vonatkozóan. Az, hogy a gyermek eltérő normarendszerrel találkozik otthon és a hittanórán, nagy nehézség elé állítja a hitoktatót.

A második legnagyobb probléma az óraegyeztetés. A válaszadók harmada szerint a hatékony hitoktatást lehetetlenné teszi, hogy nincs a hittannak órarendi helye, így csak nulladik órában vagy késő délután (egy válaszadó szerint 4 óra után!) lehet megtartani. Ráadásul a tanulók jelentékeny része délután fakultatív foglalkozásokon (szakkör, edzés stb.) vesz részt, amelyek sok esetben ütköznek a hittannal, mert az iskola a délutáni programok megszervezésekor nem mindig van tekintettel a hitoktatásra. Így a hittanosok gyakran hiányoznak a hittanóráról, vagy legalábbis kénytelenek egyik foglalkozásról a másikra rohanni. Ezzel függ össze a gyerekek fáradtsága is, amely a válaszadók szerint a harmadik legfőbb akadály (tíz válaszban jelent meg ez a téma): ez nem is csoda, ha a hittanóra csak a tanítási nap végé-

tével kerülhet sor. A fáradt, pihenésre, kikapcsolódása vágyó tanulókat sokszor – érthető módon – kevésbé köti le a hittan.

A nehézségek sorában a negyedik a megfelelő tankönyvek, oktatási segédanyagok, szemléltető eszközök hiánya.

A válaszadók közül hatan problémásnak ítélték a hitoktatók és a papság viszonyát: szerintük a papság nem támogatja kellően a hitoktatók munkáját. Még elszomorítóbb, hogy csupán egyetlen válaszadó mondta azt, hogy ennek oka az, hogy a papság is túlterhelt, a többiek szerint egyszerűen érdektelenségről van szó. A nehézségek sorrendjében közvetlenül ezután következik a hitoktató és a tantestület nem megfelelő kapcsolata.

Ugyanakkor látható, hogy a problémák forrását a hitoktatók nem csupán külső tényezőkben, hanem önmagukban is keresik: néhány válaszadó saját korlátait (túlterheltség, rutin hiánya, megbecsültség hiánya, bűn) is megnevezte, mint nehézséget.

Problémát jelent a tanulók érdeklődésének hiánya, a lemorzsolódás, az alacsony tanulói létszám is. Nem megoldott a hitoktatásból kikerülő utógondozása, nincsenek erre alkalmas ifjúsági csoportok.

A problémák rangsorában csak az utolsó helyen jelenik meg a hitoktatók alacsony fizetése (három fő említette). (Ezen kívül két válaszadó említést tett az anyagi források hiányáról, ám válaszukból nem derült ki egyértelműen, hogy saját honoráriumukról vagy a katolikus egyház által a hitoktatásra fordított összegekről – pontosabban azok alacsonyosságáról – van szó.) Mindenesre megállapítható, hogy a hitoktatók többsége nem a materiális jellegű problémákban látja a hitoktatás legfőbb kerékkötőit (kivételez alól a taneszközhiany).

A fentiekben kívül egyéb problémákat is megjelölt a válaszadók. Például: magas csoportlétszám, a nem hittanos gyerekek rossz példája, gyakorlati jellegű továbbképzések hiánya, a szekuláris világszemlélet stb.

Tervek, igények, lehetőségek

A *harmadik kérdésre* adott válaszaikban a hitoktatók egyaránt kitértek arra, hogy ők maguk miben kívánnak változni, illetve az egyházmegyének miben kellene változtatnia a hatékonyabb katekézis érdekében. A válaszoknak ez a két típusa szorosan összefügg. Hogy példaként egy jellemző választ említsünk: a továbbképzésen való részvétel egyrészt a hitoktató egyéni hajlandóságán múlik, másrészt azon, hogy az egyház egyáltalán szervez-e továbbképzéseket. Ugyanígy kétoldalú dolog a hitoktatók és az egyházszervezet, illetve a hitoktatók egymás közti kapcsolatainak szorosabbra szövése. Ilyen megfontolások alapján nem látjuk indokoltnak a „lehetőségek” kategória szétválasztását egyéni illetve a szervezetben rejlő lehetőségekre.

A válaszadók többsége gondolta úgy, hogy a továbbképzésben való részvétel lehetőséget jelent a katekézis eredményesebbé tételére. Egyesek felsőfokú teológiai tanulmányokat kívánnak folytatni a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskolán, vagy éppenséggel már folytatnak is. Mások részt vesznek hitoktatói továbbképzéseken – vagy legalábbis az igényük megvan rá. Vannak, aki szakirányú továbbképzéseken

(pl. mentálhigiéné) vesznek részt / kívánnak részt venni. Egyesek az egyházi rend felvételét is tervezik (diakonátus). Ismét mások önállóan, autodidakta módon képezik magukat. Elmondható tehát, hogy a tárgyi és szakmódszertani tudásnak a hitoktatók nagy jelentőséget tulajdonítanak. Az viszont rendkívül meglepő, hogy – bár *hitoktatókról* van szó – a lelki fejlődés, a spiritualitásban való elmélyülés fontossága nem jelent meg ilyen súllyal a válaszokban: csupán három válaszadó említi. (Illetve néhányan tesznek említést arról, hogy Jézus Krisztus, Isten kegyelme stb. által válik valaki jó katekétává.)

A második legfontosabb lehetőséget a hitoktatók a hitoktatás módszertani megújításában látják: új tankönyvekkel, a figyelmet jobban megragadó tanítási módszerekkel, technikai eszközökkel stb. Ebből az látszik, hogy hitoktatók jelentékeny részére jellemző egyfajta „technokrata” szemlélet, amely szerint a katekézis hatékonyságának javítása technikai kérdés (is): informatikai eszközökkel, új tankönyvcsaládokkal, új oktatási stratégiákkal megoldható. Pedig ennél jóval többről van szó. Erre érzett rá az a hat válaszadó, akik szerint a hittant „tantárgyatlanítani” kell: a formális ismeretközlés helyett a tanulók lelki épülésére, a merev tanórai keretek helyett a bensőségességre kell helyezni a hangsúlyt. Valóban: bár nagy szükség van a korszerű szakmódszertanra és modern taneszközökre, a hitoktatás megújítása sokkal inkább a hittan mint tantárgy gyökeres átértelmezésétől várható.

Hat válaszban jelent meg a hitoktatók közötti folyamatos kapcsolattartás, együttműködés fontossága. Ennek pozitív hozadéka – a kölcsönös segítségén kívül – az állandó tapasztalatcsere is lehetne.

Ugyanennyien jegyezték meg, hogy a hitoktatást szoros kapcsolatban kell szemlélni és végezni a családpasztorációval, szülőkatekézissel. Ez egyrészt feltétele, másrészt következménye a sikeres hitoktatásnak. Feltétele, mert a gyermekek közt végzett hatékony katekézis nehezen képzelhető el, ha a tanuló a családban nem találkozik a hittanórán átadott értékekkel. Következménye, mert a gyermekén keresztül a hitoktató a szülőt is evangelizálni tudja. Ebben lát egy fontos lehetőséget a hitoktatók egy része.

Részben összefügg ezzel, hogy néhány válaszadó a hitoktatók tevékenységét radikálisan átértelmezve úgy gondolja, hogy – természetesen a gyermekek iskolai hitoktatását sem zárójelbe téve – a felnőttek katekézisére kellene nagyobb hangsúlyt helyezni. Ez összhangban van a katolikus egyház eredeti, ókereszténykori hagyományával, illetve mai gyakorlatával, mely szerint az évszázadokon át gyakorolt formális, ismeretközlő, „kötelező” iskolai hitoktatás helyett a kereszténységet érett fejjel és tudatos elhatározással választó felnőttek katekézise preferálandó (Keszeli é. n.: 6–20.).

Négy válaszadó gondolja úgy, hogy a hitoktatás hatékonyságának emeléséhez javítani kell a hitoktatók erkölcsi és anyagi megbecsültségén. Ugyanennyien vélekednek úgy, hogy szorosabbra kell fűzni a hitoktatók kapcsolatát az egyházszervezettel mikroszinten (plébánia) és makroszinten (egyházmegye) egyaránt.

A hitoktatók örömteli kreativitását jelzi, hogy számos további, a fenti kategóriákba nem sorolható lehetőséget is megfogalmaztak a hitoktatás eredményesebbé tételére: pl. szentségek vételére való alaposabb felkészítés, iskolakápolna kialakítása, zene alkalmazása a katekézisben, cigánypasztoráció felkarolása stb. Sőt nagyszabású, az

egyházi hierarchia szerepét átértékelő javaslatok is megfogalmazódtak, mint például a laikusok nagyobb részvétele az egyház életében, illetve bázisközösségek kialakítása. Az egyik válaszadó pedig – bár nem zárhatjuk ki, hogy részben iróniával állunk szemben – teljesen szakítana a hitoktatás eddigi gyakorlatával: „A hatékonyabb katekézis érdekében beszüntetném a hitoktatást, és tanúságtevő életet élnék.”

Mit hoz a jövő?

A *negyedik kérdésre* adott válaszok mutatják a legnagyobb varianciát: a válaszadók közel 60 különböző választ fogalmaztak meg. Ezek a visszajelzések annyira sokfélék, hogy kategóriákba sorolni őket szinte lehetetlen. Ezért a következőkben úgy fogjuk osztályozni a válaszadókat, hogy optimistán vagy pesszimistán látják a jövőt.

A válaszadók többsége optimistán szemléli a jövőt, és pozitív irányú változásokra számít. Az optimista jövőképpel rendelkezők közé soroltuk azokat is, akik elégedettek jelenlegi munkakörülményeikkel, ezért nem tartanak szükségesnek változásokat. 8 fő kifejezetten pesszimistán látja a jövőt, elsősorban saját jövőjét. A pesszimisták közé soroltuk azokat is, akik azt írták ugyan, hogy nem számítanak változásokra, de válaszaikból egyértelműen kiderül, hogy negatívan látják a jövőt. 4 fő nem számít változásokra, 5 fő nem tudja, mit várjon a jövőtől, 1 fő pedig nem válaszolt. A további 10 válaszadó többnyire óhajokat és elvárásokat fogalmazott meg anélkül, hogy nyilatkozott volna arról, bízik-e ezek megvalósulásában. Ezek a válaszadók tehát nem fogalmaztak meg egyértelmű (pozitív vagy negatív) jövőképet.

Az optimista válaszok között többször fordul elő a bizalom kifejezése az új pécsi püspök, Udvardy György személyében. Sokan gondolják úgy, hogy az új püspök tevékenységének köszönhetően rendezettebbek lesznek a Pécsi Egyházmegye viszonyai, ami pozitív hatással lesz a katekézisre is. Láthatjuk, hogy egy aktuális esemény – egy új főpásztor kinevezése – milyen jelentős hatással volt az egyházmegye hitoktóinak közérzetére, jövőképre. Továbbá az optimisták közül többen remélik, hogy növekszik a hitoktatás, a hitoktatók erkölcsi és anyagi megbecsültsége, órarendi helyet kaphat a hittan, javul az együttműködés a szülőkkel, pedagógusokkal és a papsággal, illetve új lehetőségek tárulnak fel a pasztorációban elsősorban a laikusok bevonásával.

A pesszimisták elsősorban a saját egzisztenciájukat féltik, leépítésektől, csökkenő gyermeklétszámtól és emelkedő kötelező óraszámától tartanak, illetve nem remélik, hogy a hittan órarendi helyet kap.

Összegzés

A fenti eredmények – elsősorban az alacsony elemszám miatt – nem szolgálhatnak alapként messzesemenő következtetésekhez, ugyanakkor érdemi információkat közölnek egy speciális, átmeneti és ellentmondásos helyzetben lévő pedagógusrétegről, ezáltal elősegítik a hitoktatókra jellemző élethelyzetek és problémák megértését.

A vizsgálat során szerzett tapasztalatok lényegesek (támogatásul, megerősítésül, iránymutatóul szolgálnak) a gyakran egymástól elszigetelten tevékenykedő hitoktatók, hittanárok, valamint a képzésükben érintett intézmények, oktatók számára is.

Eredményeink fontos visszajelzést jelentenek a munkahelyi környezet aktorainak, a hitoktatók tevékenységét irányító plébánosoknak és az egyházmegye oktatásszervezési feladatokat ellátó munkatársainak is. A gyermekek, fiatalok és idősebbek javára megvalósított hatékony hitoktatói hivatás komoly kooperációt igényel a fenti szereplők részéről.

Vizsgálatunk közvetve hozzájárulhat egy nagyobb, a hitoktatók körében végzendő országos kutatás megalapozásához, amely eredményeivel támogathatja a hitoktatói pálya népszerűsítését a fiatalok körében, illetve alapul szolgálhat egy – a speciális körülményekhez és szükségletekhez igazodó –, a lemorzsolódás és kiegészítését célzó hitoktatói életpályamodell kialakításához.

Hivatkozott irodalom

- HORVÁTH ISTVÁN (2007): A templomból a kultúrházba. In Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): *Az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténet új megközelítései*. Pécs, PPHF PEI, 176–187.
- KAMARÁS ISTVÁN (2003): *Kis magyar religiográfia*. Pécs, Pro Pannonia.
- KESZELI SÁNDOR (é. n.): *Alapvető kateketika. Bevezetés a katekézis elméleti alapjaiba katekétáknak*. Internet: http://www.gfhf.hu/contentviewer/getfile/filestore/downloads/konyvtar/keszeli/alapveto_kateketika.pdf, letöltve: 2012. 04. 20.
- RAGADICS TAMÁS (2007a): Egyházi alapú közösségépítés. In Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): *Az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténet új megközelítései*. Pécs, PPHF PEI, 188–196.
- RAGADICS TAMÁS (2007b): A történelmi egyházak társadalmi szerepvállalása az Ormánságban. *A Falu* 1 (1), 65–71.
- TOMKA FERENC (1999): *Új evangelizáció. Egyházunk helyzete és feladatai az ezredfordulón*. Budapest, Szent István Társulat.
- TOMKA MIKLÓS (2000): *Vallásszociológia*. Internet: http://www.fil.hu/uniworld/vt/szoc/tom-ka_1.htm, letöltve: 2012. 04. 20.
- TOMKA MIKLÓS (2003): Az ifjúság változó vallása nemzetközi összehasonlításban. In uő (szerk.): *Ifjúság, értékek, vallás*. Budapest, Faludi Ferenc Akadémia, 9–27.
- Catechesi tradendae. Apostoli buzdítás a hitoktatásról* (II. János Pál) (1979): Budapest, Szent István Társulat.
- A Magyar Katolikus Hitoktatás Kerettanterve* (1996): Eger, MKPK HB.

CSABA TITKOS

Quality of Life: Healthy Relationship with Ourselves

Only healthy individuals are capable of establishing and maintaining healthy relationships. Behind every impaired relationship impaired individual(s) can be detected. This is why the starting point of the healing process is the impaired individual, or more precisely, the impaired relationship and its personal implications. The fragments of these personal stories belong partly to the conscious and partly to the unconscious. Our aim is to reframe these contents because this is the essence of healing. Reframing the conscious may happen verbally, whereas in the case of the unconscious it usually takes a visual form, since images constitute the language of the unconscious. The reframed personality is healthier, is more tolerant with himself/herself, and has an improved quality of life. He/she suffers less, has more joy in life, and it all takes place in real life. The study illustrates these points with the help of models and case studies.

Development model

Throughout my developing and coaching work the individual is the focus of my attention. Even in a psychodrama group the individual (as the main character of the drama) is in the centre of development. The same is true for couple therapy where the primary goal is that both members of the couple become mature individuals. A mature individual should meet the following criteria:

- is able to make decisions
- takes responsibility for decisions
- accepts the other person(s) freedom to make decisions

Instead of „we'd better stay together” we are therefore aiming to reach the point where two mature individuals decide to stay together. The relationship of co-dependent couples relies on vulnerability, which could also be labeled trust or naïveté once the relationship is over.

On the basis of the above statements we can say that only Healthy Individuals (HI) are capable of establishing and maintaining Healthy Relationships (HR).

HI → HR

On the basis of the opposite of the above statement we can say that Impaired Individuals (II) establish and maintain Impaired Relationships (IR).

II → R

Some characteristics of impaired relationships are as follows:

- distorted or obscure relationships and roles
- hidden or open aggression, fear, compliance, guilt
- excess pain and suffering, less joy

The opposite of the basic statement implies that behind impaired relationships impaired individuals can be detected. Yet the impaired individual is not only a cause but also a result. Individual impairments are the result of impaired relationship(s) in the personal history. The process can be illustrated on a time line:

Past		Present		Future
IR	→	II	→	IR

The individual stores the consequences of past impaired relationship(s) in Impaired Contents (IC). These sometimes conscious but mostly unconscious contents bear the person's impairments even if they are represented as fragments or in symbolic forms. Our aim is to reframe these contents because this is the essence of healing. Reframing the conscious may happen verbally, whereas in the case of the unconscious it usually takes a visual form, since images constitute the language of the unconscious.

Development activity aims at reframing these impaired contents by means of Interventions (I). In the case of successful interventions the impaired contents are rewritten and accepted, and they become healthy (Reframed) Contents (RC) in the individual's development process. This way the Healthy Individual (HI) is potentially ready for Healthy Relationship(s) (HR). The complete model can be seen below:

Past		Present		Future				
IR	→	II	→	IR				
IC	→	I	→	RC	→	HI	→	HR

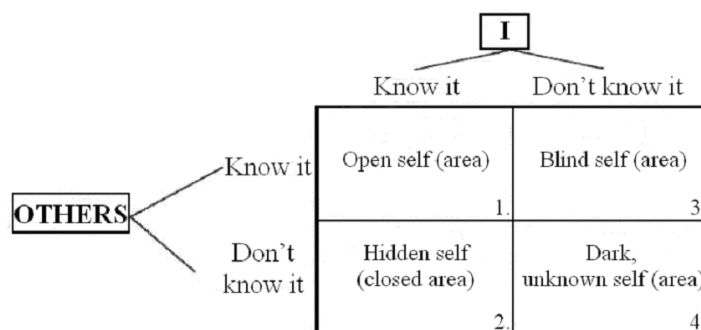
I use the following types of interventions in my practice: counseling, training, coaching, psychodrama, and personal development. These methods have their own techniques, and as a result, their impacts are different. Counseling and training target the personality's on-stage, dressing room and blind areas. Psychodrama and personal development go beyond them and activate the unconscious of the individual. Coaching in my view is a borderline activity.

Explanatory models

My development activity is based on Jung's personality models, and I have modified the Johari model to illustrate the main points. The modified version provides a synthesis for Jung's personality model, the drama approach and the dynamic explanations.

The Johari window shows that in the two dimensions our selves can be divided into four areas:

Figure 1. Johari window (Rudas, 1997, 38.)

The *first quarter* represents those parts of the personality which the individual is aware of and is willing to share with others: this is the "open self". This is the area of an individual's behavior that is well-known by the individual and others around him/her.

The *second quarter* represents those parts of the personality which are known by the individual but is not willing to share with others: consciously or unconsciously hides it from others. It is a highly confidential area.

The *third quarter* shows the blind area of the self, containing those aspects of the individual's behavior and style that are known by others but s/he is not willing to recognize and admit.

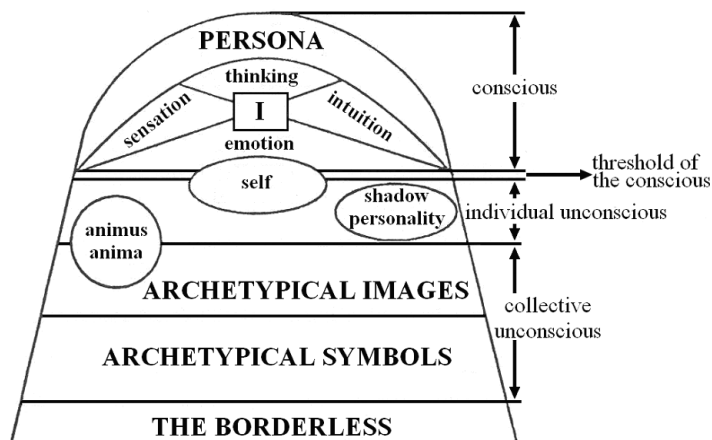
The *fourth quarter* is the dark, unknown area: unknown to us and to others.

The boundaries between the four areas are not rigid. Throughout the training, when the individual becomes aware of these boundaries, they move in such a way that results in the expansion of the open self, thus the hidden and blind areas become smaller. This is, therefore, a dynamic model, and the internal boundaries can be explained this way. The boundary between the first and second quarters is a line of trust, depending on the group, and has a specific movement. It can go up and down, slowly or rapidly, following the changes in the trust persons feel towards each other

(trust growing or depleting). Several real-life situations can be explained with its help. The vertical line can also be explained dynamically, as it stands for self-knowledge. Its slow movement enables us to move certain elements of the blind and dark areas into the open or hidden self area. This is Jung's individuation process, through which one becomes an individual self. We get to know our previously unknown self: our shadow and role personalities and our dominant archetypes. This is the road one has to take when getting to one's true, inner self what Jung called the *Selbst*.

According to Jung, if we depict personality as a blunt pyramid, the triangle near the peak is the conscious where the self takes a central position, and in its peak we can find the persona through which the conscious self communicates with the outside world. Well below the area of the conscious spreads the individual unconscious, containing the complexes, and all the forgotten or suppressed memories. The individual unconscious contains our shadow, with its borders reaching the collective unconscious, which occupies the rest of the pyramid downwards and has no boundaries. Archetypes constitute our collective unconscious, and the complex of the anima vs. animus function reacts with the individual unconscious and moves towards the conscious.

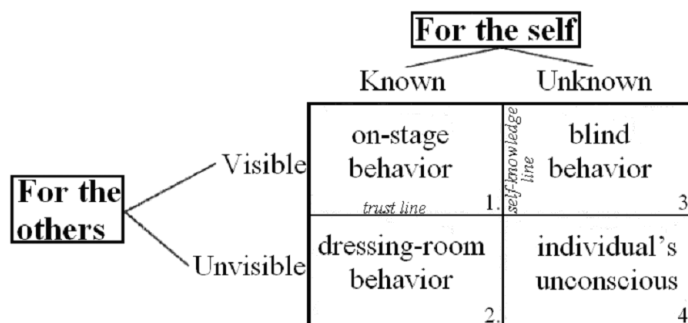
Figure 2. Jung's personality model (Pszichoterápia, 1996.)

Trainings cover the open, hidden and blind areas of the Johari model, or to rephrase it with the terminology of drama technique, they operate in the individual's on-stage, dressing room and blind areas. We focus our activity on these three areas which stand for the level of behavior, and have nothing to do with the fourth (dark) area. We cannot work on the latter area as our contract with the client is about reframing behavior and not about reframing personality. Our aim is to reach a more

efficient behavior; we do not aim at revealing the reasons for the individual's behavior. The three clearly yet dynamically distinguished areas of behavior (on-stage, dressing room, and blind) merely complement each other, but do not cover the unconscious reasons for these behavior types. These can be found in the dark area which corresponds with Jung's personal unconscious theory. This is a huge area, manifold the size of the conscious. Figure 3 shows a revised model, based on the combination of drama categories and Jung's personality model.

Figure 3. Revised model (Titkos, 2009, 75.)

Personality development

The area where the unconscious reasons for our behavior (the roots of our personality) can be found is analogous with Jung's deep structure, yet this is the area that goes beyond the means and power of training. If we wish to develop one's personality, this is the area we have to focus on, but it needs specific approaches, ones which are able to communicate with this area, and have been developed to reframe the area beyond behavior.

Sometimes unintended events, for example, accidents may lead to some parts of the dark area come to light. Nevertheless, several specific procedures are at our disposal if we wish to reveal the hidden aspects of one's personality, namely analysis, psychodrama, kinesiology, hypnosis, NLP, KIP, and EGO-state. These are used mostly in therapy, but some of them – NLP and psychodrama – can be used in trainings to some extent.

In my view it is important to clarify what we mean by therapy, because some may find it intimidating. Any friendly conversation may have a therapeutic effect if it contains (albeit unconsciously) Rogers's three principles:

- Empathy
- Unconditional acceptance
- Congruence

Therapy, of course, has different levels, although this may be detected only by the therapist and only with regard to how difficult the process is. Yet the therapeutic intention is likely to be the same, whether it comes from a friend or from a professional.

Psychodrama, applying psychotherapeutic techniques, individual personality development and coaching are likely to reveal unconscious contents. The first two methods are designed to do that. These two methods attempt to reveal and heal impaired relationships, enabling the individual to have healthy relationships.

Case studies

First case: training at a department level of a large Hungarian financial institution. The topic is how to debate and argue effectively. The members of the group are debating and persuading each other, competitively rather than cooperatively. The on-lookers in the pair activity are also getting involved, opinions are polarized, the group is divided into two. This division becomes physically detectable. The participants are now arguing representing two (physically and emotionally) confronting groups, which is not the typical way this activity is carried out. They are becoming more and more vehement and irritated. One of them seems to be too much involved emotionally, so much so that against one of the rules of the training, keeps on saying negative remarks to one member of the other group. I stop the activity and ask the person who gives these remarks to have a good look at the one being targeted: who is the real addressee of these remarks? After some silence the answer is: "my younger brother". The most important result of the training for him is acknowledging that he has projected his anger towards his younger brother onto someone else, although he believed he had already settled the case with his sibling. I tell him that he still has to do that, but this is not the task of the training, so we can go on with the activity.

Second case: headquarters of a significant company in the energy sector. A selection process is taking place, a decision has to be made, yet the process turns into coaching. Analyzing the decision making process turns into a personal analysis. The question revealed the dilemma of the decision maker, his doubts, and his typical reactions in such situations. The analysis of these reactions helps the person recognize certain correspondences and is forced to do self-disclosure. The situation takes on a question and answer pattern, and soon shifts into therapeutic atmosphere. Finally, when we reach the end of coaching, a decision is also reached.

Third case: individual personality development with integrative technique. The therapy takes place in a relaxed state of mind, with the help of imaginative method. Imagination is our innate skill. In the visual world created for therapeutic purposes we work in the client's unconscious, in a daylight-dream world, under the guidance of the therapist. The client can see the images, hears voices, can touch, taste and smell. S/he can be involved in the process in an associative or a dissociative way, while having a conversation with the therapist. S/he is at the level of daytime and of dreaming at the same time. (S/he knows s/he is therapy, but is also present in the story.) Imagination means regression into the early stage of visualization. Visualization is a mediator between unconscious contents and their conscious representation. It enables the compensation of early emotional losses, the belated maturation of personality structure, and the visual solution of conflicts.

The client works for a major bank in Hungary, and has problems with giving presentations. We are working in a modified state of mind. The imaginative situation is a group presentation in a Western European city. She is terrified while waiting for her turn and fears she will fail to do it right. I am asking her to have a look at herself and tell me how old she is. She is there as a girl of 8. Controlled regression is taking place. She is sitting in front of the TV as an eight-year-old girl and is frustrated. As an adult, she goes back and gives the girl what she needs (she plays with her) until the girl becomes satisfied. We are going back to the first imagination: she is already an adult, can give the presentation well, she is paid attention to, she is successful, gets applause, and comes back with positive feelings. The therapy goes on for several occasions. It turns out that age 8 is significant due to other reasons: death, accident, sibling rivalry. Getting attention and being helpless (accident) are connected in her unconscious. Giving a presentation is an activity which brings attention, therefore, it is not advantageous if it is connected with the feeling of being helpless. What used to bring attention in the childhood is now a dysfunctional behavior. The goal of personality development here is to understand and reframe the reasons of a fixated behavior leading to failure, thus giving way to the appearance of a new type of behavior.

Bibliography

- ARONSON, ELLIOT (2002): *A társas lény*. Budapest, KJK.
- BÍRÓ GYULA (é. n.): *Rövid pszichoterápiák strukturált szintézise, avagy az NLP alapgondolatai*. Kézirat.
- BÖLCS ERIK (é. n.): *Katatim imaginatív pszichoterápia (KIP)*. Kézirat.
- DAUBNER BÉLA–KALO JENŐ (2005): *A tudattalan nehezen járható ösvényén*. Budapest, IPE.
- FELDMÁR ANDRÁS (2004): *Apró részletekben*. Budapest, Könyvfakasztó.
- JUNG, CARL GUSTAV (1987): *Emlékek, álmok, gondolatok*. Budapest, Európa.
- O'CONNOR, JOSEPH–SEYMOUR, JOHN (1996): *NLP*. Budapest, Bioenergetic.

ROGERS, CARL (2004): *Valakivé válni. A személyiség születése*. Budapest, SHL.

RUDAS JÁNOS (1997): *Delfi örökösei*. Budapest, Gondolat–Kairosz.

TITKOS CSABA (2006): *Tréning – önismeret – viselkedés – személyiség – csoportjelenségek*. Pécs, PTE KTK.

TITKOS CSABA (2009): A személyiség Kaizen-elve. *Vezetés Tudomány* 40 (7–8), 67–77.

Pszichoterápia–Propedeutika 1. (1996): Budapest, Vikote.

„a számok tükrében”

Acta Sociologica

Acta Sociologica

SCHADT MÁRIA–PÉNTEK ESZTER

Nők az ipari kutatás-fejlesztés területén

Bevezetés

Ha megpróbálnánk röviden képet alkotni a nők helyzetéről az ipari kutatás-fejlesztés területén, akkor az „új a tudat, de régi a helyzet” becki (2003 [1986]: 183.) megállapítást fogadhatnánk el hipotézisként. Azt feltételezhetnénk ugyanis, manapság már nem kérdőjeleződik meg az a felismerés, hogy a nők tehetségük, tudásuk révén versenytársaik lehetnek a férfiaknak a műszaki, természettudományos, informatikai kutatások területén is. Sőt egyre több olyan kutatás (Nagy 2001, 2005; Konczosné-Keller 2011) lát napvilágot hazánkban is, amely a női vállalkozók, menedzserek és női kutatók innovációt generáló tevékenységére hívják fel a figyelmet. A 2011 őszén – a PTE BTK Szociológia Tanszék és a Nők a Tudományban Egyesület keretein belül – megkezdett kvalitatív fókuszcsoporthoz vizsgálat első eredményeinek legfontosabb következtetései azonban több szempontból ellentmondanak a fenti becki megállapításnak. Interjú kutatásaink alapján megállapítható, hogy hazánkban nagyon kevés változás tapasztalható a nemek munkaerőpiaci elhelyezkedésében az ipari kutatások területén. Mivel a régi helyzet kulturális tényezőkre vezethető vissza, ezért ebben a hagyományosan maszkulin szférában a tudat is a régi maradt. A nők felsőoktatásának expanziója alig érintette ezt a tudományterületet, ezért különösen az ipari kutatók körében nagyon kevés a nő, főként a kompetitívebb, nagyobb pénzeszközök felett rendelkező magasabb pozíciókban. Az okok a sztereotípiákban, előítéletekben keresendők, mivel ezeket a foglalkozásokat a férfiak és nők is „férfias” foglalkozásként definiálják. Kvalitatív interjú módszerrel készült kutatásunk arra irányult, hogy feltárjuk a Dél-Dunántúli régióban, az ipari K+F területen foglalkoztatott nők kulturális beállítódásait.

Nők az ipari kutatás-fejlesztésben – a kutatás jelentősége

Az Európai Unió tagállamaiban, illetve az OECD országokban végzett kutatások (Women in Industrial Research 2003, ENWISE jelentés 2004) következtetései alapján megállapítható, hogy a nemek közötti esélyegyenlőtlenség a tudományos kutatás-fejlesztés területén számottevő, a különbségek az ipari kutatások terén a legnagyobbak. Mind a képzésnél, mind a munkaerőpiacra történő belépésnél erősek a gátak, amelyek elbizonytalanítják a műszaki területre aspirálókat. Az önértékelés alacsony szintje mellett a műszaki tudományokkal, technológiai fejlődéssel, karrierlehetőségekkel kapcsolatos információhiány – ezen belül a női karrierlehetőségek és szerepmodellek hiánya – és a fizetésbeli különbségek is szerepet játszanak abban, hogy a nők végzettségük arányához mérten is kevesebben foglalkoztatottak, és gyakrabban hagyják el a munkaerőpiacot.

Az ipari szektorban a nők többször találkoznak előítéletekkel, és azok erősebbek, mint más területeken. Az okok, mint már említettük, a kultúrában rögzült sztereotípiák. Mivel az ipari kutatások területén a foglalkozásokat leginkább „férfias tevékenység”, „férfias tudomány” jelzőkkel illetik, előfeltételezik, hogy a nők nem akarnak ilyen „férfias” képességekre szert tenni. Ez az előítéletes gondolkodás és a látszólag „férfias értékek és kritériumok”, valamint a barátságtalan munkakörnyezet gátja a nők teljesítményének, és emiatt hagyják el a nők nagyobb arányban az ipari kutatások területeit, beigazolva az előzetes feltevést. További gátak, hogy nincs elég mentor és női modell, támogatás, bátorítás, jellemzően itt a legnehezebb a család és a foglalkozás összeegyeztetése, és itt a legalacsonyabb a munkával való megelégedettség.

A norvég példa (Maeland 2007) megerősíti azt a hipotézist, hogy a nemek közötti esélyegyenlőség gátjai társadalomtörténeti, kulturális és szocializációs aspektusokra vezethetők vissza. A nők részvételének elősegítéséhez az ipari kutatás-fejlesztés területén ezért nem elegendő a törvények, az iskoláztatás, a munkavégzés területén az esélyegyenlőség folyamatos javítását célul kitűzni, a nemek közötti esélyegyenlőség megoldására mint társadalmi problémára kell fókuszálni (Gender Debate in the European Research Area. Ajánlások a tudományos életet támogató akcióterv kialakításához 2011).

Magyarországon a rendszerváltást követően a kutatási rendszerek átszervezésénél tapasztalható modernitás és jövőre orientáltság hiányára többek között Blagojević és munkatársai (2004) hívták fel a figyelmet. A tudományra fordított finanszírozási összegek meredek zuhanása mindkét nemet egyaránt érintette, ám a női kutatókat erősebben. Különösen a nőket foglalkoztató tudományterületek K+F ráfordításai alacsonyak, ahol a további elvonások ellehetetlenítik a kutatásokat. Nemcsak a nők, hanem a fiatalok is vesztesei a kompetitív, magas pénzügyi ráfordításokkal jellemezhető K+F kutatásoknak, így a nők mellett a tudományos kutatások egésze hátrányos helyzetbe kerülhet. A nők nemcsak a materiális javakból, hanem a hatalomból is kevésbé részesülnek, mivel a férfiak esélye háromszor nagyobb a tanszékezetűvé vagy intézetvezetővé válásra. Mivel az egyetemi végzettséggel rendelkezők között a nők aránya magasabb, a fenti tendencia folyamatos emberi tőkevesztéssel jár együtt.

A jelenlegi helyzet megváltoztatásához attitűdváltozásra, „új tudatra” lenne szükség, amit az EU is szorgalmaz. A nemi szerepekre vonatkozó attitűdváltozás szükségessége a magyar társadalomban sem kétséges. Hosszasan sorolhatnánk azokat a kutatásokat (Blaskó 2005, 2006, Kapitány–S. Molnár 2002, Pongrácz 2001, Pongrácz–Murinkó 2009), amelyek szerint a magyar lakosság jelentős többségének gondolkodására a tradicionális értékek jellemzőek. Míg a rendszerváltás után a tradicionális értékek emelkedése volt jellemző, ez a tendencia az 1990-es évek közepétől megállt, és a modern és tradicionális értékek együttes preferálása, illetve a csak modernizációs értékeket vallók aránya nőtt. Érdekes megvizsgálni, hogy az értékváltozások mennyiben rendezik át a jelenlegi, a maszkulinitás-feminitás mentén differenciálódott munkaerőpiacot, illetve a foglalkozásokon belül tapasztalható horizontális szegregációt.

A vizsgálat további aktualitását a magyar oktatási rendszer jelen pillanatban történő átalakítása adja. A felsőoktatási keretszámok megállapításánál éppen azokon a területeken történik létszámcsoökkentés, amelyeket főleg feminizált területekként tartottak számon. A kérdés az, mi történik az innen kiszorultakkal, vajon nem csökken-e az eredetileg ide jelentkező nők lehetőségeit, ha a férfiak nagyobb arányba áramlanak be az államilag jobban támogatott műszaki és számítógépes képzésekre. Vajon a tudás, vagy a nemi meghatározottság lesz-e fontosabb, különösen azokból az előítéletekből kiindulva, melyek szerint a nemmel kapcsolatos diszkrimináció a „token”¹ jelenség miatt itt a legjelentősebb.

A statisztikai adatok is egyértelműen megerősítik, hogy a különböző tudományterületeken foglalkoztatott nők karrierlehetőségei jelentősen elmaradnak az azonos végzettséggel rendelkező férfiakétól, annak ellenére, hogy a felsőfok expanziója a női hallgatók számának jelentős növekedésével járt együtt. Jóllehet az ezt jelző ún. ollódiagram az utóbbi időben szűkülni látszik (Palasik–Papp 2007: 46.), e pozitív tendencia folytatódása a jövőben egyelőre erősen kétséges és kiszámíthatatlan.

1. táblázat: A kutatók létszáma az egyes tudományágakban szektorok szerint, nemi bontásban, 2010-ben (fő)

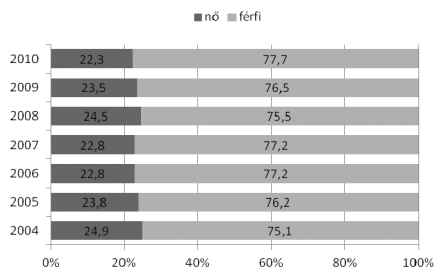
Tudományág	Kutatóintézetek			Felsőoktatás			Vállalkozások			Összesen		
	férfiak	nők	össz.	férfiak	nők	össz.	férfiak	nők	össz.	férfiak	nők	össz.
Természettudományok	1598	704	2302	2543	840	3383	2569	466	3035	6710	2010	8720
Műszaki tudományok	426	216	642	1932	444	2376	6222	1629	7851	8580	2289	10869
Orvostudományok	121	221	342	1839	1403	3242	292	307	599	2252	1931	4183
Agrártudományok	345	284	629	548	311	859	309	134	443	1202	729	1931
Társadalomtudományok	508	463	971	2491	1898	4389	167	96	263	3166	2457	5623
Bölcsészettudományok	645	617	1262	1705	1378	3083	22	7	29	2372	2002	4374
Összesen	3643	2505	6148	11058	6274	17332	9581	2639	12220	24282	11418	35700

Forrás: Kutatás és fejlesztés 2010. KSH adatai alapján, saját szerkesztés.

A női foglalkoztatottak számának megemelkedése a K+F területen részben azzal magyarázható, hogy jelentősen csökkent e kutatói pálya tekintélye, ami nagyrészt az alacsony fizetés és presztízs következménye. A 1. ábráról leolvasható, hogy a műszaki területeken a nők férfiakhoz viszonyított hátránya nem csökkent, sőt kis mértékben nőtt.

¹ A „...»token« (szimbólum, jelkép) kifejezést” az angolszász szakirodalomban használják azokra a személyekre, akik egy csoporton belül jelentős kisebbségben vannak. Ezért nem az adott csoport tagjaként, hanem társadalmi csoportjuk mentén értékelik őket (Nagy, 2001: 45–46.). Tulajdonképpen a sztereotípiáknak az előítéletes gondolkodással való összekapcsolódásáról van szó.

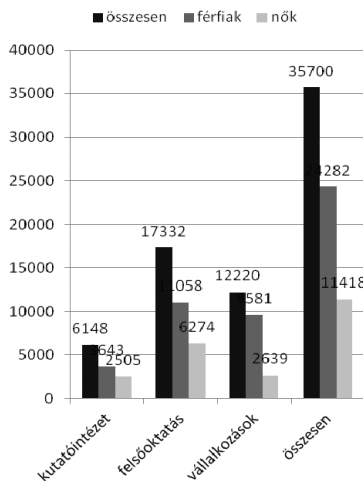
1. ábra: A műszaki területen lévő vállalati K+F helyeken foglalkoztatottak nemek szerinti megoszlása Magyarországon (%)

Forrás: KSH, Kutatás és fejlesztés, 2010.

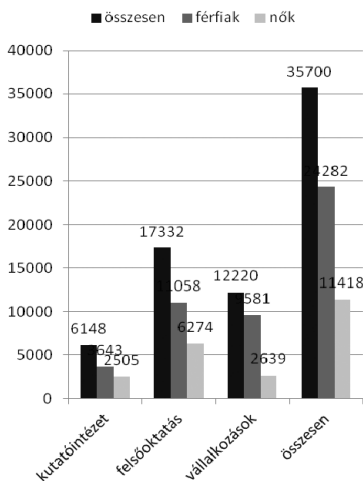
A K+F foglalkoztatottak létszáma mögött további egyenlőtlenségek tapasztalhatók: a nemek közötti arányok nem változnak, még az egyetemi végzettséggel rendelkező nők közül is kevesebb kerül be kutatói és több a segédszemélyzeti munkakörökbe.

2. ábra: A kutatók, fejlesztők száma az egyes szektorokban, nemek szerint 2010-ben (fő)

Forrás: KSH, Kutatás és fejlesztés, 2010.

3. ábra: A kutatási, fejlesztési segédszemélyzet száma az egyes szektorokban, nemek szerint 2010-ben (fő)

Forrás: KSH, Kutatás és fejlesztés, 2010.

Az interjú vizsgálat fontosabb következtetései

A 2011 őszen megkezdett kutatásunk² arra irányult, hogy a nemek közötti foglalkoztatottság közötti eltéréseket, a feminin-maszkulin tengely (Hofstede 2008) mentén történő elmozdulást az ipari kutatás-fejlesztés terén megvizsgáljuk. A meglévő kutatásokra (Palasik 2009, Palasik–Papp 2007, Schadt 2011, Borbély 2009, Acsády 2010) támaszkodva fókuszcsoporthoz és egyéni élettörténeti interjúk készítésével szélesítettük az ipari kutatás-fejlesztés területén dolgozó kutató nők³ karrierlehetőségeire, tapasztalataira és attitűdjeire vonatkozó ismereteink körét. Összesen két fókuszcsoporthoz és nyolc egyéni interjút készítettünk Pécsen. Az itt bemutatott megállapítások nem alkalmasak a teljes hazai foglalkoztatottak körére érvényes következtetések levonására, alkalmasak viszont további kutatások alapját képező hipotézisek felállítására, a feltárandó területek, megválaszolandó kutatói kérdések megfogalmazására.

A kutató nők pályaválasztásánál és kutatói pályára lépésénél az interjú vizsgálatban résztvevők körében a legfontosabb szerepet a családi indíttatás valamilyen formája játszotta. A hazai kutatásokból (Acsády 2010, Schadt 2011) is ismert tény, hogy a kutatónők karrierjében nagy valószínűséggel jelen van/volt egy támogató szakmai közeg: tanárok, idősebb kollégák, komolyabb szaktekintélyek, akik segítettek pályájuk elején és során őket.

Igazából nincsenek szuperhősök, kell egy belső értékrend, nagyon pontos feladatismeret és célkitűzés és az abban való hit és elkötelezettség, de önmagában senki sem tud sikeres lenni, csak egy stabil támogató háttérrel. *(mérnök, 56 éves)*

A kutatói pálya választása mögött emellett elsősorban az érdeklődés, az alkotás szabadsága, a művészi képességek kibontakoztatása, a szakma és az adott tudományterület szeretete jelent meg. A szektorok tekintetében abban különböznek a kutatói pályák, hogy a felsőoktatásban a kutatói karrier jóval kiszámíthatóbb, tervezhetőbb és sokkal inkább összeegyeztethető a családdal, a magánélettel, mint a piaci szférában. Ezek a szempontok a nők számára fontosabbak, mint a férfiak számára, ezért a piac számukra kevésbé vonzó.

² A vizsgálatot Schadt Mária és Péntek Eszter vezette, a fókuszcsoporthoz interjúk, valamint az egyéni élettörténeti interjúk elkészítésében közreműködtek a PTE BTK Szociológia Tanszékének szociológia mesterszakos hallgatói.

³ Az interjúalanyok különböző területeken és munkahelyeken (kutatóintézetekben, felsőoktatásban és a vállalkozói szektorban) kutató nők. A tudományterületek alapján: műszaki, mérnöki, biokémiai, biofizikai, fizikai és orvosi-biotechnológiai területekről érkeztek. Életkoruk alapján voltak köztük a pályájuk elején álló, doktori fokozatot szerzett vagy a fokozatukat hamarosan megszerzők, a pályájukban előrébb tartók, és már ismert és elismert, az idősebb korosztályba tartozók egyaránt.

... munkát sem egyszerű találni, de azért egy férjet a fiókból sokkal nehezebben húzok ki. *(mérnök, 34 éves)*

A gyakorlati és az elméleti kutatómunka nem igazán választható szét egymástól, különösen igaz ez a vállalkozói szférára. A kutatóhelyek, a vezetők viszonyulása a női karrierekhez sem egyforma a felsőoktatási és a vállalkozói szférában. Azoknál a nőknél, akiket kutatómunkája inkább az egyetemhez köt, a felsőoktatási életpályamodellbe beépített elvárások, kényszerek kapnak leginkább szerepet abban, hogy a nők aktívak e téren. A vállalkozói szférában, ahol az erőfeszítések az egyéni kutatói karrier előmenetele érdekében nem feltétlenül elvártak és semmiképp sem határidőhöz kötöttek, többnyire megvannak az ambíciók, ám sok esetben a lehetőségek hiányoznak.

Az interjúalanyokat megosztotta az a kérdés, hogy miként tud érvényesülni egy nő a hagyományosan férfiak által uralt területeken és posztokon. A mérnöki, műszaki területen kutatók szerint az e területeken tevékenykedő nőknek amellet, hogy sokkal aktívabbnak kell lenniük, külső, belső tulajdonságaikban is alkalmazkodniuk kell a férfiakhoz, hogy érvényesülni tudjanak. A kutatónők véleménye visszatükrözte a korábbi kutatásokból levont következtetéseket, melyek szerint a társadalom szemlélete alapvetően férfiközpontú, a férfiak és sokszor maguk a nők is nehezen fogadnak el például női vezetőt (Palasik–Papp 2007).

Én is szembesültem vele jó sokszor, hogy ha egy tárgyalásra megérkezem, vagy kísétálok egy kivitelezésre, akkor az első pár percben, az első pár mondatban eldőlnek az erőviszonyok, valahogy muszáj pozicionálódni. Mert sokszor éreztem azt is, hogy azt nézték, hogy én most vajon a kávéhoz, vagy a tárgyalóasztalhoz ülök le. *(mérnök, 37 éves)*

A nők magukkal és egymással szembeni elvárásai tehát a piaci szférában kemények, azt is lehet mondani, maszkulinok.

A fiúsított lányok sorsa az egy különleges világ, ez sokszor bántó tud lenni. Két dolgot lehet tenni, vagy páncélt növesztesz, vagy visszakézből vágod szájon az illetőt. *(mérnök, 56 éves)*

Egyesek véleménye szerint a kutatómunka tud „nőies” is lenni, bár inkább csak a feladat oldalon, mint a munka jellege alapján.

A tervezés tud nőies lenni. (...) Soha ne az kerüljön terítékre, hogy ők csajok, ezzel ne is próbáljanak visszaélni. A mi szakmánknak van egy csomó másféle eszköze, vizuális prezentáció, ilyenek, a megjelenés, a kommunikáció minősége, és amit mondani akar (...) Persze az is jó kérdés, hogy meddig, mert azért kevés olyan munkahelyet tudok a piacon, irodát, ahol négykor vége van a munkaidőnek, ha munka van, akkor az éjszaka, meg hétvégen is van. *(mérnök, 37 éves)*

A munka és a magánélet egyensúlyának megtalálása hosszú távon nagyon fontos a karrier sikere és az egyén elégedettsége szempontjából. Ugyanakkor a nem mindig tervezhető munkaidő, a térbeli távolságok (utazás), és a publikációk megjelenítésének kényszere a családi feladatoknak elsősorban nőkre való terhelése miatt különösen nehéz feladat a nők számára. A rugalmas munkaidő egyik oldalon előny (szabadon, otthon, gyermek mellett végezhető munka lehetősége), másik oldalon azonban hátrány (soha véget nem érő munka).

A fókuszcsoporthoz résztvevői között konszenzus alakult ki abban a kérdésben, hogy a nők tudatosabban tervezik meg a karrierjüket a kutatói pályán, mint a férfiak. A családalapítás, gyermekvállalás is tudatos eleme a karriernek, ezért a nők nem engedhetik meg maguknak, hogy az komolyabb mértékben vagy hosszabb ideig megszakítsa kutatói pályafutásukat. Véleményük szerintük a nők nemcsak aktívabbak és tudatosabbak, de igényesebbek is a munkájukra, sokkal inkább törekednek a tökéletességre. Ez a meglátás a korábbi kutatásokból (Schadt 2011) levont következtetésekkel megegyező, melyek szerint a férfiaknak megelégednek, míg a nőknek többszörös teljesítménnyel kell kivívni a sikereket.

A kutatói pálya sikeressége terén a fókuszcsoporthoz tagjai egyetértettek abban, hogy a személyiség meghatározó tényező. Hasonlóan más interjú vizsgálatok eredményeihez (Acsády 2010), a beszélgetések során megemlítették, hogy a szakmai sikerek eléréséhez elengedhetetlen az önbizalom, a nők önmagukról alkotott pozitív énképe. Sikerük nagyban függ kitartásuktól, akarataijuktól, alkalmazkodóképességüktől. A rátermettség tudata, vagyis a saját értékek percepciója a magasabb pozíciókban lévő nőknél jellemző.

Az interjúk során egyértelműen látszott, hogy az értékváltozások ellenére erőteljesen élnek a sztereotípiák és előítéletek a női (ipari) kutatói pályák megítélésében a férfi hallgatótársak, a férfi tanárok, a munkatársak, de a kutatónők körében egyaránt.

Ezt tudni kell kezelni, hogy ez a férfiak világa. (...) Sokkal kompetitívbbek (a férfiak), kevésbé kooperálnak, mint a nők, viszont nagyon korrekten játszanak, inkább játékszabály követők. (...) Volt olyan vizsga, amit csak én tudtam abszolválni és volt, aki közölte, hogy hát igen, mellbedobással győztél. *(mérnök, 56 éves)*

Minden bizonnyal szorosan kapcsolódik ehhez az a tény is, hogy párhuzamos karrier esetében a házaspárok közül nagy valószínűséggel a nő az, aki feladja ambícióit.

A változatlanul fennmaradó sztereotípiáknak számos oka lehet. Tetten érhető többek között a státusz és az énkép fenntartásának jelensége⁴. Hanyatló státusz jellemző

⁴ Számos kutatás rámutatott arra, hogy az előítélet és a sztereotípiák jó előrejelzője lehet az, ha az egyén/csoport társadalmi státusza alacsony vagy épp csökkenőben van (Aronson 2008: 327.).

egyes műszaki és természettudományi területekre az ipari kutatások körében. Az ezen a területeken dolgozó férfiak – a beszámolók szerint – több előítéletet és lené-
zést tanúsítanak a nőkkel szemben, mint a magasabb státuszú kutatási területeken
dolgozók. Az az elmélet is igazolódni látszik, hogy a férfiak nőkkel szembeni előí-
tétele nem valamilyen mélyen gyökerező személyiségvonás, hanem egyszerűen csak
konform módon elfogadják a saját szubkultúrájuk normáinak megfelelő nagyon kö-
rülhatárolt attitűdöket (Aronson 2008: 329.) – ami a nők esetében is igaz. A tudomá-
nyos pálya többszöri megszakadásának, vagy elhagyásának az oka a nőkre inkább
jellemző attitűd, a tudományos pálya elején az első nehézség, konfliktus esetén azt
gondolják, hogy nem képesek megfelelni, és feladják a karrierjüket. A megerősítő
torzulás mellett a pályaelhagyás felfogható az én védelmét szolgáló mechanizmus-
ként, amellyel meggyőződésünket igazoljuk, amit a szociálpszichológia „naiv rel-
ativizmusnak” nevez. Ezt tapasztaltuk interjúalanyainknál is, igazolva a megelőző kut-
atások eredményeit, melyek szerint a kutatásban dolgozó nők és férfiak vagy egyál-
talan nem ismerik a problémakört, vagy kellő információ és tájékoztatás hiányában
elutasítják, illetve tagadják létezését (Schadt 2011, Palasik–Papp 2007).

A változtatás eszközei: strukturális és kulturális változtatások

Az Európai Bizottság 7. keretprogramja által támogatott GENDERA projekt feladat-
ként tűzte ki kilenc ország, köztük Magyarország számára, hogy javaslatokat készít-
sen a női részvétel elősegítéséhez az ipari K+F területeken. A strukturális elemek kö-
zött kapott helyet a különböző együttműködések kialakításának szükségessége poli-
tikai, szervezeti és kormányzati döntéshozói szinten a nők és férfiak
esélyegyenlősége érdekében. A nők részarányát lehet befolyásolni kvótarendszerrel,
az esélyegyenlőségi szempontok integrálásával a pályázati rendszerekbe vagy a kar-
rierfejlesztés és mentorálás, illetve a munka- és magánélet egyensúlyának (pl. csa-
ládbarát munkahelyek) biztosítása révén is. A nemzetközi tapasztalatok nyújtanak
némi támpontot a beavatkozási területek eredményes (avagy kevésbé eredményes)
gyakorlatairól. A fenti irányelveken és szabályozásokon túl viszont jól látszik, hogy
a szakmai és tágabb környezet formálása, a női és férfi szerepekhez kötődő sztere-
otípiák és attitűdök megváltoztatása is elengedhetetlen. Ennek nyomán fontos az el-
kötelezett vezetők számának növelése, a női kutatók mint példaképek bemutatása, a
középiskolás lányok érdeklődésének felkeltése a kutatói (ezen belül is a műszaki,
természettudományos, informatikai) pálya iránt. Mindenekelőtt azonban – a beavat-
kozások hatékonysága érdekében – társadalomtudományi alapkutatásokat kell vé-
gezni a témában. Elengedhetetlen lenne például egy női kutatói regiszter összeállítá-
sa. Rendkívül hiányosak az ismereteink az ipari kutatás-fejlesztésben, legfőképp a
piaci szférában dolgozó nőkről. Fontos lenne a statisztikai adatok módszeres, célzott
gyűjtése és feldolgozása, valamint további gender kutatások készítése, számos kér-
dés feltérképezésére, többek között: van-e maszkulin és feminin vállalkozói szféra,
van-e maszkulin és feminin munka, munkaerő az ipari kutatás-fejlesztés területén.

Hivatkozott irodalom

- ACSÁDY JUDIT (2010): Nők a magyar tudomány fellegvárában. *Magyar Tudomány* (11), 1390–1399.
- ARONSON, ELLIOT (2008): *A társas lény*. Budapest, Akadémiai.
- BECK, ULRICH (2003 [1986]): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*, Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég, 183–231.
- BLAGOJEVIĆ, MARINA ÉS TÁRSAI (2004): *Elfecsérelt tehetségek: egyéni sorsok társadalmi megközelítésben. Nők és a tudomány az Enwise országokban*. Brüsszel, Európai Bizottság, Kutatási Főigazgatóság.
- BLASKÓ ZSUZSA (2005): Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai 1988, 1994, 2002. *Demográfia* (2–3), 159–186.
- BLASKÓ ZSUZSA (2006): *Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka*. Budapest, KSH NKI Kutatási jelentések 82.
- BORBÉLY SZILVIA (2009): *Górcső alatt a női ágazatok. Textil- és ruhaipar*. Budapest, Malmol Bt.
- HOFSTEDE, G.–HOFSTEDE, G. J. (2008): *Kultúrák és szervezetek*. Pécs, VHE Kft.
- KONCZOSNÉ SZOMBATHELYI MÁRTA–KELLER VERONIKA (2011): Vizsgálat női menedzserek innovációt generáló tevékenységéről. *Marketing & Menedzsment* (4), 4–14.
- MAELAND, KARI (2007): *Female Future – Mobilizing Talents – a Business Perspective*. Internet: http://www.nho.no/files/Female_Future_English_Summary.pdf
- NAGY BEÁTA (2001): *Női menedzserek*. Budapest, Aula.
- NAGY BEÁTA (2005): Női menedzser. *Humánpolitikai Szemle* 16 (11), 61.
- PALASIK MÁRIA–PAPP ESZTER (2007): *Nők a tudományban. Áttekintés Magyarországról*. Prága, Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiájának Szociológiai Intézete.
- PALASIK MÁRIA (2009): *A műszaki területeken alkotó női tudósok karrierlehetőségei*. Diplomás nők esélyei a munkaerőpiacon, Budapest, BME.
- PONGRÁCZ TIBORNÉ (2001): A család és a munka szerepe a nők életében. In Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné–Tóth I. György (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. Budapest, TÁRKI, 36–46.
- PONGRÁCZ TIBORNÉ–MURINKÓ LÍVIA (2009): Háztartási munkamegosztási azonosságok és különbségek Európában. In Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2009*. Budapest, TÁRKI, 95–116.
- SCHADT MÁRIA (2011): Esélyegyenlőtlenség a tudományos szférában. In Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest, TÁRKI, 49–67.
- Women in Industrial Research. Analysis of statistical data and good practices of companies*. European Commission, EUR 20814, 2003.

Acta Sociologica

BUCHER ESZTER

Változó civil társadalom

Nonprofit szervezetek az ezredforduló után

Napjainkban a kommunikáció, a gazdaság, a technika, a technológia fejlődésének köszönhetően felgyorsult, globalizálódott világban élünk, ahol az egyén és egyéni érdekek túlzott szerephez jutnak, ezzel szemben egészen más értékrendet képviselnek az alulról szerveződő társadalmi képződmények és a nonprofit szervezetek. Hangsúlyozni kell a helyi, lokális közösségek jelentőségét, hiszen a civil társadalom „építőkövei”, hozzájárulnak az alapvető értékek átadásához, egy jól működő helyi társadalom létrejöttéhez, a társadalmi, a gazdasági élet formálásához.

Hazánkban a rendszerváltozás óta eltelt két évtized alatt a nonprofit szektor jelentős számbeli gyarapodáson és minőségi fejlődésen ment és megy keresztül, a helyét a magyar társadalomban még ma is keresi. Napjainkban a gazdasági válság és annak elhúzódása óriási terhet ró a társadalomra, a piaci és az állami szektor szereplőire. A nonprofit szféra talán még ennél is érzékenyebben reagál a megváltozott gazdasági helyzetre, ami forrásmegvonással és a működési feltételek változásával jár, s ez nagyfokú rugalmasságot és innovációs képességet követel meg. A civil társadalom megerősödését emellett a gyorsan változó jogi környezet is nehezíti, mely sok bizonytalanságot és bizalmatlanságot szül az állami és a civil szektor szereplői között. A publikáció ezt a változó és alakulóban lévő nonprofit szektort mutatja be az elmúlt tíz évre fókuszálva.

Az országban az 1980-as és 1990-es évek fordulóján végbement politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás megnyitotta az utat a civil szféra kibontakozása előtt, a korábbi gátak megszűnésével a fejlődés robbanásszerű volt. Egyre erősebben nyilvánultak meg azok a jelenségek, amelyek közösségi választ adtak a problémákra, szükségletekre. A nonprofit szektor létrejöttének egyik legfontosabb oka, hogy olyan új társadalmi igények jelentek meg, amelyeket sem az állami, sem a piaci szektor nem tudott biztosítani. A korábbi mindenható és gondoskodó állam viszszaeszenyúlásával nemcsak igény, hanem szükség is volt a társadalom önszerveződéseinek egyre szélesebb tevékenységi kört felölelő feladatvállalására. Hazánkban a rendszerváltozást követően az állampolgároknak jóval nagyobb lehetőségük van arra, hogy közösségek formájában meghatározó szereplőivé váljanak a településeiket és térségeiket érintő feladatok alakításában (Kuti 1991, 1998).

A társadalmi szerveződések számos olyan pozitív tulajdonsággal rendelkeznek, melyek indokolttá teszik szerepüket a társadalmi, a gazdasági szerepvállalás terén:

- összekötő szerepet töltenek be, és információt képesek átadni a lakosság, az állami és a piaci szereplők között;
- alkalmasak arra, hogy a különböző társadalmi szereplők között a társadalmi tőkét és a bizalmat erősítsék;

- tevékenységük fontos része az állami és piaci szektor kontrollálása, a társadalmi csoportok érdekeinek a védelme, képviselése;
- működésükkel, figyelemfelhívással és nonprofit jellegükkel hozzájárulhatnak a közszolgáltatások minél magasabb színvonalú és szélesebb körben való elterjedéséhez;
- egyéni esetkezelésüknek köszönhetően elérnek olyan társadalmi csoportokat, amelyeket az állam és a piaci szereplők nem képesek;
- az alulról szerveződő civilek szerepvállalása révén a fejlesztések közelebb kerülnek az emberekhez, elfogadottá válnak;
- innovatív és multiplikáló funkcióval bírnak, tevékenységük rugalmas és költségkímélő
- könnyebben próbálnak ki új módszereket;
- jelentős szellemi tőkét tudnak mozgósítani, szabad kapacitással bírnak, emellett olyan helyismereti és kapcsolati tőkével rendelkeznek, melyek pótolhatatlanná teszik őket a helyi ügyek szervezésében, a térségeiket érintő fejlesztésekben, pályázatírásban és kapcsolatépítésben;
- problémaérzékenység és rendszerszemléletű gondolkodás jellemzi tevékenységüket, és hosszú távú jövőképpel rendelkeznek;
- a decentralizáció, a nyilvánosság, a részvétel, a partnerség és a szubszidiaritás elvei a civil szervezetek bevonását igénylik a területi, települési problémák megoldásába. Az EU fejlesztésekre szánt támogatásai nem szerezhetők meg a civil szervezetekkel való együttműködés hiányában.

A nonprofit szektor a statisztikák tükrében

A magyar harmadik szektor történetének leglátványosabb fejlődését a szervezet-szám alakulása esetében mutatta, hiszen fejlődése a rendszerváltás utáni években egész 1997-ig töretlen volt¹, ami leginkább az alapítványok esetében volt robbanásszerű, a kedvező adózási szabályoknak köszönhetően. Ebben az időszakban a szervezetszám-gyapadást segítette az 1994-ben bevezetett három új szervezeti forma: a közalapítvány, a köztestület és a közhasznú társaság.

¹ A rendszerváltás éveiben bekövetkező jogi változások adták az alapját a szektor fejlődésének: az alapítvány jogintézményének megjelenése, Polgári Törvénykönyv módosítása, egyesülési törvény.

1. táblázat: A nonprofit szervezetek száma Magyarországon 1989 és 2010 között

Év	Alapítvány (db)	Társas nonprofit szervezet (db)	Összesen (db)
1989	400	8 396	8 796
1990	1 865	14 080	15 945
1991	6 182	17 869	24 051
1992	9 703	20 660	30 363
1993	11 884	22 778	34 662
1994	14 216	25 943	40 159
1995	15 650	27 133	42 783
1996	17 109	28 207	45 316
1997	18 603	28 762	47 365
1998	19 225	28 159	47 384
1999	19 754	28 417	48 171
2000	19 700	27 444	47 144
2001	16 515	29 748	46 263
2002	20 295	28 526	48 821
2003	21 216	31 806	53 022
2004	21 817	33 380	55 197
2005	22 255	34 439	56 694
2006	22 464	35 778	58 242
2007	23732	38675	62407
2008	24096	40829	64925
2009	23667	42478	66145
2010	23456	41531	64987

Forrás: Nonprofit szervezetek Magyarországon, 2009: 28., Statisztikai tükrő,
Nonprofit szervezetek Magyarországon, 2010-es gyorsjelentés

1997-et követően stagnálásra, majd azt követően újabb növekedésre váltott. A civil szektor mindig is nagyon érzékenyen reagált a társadalmi, gazdasági környezetre és azok változásaira. 2003-ban megfordult az addig tapasztalható trend, a növekedési ráta megint emelkedésnek indult, a gyarapodás évente elérte a 3%-ot. 2003 még egy szempontból kiemelendő dátum, hiszen ettől kezdve az egyesületek éves növekedési üteme meghaladta az alapítványokét. Az ezredfordulón bekövetkezett számbeli gyarapodás a világgazdasági helyzet javulásának is köszönhető, egy viszonylag nyugodt növekedési időszak indult el, melynek pozitív hatása hazánkban is érezhetővé vált a szervezetek bevételeinek növekedésében, valamint jelentősen kibővültek a pályázati források az Európai Unióba történő belépésünknek köszönhetően. Intenzív fejlődés, reményteljes időszak indult el, melyet a 2008-ban bekövetkezett gazdasági világválság és annak hatásai szüntettek meg. A szervezetek számában és bevételeinek alakulásában jelentős csökkenés indult el, amelyek 2010-ben már világosan látszottak (KSH 2011: 9.).

2010-ben közel 65 ezer szervezet működött hazánkban, egyharmaduk alapítványként, több mint 50%-uk egyesületként, a nonprofit vállalkozások és a közala-

pítványok aránya 3% és 2%, a szakmai munkáltatói és munkavállalói érdekképviselteké 6% (KSH 2011: 9.) (2. táblázat).

2. táblázat: A nonprofit szervezetek száma és megoszlása jogi formájuk szerint, 2009

Jogi forma	A szervezetek	
	száma	megoszlása %
Alapítvány	22122	33,4
Közalapítvány	1545	2,3
Egyesület	35743	54,1
Köztisztület	324	0,5
Munkavállalói érdekképviselő	1332	2,0
Szakmai, munkáltatói érdekképviselő	2741	4,1
Nonprofit gazdasági társaság	2199	3,3
Nonprofit intézmény	37	0,1
Egyesülés	102	0,2
Összesen	66145	100,0

Forrás: Nonprofit szervezetek Magyarországon, 2009: 30.

A szférában mindig is a civil jelleg dominált, a szervezetek 90 %-a klasszikus civil szervezetként működött, ugyanakkor megfigyelhető a KSH által szerkesztett generációs alszektorokat bemutató táblázat alapján, hogy míg a civil szervezetek aránya közel azonos a vizsgált időintervallumokban, addig az érdekképviseltek aránya folyamatosan csökkent, a „félállami” szervezeteké nőtt (3. táblázat).

3. táblázat: A nonprofit szervezetek megoszlása alapításuk ideje szerint, %

	Klasszikus civil szervezetek	Érdekképviseltek	Egyéb nonprofit szervezetek
2005-2009	88	4	8
2000-2004	88	5	7
1995-2000	86	6	8
1990-1994	86	12	2
X-1989	90	9	1

Forrás: Nonprofit szervezetek Magyarországon, 2009: 28.

A tevékenységi területeket nézve a szervezetek 55%-a négy területen tevékenykedik: szabadidő és hobbi, oktatás, sport, valamint kultúra. A szolgáltatások terén működő szociális, egészségügyi és kutatási célú szerveződések száma az utóbbi években nőtt, de a szektor szolgáltató jellege még nagyon gyenge lábakon áll. 2009-ben leginkább a szakmai, gazdasági érdekképviseltek száma csökkent, ami rossz hatással volt a tevékenységi struktúrára, amely még ma is a szabadidő szervezésére szakosodott leginkább (KSH 2009: 26.).

Területi, települési sajátosságok

A társadalom életében, a településhálózat minden szintjén kiemelkedő szerepe van a nonprofit szektor szerveződéseinek, számuk, szerepük, tevékenységi területük jól jelzi a helyi társadalom aktivitását, fogékonyságát a lokális problémák megoldására, kezelésére. Működésükkel csökkenthetik az egyes településtípusok közötti társadalmi, gazdasági különbségeket, ellensúlyozzák az ebből adódó hátrányokat (Kákai 2009). A magyar nonprofit szektor településtípus szerinti sajátosságai – Budapest és vidék, város és község dichotómia – nagyon korán kirajzolódtak, élesen leképezték és ma is jelzik az egyre inkább mélyülő területi, települési különbségeket. A rendelkezésre álló statisztikai adatok idősorainak vizsgálata bemutatja a szektor területi, települési sajátosságait, illetve egy adott terület gazdasági fejlettsége, potenciálja és a nonprofit szervezetek közötti párhuzamot. A szektorban tapasztalt gyors számbeli gyarapodás, majd a lassú intenzív fejlődés nem egyforma mértékben érzékelhető az ország különböző területi egységeiben, településtípusaiban.

A területi jellemzőket vizsgálva elmondható, hogy ma a települések 9%-ában nincs szervezet, 10%-ában egy szervezet működik, mindegyikük aprófalu. A társadalmi szerveződések településtípus szerinti eloszlása közel egyenletes, a különbségek csak a szervezeti formák tekintetében mutathatók ki. Budapesten az átlagosnál magasabb az adománygyűjtő alapítványok aránya, amely a források közelségével magyarázható, de kiugróan magas a nonprofit intézmények és az egyesületek száma. A közalapítványok gyakori előfordulása a községekben figyelhető meg, ennek célja a deficités önkormányzatok forrásainak bővítése. Az egyesületek megoszlása képezi le leginkább a népesség település szerinti arányait. A köztisztviselők a községek és kisvárosokra jellemzők, míg a nonprofit vállalkozások elsősorban a megyeszékhelyekre és a fővárosra (KSH 2009: 30.).

A különböző szervezeti formák területi aspektusai is megváltoztak a rendszerváltás óta. Az alapítványokra minden régióban a „relatív diffúzió” jellemző. A 1990-es évek elején a fővárosban és a Dél-Dunántúlon jött létre a legtöbb szervezet, addig napjainkra Budapest után Észak-Magyarország, Észak-Alföld és Dél-Alföld következik. Míg a Dunántúlon a településformák közötti eloszlás közel egyenletes volt, addig az Alföldön inkább a megyeszékhelyek és a városok lakossága hozott létre alapítványokat, a falvakra ez nem jellemző. A közalapítványok a Dunántúlra jellemzőek, leginkább az aprófalvas térségekre. Az egyesületek regionális megoszlása nagyobb eltéréseket mutat, mint az alapítványoké. Amíg a Dunántúlon található az összes egyesület egyharmada, addig az Észak-magyarországi régióban csupán egytizede. 2009-ben a nonprofit szervezetek egyharmada a Közép-Magyarországi régióban működött, de kiemelkedő adatokkal bír a három dunántúli régió is, melyek együtt tesznek ki annyi szervezetet, mint a Központi régió egyháza. A két alföldi régióban összpontosul a szervezetek egyötöde, Észak-Magyarországon a 12%-a (KSH 2009: 33.).

4. táblázat: Nonprofit szervezetek sűrűségi mutatói megyék és régiók szerint, 1993, 1999, 2009

Főváros, megye, régió	1993		1999		2009	
	Szervezetek megoszlása (%)	Ezer lakosra jutó szervezetek száma (db)	Szervezetek megoszlása (%)	Ezer lakosra jutó szervezetek száma (db)	Szervezetek megoszlása (%)	Ezer lakosra jutó szervezetek száma (db)
Budapest	28,2	4,9	27,1	7,1	17,2	9,4
Pest	6,4	2,3	7,3	3,4	12,3	5,6
Közép-Magyarország	34,6	3,6	34,2	5,8	29,4	7,8
Fejér	3,2	2,6	2,9	3,3	4,3	5,3
Komárom-Esztergom	3,0	3,3	2,8	4,4	3,1	5,0
Veszprém	4,4	4,0	4,6	5,9	3,6	7,9
Közép-Dunántúl	10,6		10,3	4,5	11,0	6,1
Győr-Moson-Sopron	4,1	3,4	4,0	4,1	4,5	5,9
Vas	2,7	3,4	2,8	5,1	2,6	6,8
Zala	3,5	4,0	3,6	5,3	2,9	7,1
Nyugat-Dunántúl	10,3		10,4	5,1	9,9	6,5
Baranya	4,4	3,7	3,9	4,7	3,9	7,0
Somogy	4,6	4,7	4,2	6,0	3,2	7,5
Tolna	1,9	2,6	2,5	4,9	2,3	7,2
Dél-Dunántúl	10,9		10,6	5,2	9,5	7,2
Borsod-Abaúj-Zemplén	5,0	2,3	5,8	3,8	6,9	6,0
Heves	3,1	3,3	3,2	4,8	3,1	6,8
Nógrád	2,4	3,7	1,7	3,7	2,0	6,6
Észak-Magyarország	10,5		10,8	4,1	12,1	6,3
Hajdú-Bihar	4,0	2,5	4,4	3,9	5,4	5,7
Jász-Nagykun-Szolnok	3,9	3,2	3,6	4,2	3,9	4,9
Szabolcs-Szatmár-Bereg	3,7	2,3	3,8	3,2	5,6	4,9
Észak-Alföld	11,6		11,8	3,7	14,9	5,2
Bács-Kiskun	4,6	3,0	4,4	4,0	5,3	5,4
Békés	3,5	3,0	3,6	4,4	3,7	6,2
Csongrád	3,4	2,7	3,8	4,4	4,2	6,3
Dél-Alföld	11,5		11,9	4,2	13,2	5,9
Összesen	100,0	3,4	100,0	4,8	100,0	6,6

Forrás: Nonprofit szervezetek Magyarországon, 1993, 1999, 2009

Megyei megoszlás alapján a legtöbb szervezet a fővárosban és Pest megyében végezte munkáját, de kiemelkedik Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdú-Bihar is. A legkevesebb szervezet Tolna, Nógrád és Komárom-Esztergom megyékben működik. Azonban csupán a szervezetszámokat figyelembe véve torz képet kapunk a szektor jellegzetességeiről, pontosabb adatokkal számolhatunk, ha figyelembe vesszük egy-egy területi egység népességszámát is. Kiemelkedően magas az ezer lakosra jutó szervezetek száma Veszprém, Somogy, Zala megyékben, ellenkező tendencia jelenik meg Komárom-Esztergom, Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben. A szervezetek területi elhelyezkedésére és lakosságszámára vonatkozó adatok azt mutatják, hogy nonprofit szervezetek nagyobb számban koncentrálódnak

nak a fővárosban és a három dunántúli régióban, mint az északi országrészben és az Alföldön. Ez leginkább a régiók eltérő társadalmi, gazdasági helyzetére, történeti és kulturális hagyományaira vezethető vissza, valamint fontos az állami szektor támogatókészsége is az adott területi egységben (KSH 2009: 33.).

Gazdasági háttér

A nonprofit szervezetek 90%-ának volt bevétele 2010-ben, melynek területi eloszlása esetében csökkent a főváros koncentrációja, de még ennek ellenére is változatlanul magas a budapesti szervezetek részesedése. A hagyományos szerepköröket ellátó szervezetek (szabadidő, hobbi, kultúra) bevétele változatlanul alacsony, javult viszont a gazdaság, a környezet, a településfejlesztéssel foglalkozó társadalmi szerveződések pénzügyi helyzete.

A gazdasági válság hatására átalakulóban van a szektor bevételi szerkezete, folyamatosan csökken az államtól származó források mértéke, nőtt a magántámogatások aránya, amelyet a külföldről érkező források növekedése biztosít. Ennek legfőbb oka, hogy a kedvezőtlen pénzügyi környezetben a szervezetek tudatosabban pályáznak, és az évek során javult a pályázatok kihasználása is (KSH 2011: 90.).

A pályázati források esetében jelentős törvényi változás is történt a 2011-es év végén. A Nemzeti Civil Alapot a Nemzeti Együttműködési Alap váltotta fel, amelyet több tekintetben bizonytalanságot és változást hozott a társadalmi szerveződések életében: csökkenő civil kontroll és állami támogatás, erősödő politikai befolyás, közhasznúsági kategória változása.²

A rendkívüli gazdasági helyzet hatására a szervezetek igyekeznek belső forrásaikat növelni, szolgáltató tevékenységek irányába nyitni, több lábon állni és így átészni a válságos időszakot, amely minőségi változást is hoz a szférán belül.

Humán erőforrás

2009 és 2010 között közel 10%-kal növekedett a munkavállalók száma a szektorban. A főállásban, teljes munkaidőben foglalkoztatottak száma 2010-ben elérte a 96 ezer főt, a munkavállalók 70%-a nonprofit vállalkozásoknál, 13%-a egyesületnél, 12%-a magán- és közalapítványnál dolgozott. A fizetett alkalmazottak kétharmada a fővárosban és a megyeszékhelyen működő nonprofit szervezetnél tevékenykedett, több mint fele felsőfokú végzettségű és nő, magas a nyugdíjasok száma is. Az önkéntes segítők becsült száma 418 ezer volt 2010-ben, akik 53 millió munkaórát dolgoztak az évben, amely 25 ezer főállású foglalkoztatott munkaidejének felel meg (KSH 2011: 90.).

² A Civil Törvény 2012. január 1-jén lépett életbe. 2011 CLXXV-es számú törvény az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, a civil szervezetek működéséről és támogatásáról.

Összegzés

Napjaink civil társadalma rengeteg kihívással és nehézséggel néz szembe: jelentősen megváltoztak a gazdasági és társadalmi feltételek, a jogi környezet gyorsan változik, így nehezen követhető. A szervezetek többségének működési problémái vannak. Az egyetlen lehetőség a túlélésre a szektor előnyeinek a kihasználása és a szolgáltatásbővítés lehet.

Hivatkozott irodalom

- KÁKAI LÁSZLÓ (2009): Civil szervezetek regionális összefüggései. *Civil Szemle* 6 (1–2), 130–145.
- KUTI ÉVA (1991): A nonprofit elméletek tanulságai és a nonprofit gyakorlat lehetőségei Magyarországon. *Közgazdasági Szemle* (1), 18–30.
- KUTI ÉVA (2008): Stratégiai cselekvésen innen, illúziókon túl. Régi problémák és új kihívások Magyarország civil társadalmában és nonprofit szektorában. *Civil Szemle* 8 (4), 5–43.
- KSH (2011): A nonprofit szektor legfontosabb jellemzői 2010-ben. *Statisztikai Tükör* 5 (90), 3.
- Nonprofit szervezetek Magyarországon (Társadalomstatistikai Közlemények) 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

PÓTÓ ZSUZSANNA

Közösségi kapcsolatok a virtuális térben – a Facebook-használat statisztikai elemzése

Bevezető

Az internetes közösségek megjelenésével új korszak kezdődött a társadalmi kapcsolatok, a baráti közösségek kialakításában és az egymással történő kapcsolattartásban. A Facebook 2004-ben indult útjára, azóta emberek millióit tömöríti egy virtuális közösségbe. Társadalmi problémának vagy inkább egyre jelentősebb társadalmi jelenségnek nevezhető, hogy a fiatalok ebben a virtuális világban alakítják ki szoros emberi kapcsolataikat. Ennek a jelenségnek egyre több pozitív, illetve negatív következménye van az emberek életében. Egyrészt az ingyenes és gyors kapcsolattartás, az internet által biztosított személytelenség és távolság miatt könnyebb a kapcsolatok kialakítása, másrészt – éppen ezen okok miatt – az emberek egyre kiszolgáltatottabbak a virtuális térben. Napjainkra már számos kutatás készült, amely a Facebookkal vagy éppen a Facebook-függőséggel foglalkozik, hiszen fiataljaink – különös tekintettel a 14-23 éves korosztályra – a számítógép előtt ülve élik közösségi életük nagy részét; percről percre zenéket, fényképeket, hangulatokat, közelgő események programjait osztják meg egymással, de olyan is van, hogy házi feladattal kapcsolatos közérdekű információkat tesznek közzé egy-egy szűk csoport számára.

Az elmúlt években a Facebookot használók köre többszörösére bővült, így nem csoda, hogy világszerte (főleg az Amerikai Egyesült Államokban) és hazánkban is kutatásokat, kísérleteket végeztek a jelenséggel kapcsolatban. Ezen kutatások célja többnyire feltáró jellegű, de már évek óta megjelennek olyan elemzések is, amelyek meglepő jellemzőkre mutatnak rá. Ebben a munkában néhány ilyen jellegzetességet, érdekességet szeretnék bemutatni, majd két, egy nemzetközi és egy magyar, feltáró jellegű kutatás legfontosabb eredményeit ismertetem.

A fő célom pedig a PTE-BTK Szociológia Tanszékén a hallgatók segítségével lefolytatott online adatfelvétel közzététele és elemzése. A létrehozott adatbázis segítségével vizsgálom, hogy helyes volt-e a feltevés, miszerint a középiskolások és az egyetemisták máshogy, másra használják a Facebookot, mint egyetemista társaik. Kísérletet teszek arra, hogy a válaszadók egészét kisebb, a Facebook-használat szempontjából különféle jellegzetességgel rendelkező csoportokra bontsam. Az alkalmazott többváltozós elemzés során felhasználom a Facebook-használat jellegét implikáló legfontosabb vonásokat, valamint (az eredeti kutatás fő célját szem előtt tartva) egyik fontos komponensnek választottam az életkort és (korábbi kutatási eredményekből kiindulva) a nemet is.

Elméleti háttér

A Facebookot Mark Zuckerberg fejlesztette ki a Harvardon három csoporttársával együtt. Egyetemi „virtuális évkönyvnek” indult, majd – többféle megnevezés, illetve a szellemi tulajdonról szóló kisebb-nagyobb viták és perek után – mai formájában 2004. február 4-én kezdte meg működését (Ballis é. n.).

A felhasználók száma Foster (2012) adatai alapján a kezdeti lassú gyarapodás után exponenciális ívű növekedésnek indult, 2008 augusztusára elérte a százmillió főt, az ezt követő röpké három év alatt (2011 szeptemberére) ez a szám megnyolcszorozódott, 2012 februárjára pedig világszerte összesen 845 millió felhasználóról beszélhetünk.

1. ábra: A Facebook felhasználóinak száma 2004-2011 (millió fő)

Forrás: Foster (2012) alapján saját szerkesztés

Éppen emiatt az extrém mértékű felhasználószám-bővülés miatt mondhatjuk, hogy a Facebook társadalmi jelenséggé vált. Ezt a feltevést alátámasztja az a tény, hogy a „Facebook regisztrált tagjainak száma az elmúlt egy évben közel megháromszorozódott, és mára megközelíti a 3 milliót” (Sütő 2011: 2.), valamint az, hogy mára már jelentős mennyiségű nemzetközi és magyar kutatás zajlott le, amely ezzel a témával foglalkozik. Sok szempontból közelítették már meg a Facebookot mint társadalmi jelenséget, mint szabadidő-eltöltési eszközt, mint bizonyos típusú emberek gyűjtőhelyét, mint online hálózatot. Ezek közül néhányat érdekességgként szeretnék ebben a munkában röviden felvillantani, majd két (egy nemzetközi és egy magyar), a Facebook-használókkal kapcsolatos feltáró munka eredményeit fogom bemutatni.

Van olyan elemzés, amely 63 profil alapján látja be – a tartalomelemzés módszerének segítségével –, hogy teljesen más jellegzetességei vannak a személyiségüket felvállaló Facebook-felhasználóknak, mint a korábbi, név nélküli, online közösségek tagjainak (Zhao és társai 2008). Joinson (2008) pedig két kutatást bonyolított le az Egyesült Királyságban, amelyek során szavakat, kifejezéseket gyűjtött összesen 378

felhasználótól arra vonatkozóan, hogy hogyan használják a Facebookot, illetve mit élveznek benne. Mivel a Facebookot az egyik nagy online társadalmi hálózatnak is tekintjük, így matematikai modellekkel is megközelíthető a működése, lehet elemezni pl. a hálózati aktivitást, ahogy a Max Plank Intézet kutatóinak egy csoportja tette. Ők az interakciókat vizsgálták, valamint a hálózati szint jellegzetességeinek evolúcióját több mint 90.000 felhasználó 3,6 milliót meghaladó kapcsolatai alapján (Viswanath és társai 2009). Egy online felmérés 2603 hallgatójának válaszai alapján az Egyesült Államokban kimutatták, hogy a Facebook-használat intenzitása pozitívan hat az étellel való elégedettségre és a társadalommal kapcsolatos bizalomra (Valenzuela és társai 2009). 2011-ben a Cisco készített egy nemzetközi kutatást, ennek fókuszában nem a Facebook, hanem az internethasználat állt. 14 ország majdnem 1500 egyetemistájának vagy friss diplomásának adataiból kiindulva az derült ki, hogy 40%-uk szerint az internet mára fontosabb, mint a randizás, és hogy az egyetemisták 27%-a előrébb sorolja a Facebook-események követését mint akár a zenehallgatást vagy éppen a buliba járást (Cisco Connected World Technology Report 2011: 18.). Magyarországon egy speciális témának a kutatására fókuszált két PhD hallgató 2011 elején, ők azt vizsgálták, javíthatja-e a Facebook a tanár-diák kapcsolatot (Tóth-Mózer–Lévai 2011).

Részletesebben pedig egy 2010 novemberében lezajlott amerikai és egy 2011-ben lekérdezett magyar kutatás eredményeit szeretném bemutatni. Az előbbiről, amely a Facebook-használattal kapcsolatos, Prievera (é. n.) írása számol be, a cél ezen kutatás esetén az egyetemisták és az egyetemet már elvégzett friss diplomások jellegzetes vonásainak összehasonlítása volt (a Cisco kutatásához hasonlóan). A kutatás egyik kiemelendő eredménye, hogy míg a válaszadó felhasználók 83%-a közéleti családi állapotát, a politikai és vallási nézeteket inkább a férfiak hozzák nyilvánosságra, közülük is inkább az egyetemisták. A válaszadók majdnem 80%-a naponta egyszer fellép a Facebookra, míg 49,2%-uk naponta legalább háromszor teszi ugyanezt, a hallgatóknak pedig az 55,3%-a (Watkins–Lee 2010: 9.). A kutatás szerint a diákok számára a Facebook mint fontos kommunikációs csatorna is megjelenik, de mindkét vizsgált csoport (bár csak a válaszadók 32,8%-a [Watkins–Lee 2010: 17.]) használja a kedvelt közösségi oldalt informális események szervezésére. A kutatás válaszadói alapvető demográfiai szempontból a következők: a nők 61,1%-ot tettek ki, a fiatalok (18-25 év) pedig 54,5%-ot (Watkins–Lee 2010: 4.). A kutatási beszámolóban több helyen is megjelenik az az állítás, hogy a férfiak jellemzőbben osztanak meg klipeket, videókat, míg a nők fotókat (Watkins–Lee 2010: 18–21.). Az egyetemistáknak 13,1%-a jelölte, hogy a közösségi oldal a házi feladatában segítségére lenne (Watkins–Lee 2010: 23.). Nagyon jól mutatja az amerikai egyetemisták Facebookhoz való viszonyulását az is, hogy az egyik 20 éves egyetemista válaszadó azt kérdezte: Mit csinálnak az emberek Facebook nélkül?

Tulajdonképpen úgy tűnik, hogy a mai felnövő generáció számára az élet elképzelhetetlen lett közösségi média nélkül (Watkins–Lee 2010: 2.). Érdekes módon viszont az egyetemisták 22,8%-a egyetértett, vagy teljes mértékben egyetértett azzal az óhajjal, hogy „Bárcsak képes lennék kevesebb időt tölteni a Facebookon, mint amennyit jelenleg töltök!” (Watkins–Lee 2010: 9.)

A magyar kutatást Györfi Anna (2011) kutatásvezető beszámolója alapján a KutatóCentrum 2011. január 13-18 között végezte a közösségi oldalak használatával kapcsolatosan a Marketing&Média magazin megbízásából. A kutatás online formában zajlott le, 1714 főnyi minta jött létre. Ez a kutatás elsősorban a magyarok által használt közösségi oldalak népszerűségét volt hivatott összehasonlítani, amelyből megtudhatjuk, hogy „a 18-24 éves kor közötti honfitársaink az amerikai közösségi hálózaton, a Facebook-on aktívabbak” (A fiataloknak a Facebook, az idősebbeknek az Iwiw kell 2011). A kutatási eredményekből én csak a Facebook-használatot jellemző érdekesebb adatokat szeretném kiragadni. A válaszadók között a Facebook-on regisztráltak aránya 2010-ben 31% volt, ez 2011-re 86%-ra emelkedett, és ez utóbbi csoport 89%-a aktív felhasználó (Györfi 2011), amely az összes ma Magyarországon használt közösségi oldal közül a legmagasabb arány. A „legtöbb lehetőséget a fiatalok aknázzák ki: a megkérdezett 18-24 évesek 45 százaléka gyakrabban használja a hasonló portálokat üzenetküldésre, mint e-mail fiókját, és közel felük szívesen telepít kisalkalmazásokat, illetve lép be különböző csoportokba” (A fiataloknak a Facebook, az idősebbeknek az Iwiw kell 2011). A válaszadók 19%-a munkaidejében is látogatja kedvelt virtuális csoportjának oldalát (Györfi 2011). Sütő (2011: 11.) beszámolója alapján a legfiatalabb csoport a 18-24 évesek csoportja volt, és ennek a csoportnak mindössze 7%-a nem tagja a Facebooknak, további egy 1%-a pedig olyan, aki tagja ugyan, de nem látogatja az oldalt. A maradék 92% ebből következően rendszeres Facebook-használó. Ez a csoport markánsan eltér ezen a téren az idősebb korosztálytól, mivel az aktív tagság egyik további vizsgált korcsoportban sem éri el a 80%-ot. Nem és településtípus szempontjából sincsenek jelentős eltérések az aktív Facebook-használat tekintetében, viszont a Facebookon aktív felhasználók 98%-a más közösségi oldalon is regisztrált (Sütő 2011: 16.).

Saját kutatás

A PTE BTK Szociológia Tanszékén, az Adatelemzés II. kurzus keretében lefolytatott kutatásban a Facebook használati szokásait mértük fel a középiskolások és egyetemisták körében. A kutatás során a „Facebook-jelenség” számos aspektusát megvizsgáltuk, többek között a közösségi oldalon eltöltött idő mennyiségét, a tevékenységek körét és a használat hatásait a diákok mindennapjaira.

A mintavétel során az akkor legfrissebb, 2005-ös Mikrocenzus adatait vettük alapul (Mikrocenzus, 2005). A 14-23 éves korosztály tíz korévcsoportját, illetve annak nemi megoszlását figyelembe véve készítettük el a kvóta szerinti mintavétel irányszámait, amely által az országos adatok 0,03%-os mintájának létrehozását irányoztuk elő.

A lekérdezés főként papír alapú, önkitöltős kérdőívvel történt, mellyel összesen 390 diákot, illetve hallgatót kerestünk meg. A középiskolás tanulók a kérdőíveket osztályfőnöki órákon töltötték ki, az egyetemi hallgatókat pedig az előadások, szemináriumok közti szünetekben keresték fel a kutatást készítő hallgatók. A papír alapú lekérdezést kiegészítve a csoportból Lázár Erika (2011) készített egy online kérdőívet

is a Survey Monkey¹ rendszer segítségével, mely 63 válaszadó adataival bővítette az adatbázist. A papír alapú lekérdezést tizennégy hallgató végezte el két hét alatt (2011. október 16-ától 27-éig). Az adatbázisba végül 453-an kerültek be, köztük (akikről vannak erre irányuló adataink) 202 középiskolai diák (10 pécsi² és 7 nem pécsi³ középiskola) és 238 egyetemi hallgató, legjellemzőbb módon a Pécsi Tudományegyetem karairól. A kérdőívből kinyerhető empirikus adatokat kódolás után a hallgatókkal számítógépes adatbázisba rögzítettük, azokat ellenőriztük és tisztítottuk.

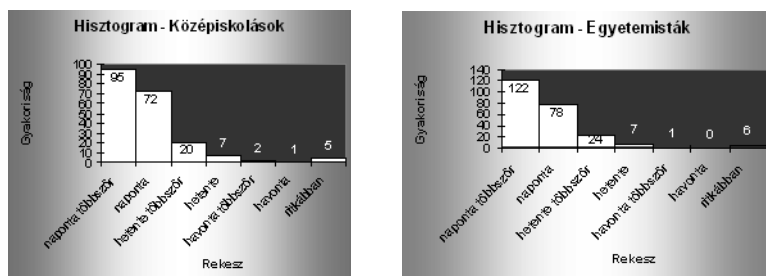
Jelen munkám kezdetén azt feltételeztem, hogy az inkább számítógépen felnőtt tanulók, a „Z generáció”⁴ tagjai máshogy használják a Facebookot, mint idősebb, kevésbé digitális korban nevelődő egyetemista társaik. Az adatelemzést SPSS 20.0 programban és a Microsoft Excel Adatelemzés moduljának igénybevételével végeztem, leíró és többváltozós statisztikai eszközök alkalmazásával.

Eredmények

Elemzésem során a következő kérdésekre keresem a választ: Van-e eltérés a tanulók és a hallgatók között? Elkülönül-e egymástól a két csoport a Facebook-használat tekintetében? Létrehozhatók-e csoportok a válaszadó diákokból?

Először a Facebook-használat gyakoriságát hasonlítottam össze a két csoportban, de – ahogy az a két hisztogramból látható – nincs érdemi különbség a két csoport között.

2-3. ábra: A Facebook-használat gyakorisága az iskolatípus mentén bontva (fő)

Forrás: saját szerkesztés

¹ Online kérdőív- és adatbázis-készítő rendszer, <http://www.surveymonkey.net> (2011. 11. 19.)

² Művészeti Gimnázium és Szakközépiskola, Janus Pannonius Gimnázium, Kereskedelmi Szakközépiskola, Széchenyi István Gimnázium és Szakközépiskola, Apáczai Csere János Gimnázium, Zipernowsky Károly Műszaki Szakközépiskola, Leőwey Klára Gimnázium, A Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziuma, Babits Mihály Gyakorló Gimnázium és Szakközépiskola, Református Kollégium

³ Barcs, Budapest, Dombóvár, Kecskemét, Lenti, Szigetvár, Szolnok

⁴ „A mai 12-25 évesek, akiket gyakran Y – illetve a fiatalabb tinédzser korosztályt – Z generációnak is neveznek, a bébi-harcosok vagy egyszerűen: a következő generáció”. (Tari é. n.)

Ezután megvizsgáltam minden olyan változót, amely a Facebookkal kapcsolatos mennyiségi paraméternek tekinthető (a következő táblázatban láthatók a kerekített átlagok, valamint a szignifikanciaértékek).

1. táblázat: A Facebookos kutatás mennyiségi változóinak alapvető jellemzői (mértékegység, egyetemisták és középiskolások átlaga, a két átlag közötti különbséghez rendelhető szignifikanciaérték)

Kérdések	Me. ⁵	Közép -iskolások	Egyete -misták	Sig ⁶
Mennyi szabadidőd van egy hétköznap általában (iskolán, alváson, evésen, tisztálkodáson kívül)?	Óra	4,7	5,7	0,000**
Ennek kb. hány százalékát töltöd összesen a szabadban vagy mozgással, vagy személyes kapcsolattal?	%	51,56	44,46	0,005**
Alkalmanként általában mennyi időt töltesz aktív Facebookozással?	Perc	43	33	0,014*
A Facebookon töltött időd hány százalékát töltöd cseteléssel?	%	41,86	29,90	0,000**
Hetente átlagosan mennyi időt töltesz Facebookozással?	Óra	11,7	11,8	0,917
Nagyságrendileg hányszor lépsz fel a Facebookra... – egy átlagos hétköznap?	Db	4	4	0,894
Nagyságrendileg hányszor lépsz fel a Facebookra... – egy átlagos hétvégi nap?	Db	6	5	0,579

Forrás: saját szerkesztés

Ebből az látszik, hogy a középiskolások átlagosan többet vannak „nem számítógép előtt”, viszont egy-egy alkalommal több időt töltenek aktív facebookozással és a Facebookon töltött idejük lényegesen nagyobb arányát fordítják csetelésre, míg az egyetemistáknak átlagosan naponta eggyel több szabad órájuk van. A többi szempontból nincs érdemi különbség a két csoport között.

Ahhoz, hogy a válaszadókat K-közepű klaszteranalízis segítségével megpróbáljam csoportokba sorolni, előbb dimenzió-redukciót hajtottam végre két főkomponens-elemzéssel, hogy a későbbi eredmények megfoghatóbbak, átláthatóbbak legyenek. Az első⁷ eredményeként részint a fentiekben bemutatott, a Facebookkal közvetlenül összefüggésbe hozható mennyiségi paraméterekből, részint ordinális változók átkódolása után nyert skálátípusú változókból egy főkomponens jött létre, melyet „Mennyiség”-nek neveztem el.

⁵ Mértékegység

⁶ A kétmintás t-próbákhoz rendelhető szignifikanciaérték a szórás egyezőség (Levene-teszt) figyelembevétele mellett, ahol az 5%-os (*) / a minden ésszerű (**) szignifikanciaszint mellett érdemi különbség van a két csoport átlaga között.

⁷ KMO = 0,621, Bartlett = 0,000 – tehát főkomponens-elemzésre alkalmasak az adatok, a kommunalitások megfelelőek; a teljes megmagyarázott varianciarányad=41,65%, azaz a keletkező főkomponens az eredeti hatdimenziós változótér információtartalmának 41,65%-át fedi le.

A második főkomponens-elemzés⁸ során 28 ordinális vagy nominális változót használtam fel, ezek olyan jellegű információkat tömörítettek, mint hogy a Facebookon mit tesz közzé magáról a válaszadó, milyen alkalmazásokat használ, hogy áll hozzá az ismeretlenekhez, és tanulással kapcsolatos tevékenységeket végez-e. A létrejött öt főkomponens a következő jellemzőkkel bír:

Az első a „Közösségi élet” nevet kapta, mivel ebben vannak az olyan típusú változók, mint a megosztások közzététele, házikkal kapcsolatos kommunikáció, a kommentelés, csetelés, like-olás gyakorisága. A második az „Alapvető információk” nevet kapta, mivel ez olyan változók információtartalmát tömöríti, amelyeket a legtöbb Facebookot használó magáról közzétesz, mint a kép, rokonok, születési év, iskola, munkahely. A harmadik főkomponenst a „Speciális információk” név fémjelzi, mivel e kategória alá tartozó adatok közzététele már kevésbé jellemző, mint pl. a politikai és a vallási hovatartozás, a lakcím és a telefonszám. Az „Alkalmazások” nevet adtam a negyedik főkomponensnek, mivel ebben a pusztán kapcsolattartáson túlmutató szórakoztató alkalmazások használatának gyakoriságát mérő változók kaptak helyet, mint a játék, videó, egyéb szórakoztató lehetőségek. És végül az ötödik főkomponens tömöríti a „Káros hatások”-at, ez alá sorolódott be ugyanis a „Facebook-használat a tanulás / a személyes kapcsolat / az alvás rovására megy” állítást mérő változók csoportja.

2. táblázat: A Facebookos kutatás klaszteranalízisének eredménye

Bevont változók	Klaszterek (n=175) ⁹				
	„óvatos duhaj”	Z generáció – fiúk	Z generáció – kapcsolattartó lányok	Z generáció – atomizált lányok	„a részvétel a fontos”
Mennyiség	átlagnál kevesebb	legkevesebb	átlagnál kevesebb	legtöbb	átlagos
Közösség	átlagnál kevesebb	legtöbb	átlagnál több	legkevesebb	átlagos
Alapinfók	átlagnál több	legkevesebb	átlagnál több	átlagnál kevesebb	legtöbb
Spec_infók	legkevesebb	átlagos	átlagnál kevesebb	átlagos	legtöbb
Alkalmazások	átlagos	sok	legkevesebb	sok	átlagos
Káros_hatás	legtöbb	átlagnál kevesebb	kevés	legkevesebb	átlagnál kevesebb
Kor_st	egyetemisták	középiskolás inkább	középiskolás inkább	középiskolások	vegyes
Nem_st	inkább lányok	sok fiú	sok lány	inkább lányok	sok fiú
Arány	30%	25%	23%	13%	9%

Forrás: saját szerkesztés

⁸ KMO = 0,781, Bartlett = 0,000 – tehát főkomponens-elemzésre alkalmasak az adatok, a kommunalítások megfelelőek; a teljes megmagyarázott varianciarányad=48,85%, azaz a keletkező főkomponensek az eredeti huszonnyolc-dimenziós változótér információtartalmának 48,85%-át fedik le.

⁹ A főkomponens-elemzések miatt a válaszadók több mint fele kiesett a klaszterelemzésből, hiszen elég volt az érintett körülből negyven kérdésből egy, amelyre az adott válaszadó nem válaszolt, és máris kiesett minden további elemzésből.

A hat főkomponensre, valamint a kor és a nem standardizált értékére futtattam egy k-közepű klaszteranalízist (öt középponttal). Az ANOVA tábla szignifikanciaértékei alapján ($p_{\max} = 0,004$) minden bevont változó szerint lényeges eltérés van a keletkező öt csoport átlagai között. Az eredmény a következő táblázatban látható (a csoportok sorrendjét a méretük szerint csökkenően határoztam meg).

A legjelentősebb, vagyis legtöbb válaszadót (30%) tömörítő csoport az „óvatos duhaj” nevet kapta, mivel ők azok az elsősorban egyetemista lányok, akik az alapinformációkat szívesen teszik közzé magukról, továbbá leginkább az jellemző rájuk, hogy a Facebook potenciális káros hatásait a legveszélyesebbnek érzékelik a többi csoporthoz viszonyítva.

A második legtöbb válaszadó (25%) a „Z generációs fiúk”-at tömöríti. Ők ülnek a legkevésbé a Facebook előtt, akkor viszont két dolgot csinálnak, részint komoly közösségi életet élnek, vagy használják a szórakozási célú alkalmazásokat. Ezen csoport tagjai nem szívesen tesznek közzé magukról alapinformációkat (azaz az internet személytelenségébe burkolóznak).

A harmadik (23%) a „Z generációs kapcsolattartó lányok” csoportja. Rájuk is jellemző a közösségi tevékenységek folytatása a Facebookon (nem olyan mértékben, mint a Z generációs fiúk csoportjára), szívesen tesznek közzé magukról alapinformációkat, nem használnak szórakoztató alkalmazásokat, és a többi csoport tagjainál kevésbé érzékelik a virtuális tér káros hatásait.

Negyedik csoportba (13%) tartoznak a veszélyeztetett „Z generációs atomizált lányok”. Ők „lógnak” a legtöbbet időben a Facebookon, viszont nem közösségi tevékenységeket űznek, hanem elsősorban a szórakozási célú alkalmazások használatával élnek, és ők érzékelik / feltételezik legkevésbé, hogy a Facebook káros lehet akár a tanulásra, akár az egészségükre vagy a személyes kapcsolatrendszerükre.

Az ötödik csoport (9%) életkor tekintetében vegyes (tehát nem mondható, hogy itt jellemzően középiskolások vagy egyetemisták találhatók), de főleg fiúkat tömörít. Azért adtam neki a „részvétel a fontos” nevet, mert a csoport tagjai jelen vannak a Facebookon, ők tesznek közzé magukról a legtöbb információt, kevésbé érzékelik a káros hatásokat; hiszen talán ők azok, akik a Facebookot „rendeltetesszerűen” használják – ha egyáltalán ilyen létezik.

Összegzés

Munkám célja az volt, hogy a Facebook-használat bemutatása néhány korábbi kutatás eredményeinek tükrében, valamint a PTE BTK Szociológia Tanszékének hallgatói által végzett adatfelvétel adatbázisán végzett elemzés keretében összehasonlítsam a magyar középiskolások és egyetemisták Facebook-használatát.

Az elemzésből kiderült, hogy

1. szépen elkülönülő csoportok jöttek létre a lehatárolt főkomponensek mentén,
2. a kor is differenciált az egyes csoportokban – azaz a középiskolások és az egyetemisták szétválaszthatók többnyire, tehát

a hipotézisem, miszerint a középiskolások és az egyetemisták máshogy használják a Facebookot, az elemzésem fényében alátámasztott. Egy csoport van mindössze, ahol nem különül el a két korosztály, ez pedig az ötödik, ide olyan fiatalok tartoznak, akik jelen vannak, de nem igazán használják ki a Facebook adta, potenciálisan függőséget generáló lehetőségeket. Az eredményekből nagyon szépen látszik, hogy a fiatalabb (Z generációs) korosztály kevésbé érzékeli a káros hatásokat, míg az idősebbek, közülük is főleg a lányok látják a Facebook lehetséges veszélyeit.

Hivatkozott irodalom

- BALLIS, MARY (é. n.): *Who Invented Facebook? The history behind the number one social media network Facebook*. Internet: <http://inventors.about.com/od/fstartinventions/a/Facebook.htm>, letöltve: 2012. 03. 26.
- FOSTER, BEN (2012): *Facebook User Growth Chart*. Internet: <http://www.benphoster.com/facebook-user-growth-chart-2004-2010/>, letöltve: 2012. 04. 20.
- GYÖRFI ANNA (2011): *Mindenki a Web2-n?* Internet: <http://www.kutatocentrum.hu/tanulmanytar/2011/cikk-12/mindenki-a-web2-n>, letöltve: 2012. 04. 18.
- JOINSON, ADAM N. (2008): 'Looking at', 'Looking up' or 'Keeping up with' People? Motives and Uses of Facebook. In *Proceedings of the 2008 (26th) Conference on Human Factors in Computing Systems (CHI)*. Florence, Italy, April 5-10, 2008.
- LÁZÁR ERIKA (2011): *Facebook-kérdőív*. Internet: http://www.surveymonkey.com/s/facebook_kerdoiv, letöltve: 2011. 11. 19.
- PRIEVARA TIBOR (é. n.): *Facebook az életünkben – kutatás*. Internet: <http://tanarblog.hu/in-ternet-a-tanoran/1761-facebook-az-eletuenkben-kutatas>, letöltve: 2011. 03. 31.
- SÜTŐ ANNA (2011): *Mindenki a Web2-n?* Internet: http://www.kutatocentrum.hu/images/gallery/tantar_12_hun.pdf, letöltve: 2012. 03. 30.
- TARI ANNAMÁRIA (é. n.): *Az Y és mögötte a Z generáció*. Internet: http://www.budapestedu.hu/data/cms47443/okopannon_tari.pdf, letöltve: 2012. 04. 20.
- TÓTH-MÓZER SZILVIA–LÉVAI DÓRA (2011): *Javíthatja-e a Facebook a tanár-diák kapcsolatot?* Internet: <http://www.slideshare.net/tothmozer/facebook-kutats>, letöltve: 2012. 03. 25.
- VALENZUELA, SEBASTIAN–PARK, NAMSU–KEE, KERK F. (2009): Is There Social Capital in a Social Network Site? Facebook Use and College Students' Life Satisfaction, Trust, and Participation. *Journal of Computer-Mediated Communication* 14 (4), 875–901.
- VISWANATH, BIMAL–MISLOVE, ALAN–CHA MEEYOUNG–GUMMADI, KRISHNA P. (2009): On the Evolution of User Interaction in Facebook. In *Proceedings of the 2nd ACM SIGCOMM Workshop on Social Networks (WOSN)*, Barcelona, Spain, August 2009.
- WATKINS, S. CRAIG–LEE, H. ERIN (2010): *Got Facebook? Investigating What's Social About Social Media*, Internet: <http://www.theyoungandthedigital.com/wp->

content/uploads/2010/11/watkins_lee_facebookstudy-nov-18.pdf, letöltve: 2012. 03. 30.

ZHAO, SHANYANG–GRASMUCK, SHERRI–MARTIN, JASON (2008): Identity Construction on Facebook: Digital Empowerment in Anchored Relationships. *Computers in Human Behavior* 24 (5), 1816–1836.

A fiataloknak a Facebook, az idősebbeknek az Iwiw kell (2011): Internet: <http://inclusion.hu/2011-03-10/a-fiataloknak-a-facebook-az-idosebbeknek-az-iwiw-kell/>, letöltve: 2012. 03. 30.

Cisco Connected World Technology Report (2011): Internet: <http://www.cisco.com/en/US/solutions/ns341/ns525/ns537/ns705/ns1120/2011-CCWTR-Chapter-3-All-Finding.pdf>, letöltve: 2012. 04. 10.

Mikrocenzus 2005. (2005): 2. *A népesség és a lakások jellemzői* / 2. *Részletes adatok* / 2.1. *Demográfia* / 2.1.1 *A népesség korév és nemek szerint, a nemek aránya*. Internet: http://www.mikrocenzus.hu/mc2005_hun/kotetek/02/tables/load2_1_1.html, letöltve: 2011. 10. 04.

PILINSZKI ATTILA

Párkapcsolati stabilitás és minőség egy országos kutatás tükrében

A család intézményének felgyorsult változásait láthatjuk az utóbbi néhány évtizedben, amely többek között megmutatkozik a házasságkötések számának csökkenésében, az élettársi kapcsolatban élők számának növekedésében, a családi életciklus átalakulásában, a párkapcsolatok stabilitásának csökkenésében. A termékenység csökkenése és az egyéni életút meghosszabbodása, mint két meghatározó demográfiai változás mellett a válások számának, pontosabban a teljes válási arányszámának¹ a növekedése jelentős hatással bír a család strukturális változására. Míg a válások száma hazánkban a 90-es évek közepétől stagnál, majd csökken, a teljes válási arányszám folyamatosan nő: 1990-ben a házasságok 31%-a, 2000-ben 38%-a, 2010-ben 46%-a végződik válással (www.ksh.hu).

A családi stabilitás vizsgálatakor elengedhetetlen a család minőségi jellemzőinek felmérése is. Egyrészt a családi stabilitás fontos meghatározója a minőség, másrészt a rossz minőségű, de fennmaradó kapcsolatok hasznos adalékkal szolgálnak a családi működés megértéséhez.

A jól funkcionáló családok támogató szerepe az élet minden területére kihat (pl: a gyermekek sikeres szocializációja, a devianciákkal és testi-lelki betegségekkel szembeni védőfaktor), ezzel szemben a rossz minőségű, instabil házasságokhoz inkább negatív következmények sorolhatók (Gödri 2001:10-11).

A családi instabilitást és minőséget érintő kutatásokban számos tényező merült fel, amely összefüggést mutat a válási hajlammal, illetve a kapcsolatok felbomlásával. Több tanulmány is felhívta a figyelmet a házasságkötéskor betöltött kor és a házassági instabilitás közötti kapcsolatra (Bumpass–Sweet 1972: 755–756.; Weed 1974: 373.; Lee 1977: 498.). A vizsgálatok szerint nagyobb a valószínűsége a fiatalon kötött házasságok felbomlásának. Booth és Edwards rámutattak arra, hogy nemcsak a korai, hanem a későn kötött házasságok is sérülékenyebbek bizonyulnak (1985: 71.).

A kutatásokból konzisztensen látszik az is, hogy a szülők válása hatással van a gyermekek későbbi párkapcsolati stabilitására (Bumpass–Martin–Sweet 1991: 28.; Amato 1996: 637.). Ez az összefüggés azonban az elvált szülők lányainál egyértelmű, a férfiaknál nincs szignifikáns kapcsolat (vagy nagyon gyenge) a két változó között (Feng és társai 1999: 459.). A téma vizsgálatához jó elméleti megközelítést ad Gery Becker gazdasági elmélete a házasságról és a házassági instabilitásról, mely többek között érinti a házimunka megosztását, jövedelmi viszonyokat a csa-

1 A teljes válási arányszám arra a kérdésre ad választ, hogy a házasságoknak meghatározott időintervallumon belül hányad része végződik válással.

ládon belül, a házasságkötési életkort, a házasfelek közötti eltéréseket (iskolai végzettség, életkor, vallás stb.), a házasság időtartamát, a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöket (Becker 1977: 1156–1157.).

Jelen tanulmány célja egyrészt Becker hipotéziseinek ellenőrzése, másrészt a párkapcsolati stabilitás és minőség egyéb tényezőinek feltárása. A másodelemzés adatainak forrása: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, „Életünk fordulópontjai” társadalmi-demográfiai alapfelvétel 3. adatfelvételi hullám. Becker hipotézisei házasságban élőkre vonatkoznak, azonban azokat a párkapcsolatban élőket is vizsgáltam, akik nem kötöttek házasságot.

A minta bemutatása

A kutatás harmadik hullámának mintája 11.768 főből áll. A válaszadók fele családi állapotát tekintve házas, közel egyharmada egyedülálló, egytizede elvált és 5%-a özvegy. A kutatási kérdés szempontjából azonban elsősorban nem a hivatalos családi állapot a mérvadó, hanem a tényleges családi helyzet. Ezért a vizsgált célcsoport kritériumainak megfelelően a mintát 2 lépésben szűkítettem: 1. 20-65 év közöttiek (N=9284) 2. 20-65 év közötti párkapcsolatban élők (N=5930).

A szűkített mintában a nők aránya 55%, átlagéletkor 44,27 év. A válaszadók 16%-a 8 általános vagy az alatti iskolai végzettséggel rendelkezik, 30% szakiskolát végzett, a válaszadók egyharmada érettségizett szakközépiskolában vagy gimnáziumban, a válaszadók 21%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel. A mintába kerültek 65%-a dolgozik, 9%-uk nyugdíjas, ugyanennyien rendelkeznek valamilyen tartós egészségkárosodással, 6,3%-uk gyermekgondozással kapcsolatos ellátásban részesül, a munkanélküliek aránya 5,2%.

Az elemzésbe vont függő változók:

- a párkapcsolat instabilitása: „Az elmúlt egy évben felmerült-e a válás, a kapcsolat megszakításának gondolata?” A válaszlehetőségek között megjelenik kognitív és viselkedési elem is. Az alacsony elemszámok és a használt elemzési módszer miatt kétértékű változóvá alakítottam.
- a párkapcsolat minősége:
 - > párkapcsolattal való elégedettség
 - > háztartási munkák megosztásával való elégedettség
 - > gyermekneveléssel kapcsolatos munkák megosztásával való elégedettség
 - > vita gyakorisága (különböző területeken)

Eredmények

I. Becker hipotéziseinek ellenőrzése

Becker hipotéziseinek döntő része a párkapcsolatban élő felek különbségeire vonatkozik, ezért vizsgálatukhoz mindkét féltől származó (de legalábbis mindkét félre vo-

natkozó) adatok szükségesek. Az elemzett kutatásban számos, a partnerre vonatkozó kérdés szerepel, azonban vannak olyan feltevések, melyek nem ellenőrizhetők.

Az elemzés során az Életünk fordulópontjai adatait összevettem Huber és Spitze vizsgálatával (1980), amely szintén Becker hipotézisei alapján vizsgálta a házassági instabilitást.

1. A nők nagyobb valószínűséggel és többet gondolnak a válásra, mint a férfiak.

Az elmúlt egy évben a válás gondolata a válaszadók 7%-ánál merült fel, a nőknél valamennyivel nagyobb arányban (8,7%), míg a férfiak 4,9%-a gondolt a válásra – szignifikáns (Sig.: 0,000), de meglehetősen gyenge kapcsolatról van szó (Phi: 0,074).

Huber és Spitze eredményei is azt mutatják, hogy a feleségek gyakrabban gondolnak a válásra (nők 30%; férfiak 22%²). A kölcsönösség tekintetében elmondható, hogy a válásra gondoló férfiak feleségeinek több mint a fele (51%) esetében szintén felmerült a válás gondolata; a válásra gondoló feleségek férjeinek azonban csak 38% jelezte ezt (Huber–Spitze 1980: 81–82.).

A kapcsolat megszakításának felmerülése jellemzőbb a nőkre, ez egybeesik az a ténynel, hogy a válóperek többségét a női fél kezdeményezi (Gödri 2001: 4.).

2. A feleség jövedelmének és a férj jövedelmének aránya hatással van mindkét fél válásról való gondolkodására.

1. táblázat - A családi jövedelmek eloszlása és a válás gondolatának felmerülése

	Felmerült-e a válás gondolata?	
	nők (N=2182)	férfiak (N=1704)
Partnere többet keres	7,1	5,9
Ugyanannyit keresnek	10,1	5,3
Többet keres, mint a partnere	12,7	4,9
Sig.:	,006	,843
Cramer's V	,068	,014

A családon belüli jövedelmi viszonyokat vizsgálva láthatjuk, hogy a válaszadók jelentős része (42,6%) hasonló mértékű jövedelemmel rendelkezik, mint partnere.

Elmondható továbbá, hogy míg a férfiak 12%-a rendelkezik alacsonyabb jövedelemmel, mint partnere, a nők esetében ez 43%. A válás gondolatának felmerülése a férfiaknál és a nőknél a jövedelmi viszonyokat tekintve ellentétes irányba mutat. A többet kereső férfiaknál a legalacsonyabb azoknak aránya, akikben felmerült

2 A két adat közötti különbség az eltérő operacionalizálás eredménye. Míg Huber és Spitze vizsgálatukban azt kérdezte, hogy felmerült-e valaha a válás gondolata, addig a hazai kutatásban az elmúlt egy évre kérdeztek rá.

a válás gondolata, és a legmagasabb azoknál, akik kevesebbet keresnek, mint a partnerük. Ezzel szemben a nőknél kevesebbet keresők kapcsolata látszik stabilabbnak, míg a partnerüknél többet keresők inkább gondolnak a válásra. A jövedelmi különbségek és a válás felmerülése közötti kapcsolat azonban csak a nők esetében szignifikáns. Úgy tűnik, hogy a férfiaknak kevésbé fontos a jövedelmi különbség, míg a párjuknál jobban kereső nőknél majdnem kétszeresére nőtt azoknak aránya, akiknél felmerült a válás gondolata.

Huber és Spitze vizsgálata szerint sem a felek abszolút jövedelmének, sem a jövedelmi különbségeknek nincs hatásuk a válás felmerülésére (Huber–Spitze 1980: 82.).

3. A fiatalon házasodott személyeknél gyakrabban merül fel a válás gondolata, mert korlátozott időt szántak a keresésre.

A változósztetben a házasodási életkorra irányuló kérdés nem szerepel, ezért a válaszdadó születési éve és a partnerrel való együttélés kezdetének dátuma alapján számoltam. Azok a válaszdádók, akik 20 éves koruk előtt, illetve akik több mint 30 évesen kötöttek házasságot vagy léptek élettársi kapcsolatba, gyakrabban gondolnak válásra, mint azok, akik kapcsolatukat 20 és 30 éves koruk között kezdték (20 év alatt: 8,4%, 21-30 évesen: 6,2%, 31 év felett: 8,1%). A nemet kontrollváltozóként bevonva azonban azt látjuk, hogy a válás felmerülése és az együttélés kezdetekor betöltött életkor változók kapcsolata látszólagos – a nem mindkét változóra hatással van.

Huber és Spitze adatai alapján a változók közötti kapcsolat nem tűnt el, azonban specifikálódott: a nők esetében a fiatalon kötött házasság a válási hajlam növekedésével járt, a férfiaknál nem jelent meg az eredeti összefüggés (Huber–Spitze 1980: 83.).

4. A fiatal gyermekkel rendelkező családoknál csökken a valószínűsége a válás felmerülésének mindkét félénél, de jobban a feleségeknél, mivel rendszerint – válás esetén – nekik kell gondoskodniuk a gyermekekről a munkavállalás mellett.

A kutatásból származó adatok nem támasztják alá a hipotézist. Mind a nőknél, mind a férfiaknál valamennyivel magasabb a válás felmerülése azokban a kapcsolatokban, ahol 6 év alatti gyermek van, tehát a feltevésünkkel éppen ellentétes – ez a kapcsolat azonban egyik nemnél sem szignifikáns.

Huber–Spitze tanulmányukban arra mutattak rá, hogy a 6 év alatti gyermek a férjknél csökkenti a válás felmerülésének valószínűségét, míg a 7-11 éves korú gyermekes nőknél növekszik a válás felmerülésének valószínűsége (Huber–Spitze 1980: 83–84.).

Úgy tűnik, a gyermek családösszetartó szerepe már nem olyan hangsúlyos, mint néhány évtizede. Mivel a 2008-as adatok alapján a kapcsolat egyik nem esetében sem szignifikáns, a párkapcsolat stabilitását nem befolyásolja döntően, hogy van-e gyermekük (Sig: Nők: ,269; Férfiak: ,475) illetve hogy milyen korú a gyermek (Sig: Nők: ,538; Férfiak: ,224).

5. A párok jellemzői (iskolai végzettség, kor, vallás) közötti nagyobb eltérések emelik a válás gondolatának felmerülését mindkét fél esetén.

A kor és iskolai végzettség tekintetében vannak adataink mindkét félre vonatkozóan. A felek közötti abszolút korkülönbség növekedésével nő azoknak az aránya, akiknél felmerült a válás gondolata, azonban egyik nemnél sem szignifikáns a kapcsolat.

2. táblázat - Korkülönbség és a válás gondolatának felmerülése

	Felmerült-e a válás gondolata? (%)		
	nők (N=3267)	férfiak (N=2645)	Össz.
A partner fiatalabb	10,2	4,8	5,6
Hasonló korúak	8,3	4,6	6,7
A partner idősebb	9,0	7,0	8,8
Sig.:	,612	,371	,003
Cramer's V	,017	,027	0,44

A relatív korkülönbség szignifikáns kapcsolatot mutat a válás gondolatával, azonban a nem bevonásával láthatjuk, hogy a parciális kapcsolatok már nem szignifikánsak (fiatalabb partnerről többnyire a férfiak számoltak be, míg idősebből a nők).

Az iskolai végzettségek különbségeit vizsgálva láthatjuk, hogy a válás felmerülésére egyik nemnél sincs hatása a különbségeknek.

Huber és Spitze vizsgálatában az iskolai végzettségbeli különbségek nem voltak hatással a válás felmerülésére. A korkülönbség csak a férfiaknál volt szignifikáns: azon férfiaknál, akik idősebbek a feleségüknél, alacsonyabb a válás felmerülésének valószínűsége. A legnagyobb hatása a vallásbeli különbségeknek volt – a katolikus vagy nem vallásos feleségek protestáns férjeinél merül fel leggyakrabban a válás gondolata (Huber–Spitze 1980: 84.).

6. A dolgozó feleségekben, akik úgy érzik, hogy egyenlően kellene megosztani a házimunkát a férjükkel, de mégis a nagyobb részét ők csinálják, gyakrabban merül fel a válás gondolata, mint más feleségekben.

A munkavállalás önmagában nincs szignifikáns hatással a válás gondolatának felmerülésére, bár a dolgozó nők körében gyakoribb. A házimunka egyenlőtlensége azonban összefügg a stabilitással – azok a nők, akik az otthoni munkák döntő részét végzik, nagyobb arányban gondolnak a válásra.

II. A párkapcsolati stabilitás és minőség egyéb tényezőinek feltárása

Az Életünk fordulópontjai adatfelvételben szerepelt néhány fontos változó, melyet Becker hipotézisei nem érintenek, azonban hatással lehetnek a kapcsolati stabilitásra.

Számos kutatásban vizsgálták a családforma (házasság vagy élettársi kapcsolat) és a stabilitás-minőség összefüggéseit. Az Életünk fordulópontjai kutatás adatai

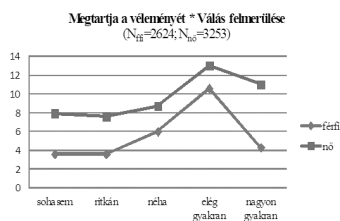
egybecsengenek a korábbi kutatások eredményeivel: a házasságban élők kapcsolatai stabilabbnak bizonyultak, mint az élettársi kapcsolatban élő pároké (Pongráczné 2009: 16., Kamp Dush és társai 2003: 544., Amato és társai 2003: 4.). Az élettársi kapcsolatban élők 12,6%-ánál, míg a házasságban élők 5,7%-ánál merült fel a válás gondolata (Sig.: ,000; Phi: ,104). Amint korábban említettem, a stabilitásra azonban olyan külső tényezők is hatással vannak, mint a kapcsolat elérhető alternatívái és a lehetséges gátak. Feltételezhetjük, hogy a házassági kapcsolat megszakításánál ezek a gátak erőteljesebbek. A családformát a párkapcsolattal való elégedettséggel összevetve láthatjuk, hogy a házasságban élők elégedettebbek (Sig.: ,000; Cramer's V: ,064) – tehát nem csak a külső tényezőknek tulajdonítható a stabilitásban tapasztalható különbség.

A kutatás során rákérdeztek arra, hogy a felek milyen gyakran vitatkoznak egyes témák miatt. A leggyakoribb vitaokok között találjuk az anyagi ügyeket, a gyermeknevelési kérdéseket, a házimunka megosztását, valamint a szabadidő eltöltését. Ha a különböző vitaokokat nézzük, mindegyik szignifikáns kapcsolatot mutat a válás gondolatának felmerülésével. Általában a kapcsolat a nők esetében erősebb, néhány vitaok (féltékenység, közös célok, gyermekvállalás, gyermeknevelés) esetén megközelítőleg ugyanolyan erősségű. A két fél között azoknál a vitaokoknál volt legnagyobb különbség (legalábbis a kapcsolat erősségében), amelyek modellbe építve is szignifikánsak maradtak: anyagi ügyek (Sig.: ,000 Cramer's V: ,302; ffi: ,213; nő: ,357), házimunka megosztása (Sig.: ,000 Cramer's V: ,211; ffi: ,155; nő: ,243), alkoholfogyasztás (Sig.: ,000 Cramer's V: ,305; ffi: ,200; nő: ,352). Ez felveti azt a kérdést, hogy a kapcsolat instabilitását az egyes kérdések körüli vita gyakorisága kevésbé befolyásolja, mint az, hogy a felek „vita-definiálása” különböző.

Több kutató és konfliktuskezeléssel foglalkozó szakember felhívta arra is a figyelmet, hogy nem annyira a viták gyakorisága, mint a konfliktusok kezelésének módja hat a kapcsolat minőségére és stabilitására (Heavey és társai 1993: 21., Gottman 1993: 8., Lovas–Herczog 1999: 45.). Az elemzett adatbázisban a konfliktusok kezelésére vonatkozóan egy kérdés szerepelt: „Amikor Önnek komolyabb nézeteltérése támad párjával, milyen gyakran történik a következő?”

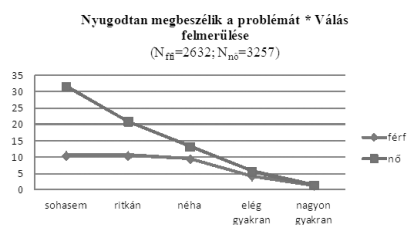
Az elkerülő magatartást választása („Megtartja magának a véleményét, hogy elkerüljék a nagyobb vitát.”) szignifikáns kapcsolatot mutat a válás gondolatának felmerülésével.

1. ábra – A válás felmerülésének aránya a véleményüket megtartóknál

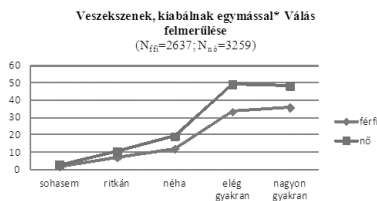
Azoknál a legalacsonyabb a válás felmerülésének valószínűsége, akik nyíltan kifejezik véleményüket, elsősorban nem a vita elkerülésére törekcszenek. Mindkét nemnél a legmagasabb a válás gondolatának felmerülése abban az esetben, ha elég gyakran választják ezt a kezelési módot, érdekes módon azonban a nagyon gyakran választóknál kisebb a válás felmerülésének valószínűsége (Sig.: ,000 Cramer's V: ,069; ffi: ,098; nő: ,057). Logikus magyarázat lehetne erre, hogy ebben az esetben a stabilitás és a minőség dimenzió külön mozog, azonban a kapcsolattal való elégedettség esetében is hasonló mintázatot láthatunk.

2. ábra – A válás felmerülésének aránya a problémákat nyugodtan megbeszélőknél

A felmerülő problémák nyílt és nyugodt megbeszélése nagymértékben csökkenti a válás gondolatának felmerülését mindkét nemnél. Míg a problémák nyugodt megbeszélése pozitívan hat a felekre, ennek elmaradása különböző intenzitással befolyásolja a válás felmerülésének valószínűségét a nőknél és a férfiaknál: a férfiaknál kb. tízszeresére nő, ezzel szemben a nőknél több mint hússzorosára emelkedik a váláson gondolkodók aránya (Sig.: ,000 Cramer's V: ,242; ffi: ,163; nő: ,291).

3. ábra - A válás felmerülésének aránya az egymással veszekedő, kiabáló pároknál

Azoknál a pároknál, ahol a problémára való jellemző reakció a veszekedés és az egymással való kiabálás, nagymértékben csökken a kapcsolati stabilitás: a párhoikkal elég gyakran veszekedő nők fele, a férfiak egyharmada gondolt válásra az elmúlt egy év során. Az ábrán láthatjuk, hogy mindkét nem esetén már az „elég gyakran” kategóriánál eléri a maximumot a válás gondolatának felmerülése, azaz elmondható, hogy az egymással való gyakori veszekedés, kiabálás mindkét nemnél

egyértelműen növeli a válasz valószínűségét (Sig.: ,000 Cramer's V: ,327; ffi: ,278; nő: ,352).

3. táblázat - A válasz felmerülésének aránya tettlegesség esetén

	Tettlegességig fajul a dolog* Válasz felmerülése (%) (Nffi=2636; Nnő=3259)	
	Sohasem	Előfordul
Férfi	4,6	34,5
Nő	7,8	65,2

A problémára adott negyedik reakciótípus a tettlegesség előfordulása volt. A családon belüli erőszak kérdésköre rendkívül kényesnek és nehezen felmérhetőnek számít, ami nagy körültekintést igényel mind az adatfelvétel, mind az elemzés során (Tóth 2003: 105.).

A gyakoriságra kérdező változót az egyes cellákra eső alacsony elemszám miatt kétértékűvé kódoltam. Azokban a kapcsolatokban, ahol egy-egy probléma „kezelése” a tettlegességig fajul, a nők kétharmada, a férfiaknak pedig egyharmada gondol válásra (Sig.: ,000 Phi: ,209; ffi: ,160; nő: ,241).

4. táblázat: A válasz felmerülése – logisztikus regresszió

A logisztikus regressziós elemzés eredménye (N=5930)			
	Felmerült-e az elmúlt egy évben a válasz gondolata?		
	B	Sig	Esély-hányados
Nem	,710	,003	2,033
Vita – anyagi ügyek	,596	,000	1,815
Vita – közös célok	,510	,000	1,665
Vita – alkohol	,502	,000	1,652
Vita – féltékenység	,355	,011	1,426
Konf – hallgat	,235	,002	1,265
Konf – veszekszik	,312	,005	1,367
Konf – tettlegesség	1,218	,010	3,382
Konz-lib faktor	,463	,000	1,590
Cox&Snell R ² : ,168			
Nagelkerke R ² : ,398			

A kapcsolati instabilitást befolyásoló változókat bináris logisztikus regresszió módszerével modellbe építettem, ahol a függő változó a válás gondolatának felmerülése volt. A modellbe léptetés előtt néhány változó³ kivételével szignifikáns kapcsolatokat láthattunk. A modellben a táblázatban szereplő változók maradtak szignifikánsak.

A feltárt kapcsolatok specifikálása végett a regressziós eljárást elvégeztem külön a nőkre és a férfiakra is. A férfi almintán a következő változók maradtak a modellbe építve is szignifikánsak: szülőkkal való kapcsolat miatti vita, közös célok miatti vita, konfliktuskezelés – megtartja a véleményét; konfliktuskezelés – veszekszik.

A női almintán szignifikáns maradt: anyagi ügyek miatti vita, közös célok miatti vita, alkohol miatti vita, féltékenység miatti vita, konfliktuskezelés – megtartja a véleményét, konfliktuskezelés – tettlegesség, konzlib faktor (melyet a házassággal kapcsolatos konzervatív, liberális attitűdöket jelző itemcsoport faktorelemzésével képeztem).

Ezek alapján elmondható, hogy a Becker által vizsgált változók nagy része már a modellbe lépés előtt sem volt szignifikáns, a modellbe építve pedig a demográfiai és társadalmi státuszra vonatkozó változók közül csak a nem maradt szignifikáns. A többi szignifikáns változó a párkapcsolat minőségéhez kapcsolható – viták gyakorisága, illetve azok kezelése, valamint a családdal kapcsolatos attitűdök. A férfiaknál jóval kevesebb és részben eltérő tényező maradt szignifikáns, mint a nőknél.

Összegzés

A párkapcsolati stabilitás vizsgálata során elmondható, hogy a nők gyakrabban gondolnak a válásra, és ez az összefüggés több esetben az egyéb változók válási hajlammal való (látszólagos) kapcsolatát magyarázza, olykor specifikálja. A nemen kívül nem találtam olyan demográfiai, illetve társadalmi státuszhoz kapcsolódó változót, amely szignifikáns kapcsolatot mutatott volna a válás felmerülésével. A kapcsolattal való elégedettségen kívül néhány olyan változó hatása mutatható ki a stabilitásra, amelyek a kapcsolat minőségének indikátorai lehetnek – így a vita gyakorisága, a konfliktuskezelés. A problémák nyugodt megbeszélése jelentősen hozzájárul a kapcsolatok stabilitásához, ennek hiánya azonban elsősorban a nőket befolyásolja. A vitaokokat tekintve is azt láthatjuk, hogy a nők esetében több olyan vitatéma van, amely – gyakori nézeteltérés esetén – a válás gondolatának felmerülése felé mutat.

A kérdés vizsgálata további kutatást indokol, melyben szükséges egyrészt a változók (stabilitás, konfliktuskezelés) árnyaltabb mérése, másrészt a családi minőség vizsgálatához szinte elengedhetetlen mindkét féltől származó adatok elemzése.

3 A következő változók esetén nincs szignifikáns kapcsolat a válás felmerülésével: dolgozik-e, jövedelmkülönbség, van-e gyermek, legfiatalabb gyermek életkora, iskolai végzettség különbsége. A táblázatban terjedelmi korlátok miatt csak a szignifikáns változók kerültek feltüntetésre.

Hivatkozott irodalom

- AMATO, P. R. (1996): Explaining the Intergenerational Transmission of Divorce. *Journal of Marriage and Family* 58 (3), 628–640.
- AMATO, P. R.–JOHNSON, D. R.–BOOTH, A.–ROGERS, S. J. (2003): Continuity and change in marital quality between 1980 and 2000. *Journal of Marriage and Family* 65 (1), 1–22.
- BECKER, G.–LANDES, E. M.–MICHAEL, R. (1977): An Economic Analysis of Marital Instability. *Journal of Political Economy* 85 (6), 1141–1187.
- BOOTH A.–EDWARDS, J. N. (1985): Age at Marriage and Marital Instability. *Journal of Marriage and Family* 47 (1), 67–75.
- BUMPASS, L.–SWEET, J. (1972): Differentials in Marital Instability, 1970. *American Sociological Review* 37 (6), 754–766.
- BUMPASS, L.–MARTIN, T. C.–SWEET, J. (1991): The Impact of Family Background and Early Marital Factors on Marital Disruption. *Journal of Family Issues* 12 (1), 22–42.
- FENG, D.–GIARRUSSO, R.–BENGTSON, V. L.–FRYE, N. (1999): Intergenerational Transmission of Marital Quality and Marital Instability. *Journal of Marriage and Family* 61, 451–463.
- GOTTMAN, J. M. (1993): The Roles of Conflict Engagement, Escalation, and Avoidance in Marital Interaction: A Longitudinal View of Five Types of Couples. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 61 (1), 6–15.
- GÖDRI IRÉN (2001): *A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása*. Budapest, KSH NKI.
- HEAVEY, C. L.–LAYNE, C.–CHRISTENSEN, A. (1993): Gender and Conflict Structure in Marital Interaction: A Replication and Extension. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 61 (1), 16–27.
- HUBER, J.,–SPITZE, G. (1980): Considering Divorce: An Expansion of Becker's Theory of Marital Instability. *American Journal of Sociology* 86 (1), 75–89.
- KAMP DUSH, C. M.–COHAN, C. L.–AMATO, P. R. (2003): The Relationship Between Cohabitation and Marital Quality and Stability: Change across Cohorts? *Journal of Marriage and Family* 65 (3), 539–549.
- LEE, G. R. (1977): Age at Marriage and Marital Satisfaction: A Multivariate Analysis with Implications for Marital Instability. *Journal of Marriage and the Family* 39 (3), 493–504.
- LOVAS ZSUZSA–HERCZOG MÁRIA (1999): *Mediáció, avagy a fájdalommentes konfliktuskezelés*. Budapest, Múzsák.
- PONGRÁCZ TIBORNÉ (2009): A párok kapcsolatok jellegzetességei. In Monostori–Őri–Molnár–Spéder (szerk.): *Demográfiai portré 2009*. Budapest, KSH NKI, 9–18.
- TÓTH OLGA (2003): A családon belüli, partner elleni erőszak. *Új folyam* (27), 101–115.
- WEED, J. A. (1974): Age at Marriage as a Factor in State Divorce Rate Differentials. *Demography* 11 (3), 361–375.

BÁLINT LAJOS–DARÓCZI GERGELY

A Pécsről történő elvándorlás térbeli-időbeli mintázatai

Pécs a hazai városhierarchiában a legjelentősebb regionális szerepkörű városok közé tartozik. A baranyai megyeszékhely népessége jelentősen csökkent az elmúlt évtizedekben. Ez a csökkenés legfőképpen a belföldi vándorlási veszteségnek volt köszönhető. Az elvándorlás jelentős része a környező agglomerációs térségben jelentkezett (Bálint 2012). Tanulmányunk első részében az elvándorlások időbeli dinamikájával foglalkozunk. Ezt követően az elvándorlások célterületeit mutatjuk be, majd végül egy makroszintű megközelítést alkalmazunk.

Az adatok

A tanulmányban szereplő adatok a Központi Statisztikai Hivatal elektronikus adatbázisából a DEMO-ból (DEMOgráfiai táblázó alkalmazás) származnak. Jelen kereketek között – a nemzetközi szakirodalmi utalásoknak megfelelően – csak az állandó vándorlási eseményeket vettük figyelembe (White-Lindstrom 2006). Az állandó vándorlás azt jelenti, hogy a vándorló lakóhelyét elhagyva más településen levő lakást jelöl meg lakóhelyeül, míg az ideiglenes vándorlás esetében a vándorló lakóhelyét fenntartva változtat lakást, s az új lakását tartózkodási helynek jelöli meg (Demográfiai évkönyv 2009, Illés 1995). Az állandó vándorlások mellett szóló érv, hogy azok mögött határozottabb egyéni vagy háztartási döntések húzódnak, a statisztikai számbavétel megbízhatóbb. Ezzel szemben az ideiglenes vándorlások idősorának alakulásánál megfigyelhető hirtelen esések a nem megújított ideiglenes lakcímek adminisztratív módosítására utalnak. Az erős szezonális fluktuáció pedig azt jelzi, hogy az ideiglenes migránsok túlnyomó része tanulmányi célok miatt változtat lakóhelyet (Cseres–Gergely 2004).

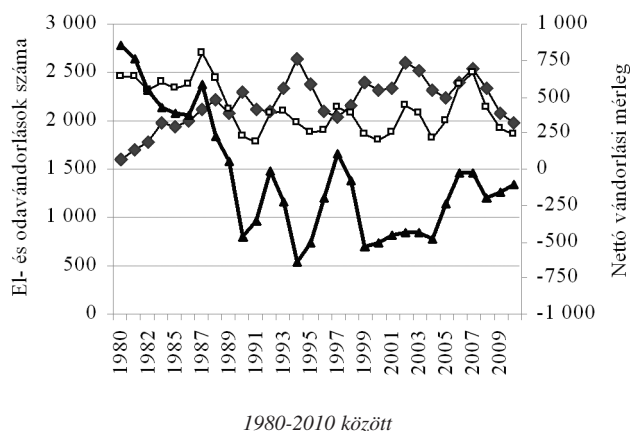
A definíció másik fontos eleme a vándorlási esemény. A regiszterből származó adatok elsődlegesen a költözések gyakoriságára, a vándorlási eseményekre helyezik a hangsúlyt, nem pedig a költöző(k) attribútumaira (Bell és társai 2002). Mindennek köszönhetően könnyen előfordulhat, hogy ugyanazon személyhez egy naptári éven belül is több vándorlási esemény kötődik. Vagyis a vándorlások (vándorlási események) száma meghaladhatja a ténylegesen lakóhelyet változtatókékat. Az említett hátrányok mellett a regiszteradatok számos jól megragadható előnyt vonultatnak föl, mivel teljes körűek, településszinten és éves gyakorisággal állnak rendelkezésre.

Jelen dolgozatban kizárólag az aktív korúak (15–64 évesek) migrációs viselkedésével kívánunk foglalkozni. A korcsoportos lehatárolásra az alkalmazott magyarító modellek miatt került sor. Nem vizsgáltuk, de feltételezhető, hogy a lényegesen alacsonyabb intenzitású idősebb korcsoportok térbeli migrációs mozgásai mögött az aktív korcsoportoktól eltérő motivációk, így eltérő célterületek állnak.

A Pécsre érintő vándorlások alakulása 1980-2010 között

Az odavándorlások száma a nyolcvanas évek végéig meghaladta az elvándorlások számát. A (nettó) vándorlási egyenleg – egy év kivételével – évről-évre csökkent az évtized során. Az államszocializmus utolsó évében a vándorlási egyenleg kevesebb mint félszáz főre zsugorodott, a népességpótlás ezen forrása elapadt. A rendszerváltoztatás évében a tendencia megfordult, a megyeszékhely – 1997 kivételével – évről-évre különböző mértékű migrációs veszteséget szenvedett el. A regiszteradatok alapján az elvándorlások száma már a nyolcvanas évektől nőtt, a kilencvenes évek közepén (1994-ben 2633 elvándorlás) és az ezredfordulót követően ért el magasabb értéket (2002-ben, 2003-ban és 2007-ben az elvándorlások száma meghaladta a 2500 főt). Napjaink folyamataira az elvándorlások számának meredek csökkenése jellemző. 2010-ben már kevesebb mint 2000 fő hagyta el a várost, ami utoljára a nyolcvanas évek közepén fordult elő. A Pécsre irányuló vándorlások alakulása valamivel stabilabbnak tűnik. Az „érkezők” száma a nyolcvanas évek során már mérséklődött, azt követően nagyjából 1880-2100 fő érkezett évente. 2006-2007 között kisebb emelkedésre került sor, a bevándorlók száma meghaladta a 2500 főt, ezt követően azonban meredek csökkenés következett be. Az elmúlt hat évben (2005-2010 között) a vándorlási veszteség 100-200 főre apadt. A csekély vándorlási veszteség az elvándorlások és a bevándorlások egyaránt csökkenő száma mellett figyelhető meg, amely összefüggésben lehet a gazdasági válság migrációra gyakorolt hatásaival (Szirmai 2011, Illés és társai 2011).

1. ábra: Az elvándorlások és az odavándorlások száma, valamint vándorlási egyenleg alakulása

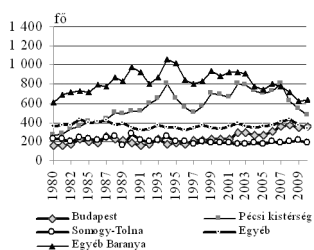
A vándorlási idősorok hektikus alakulása alapján nehéznek ígérkezik bármilyenfajta interpretatív jellegű szakaszolás megfogalmazása. A továbbiakban néhány fontosabb célterület mentén mutatjuk be a vándorlások alakulását, amelyek viszont már megfelelő fogódzót nyújtanak a különböző jellegű vándorlási folyamatok lehetséges tipizálásához. Tapasztalataink szerint öt (különböző területi skáláról származó) területi egység

megfelelően fedi le a Pécsről történő elvándorlás célterületeit és a Pécsre történő vándorlás kibocsátó területeit. A kiválasztott területi egységek – beleértve a maradékelven definiáltakat is – adminisztratív jellegűek. Ezzel együtt feltételezzük róluk, hogy mögöttük meghatározható típusú vándorlások húzódnak meg. A Pécsi kistérség településeire történő költözések részben szuburbanizációs jellegű, részben pedig alacsonyabb társadalmi státusú csoportok kiköltözését jelenti, mindkét esetben napi rendszerességgű ingázások biztosítják a korábbi lokális munkaerőpiaccal való kapcsolat fennmaradását. Az elköltözés távolságának növekedésével a napi rendszerességgű munkaerőpiaci kapcsolatok erodálódnak, azt azonban nem tudjuk egzakt módon meghatározni, hogy mekkora az a távolság, amely bizonyosan leválást jelent a helyi munkaerőpiacról.

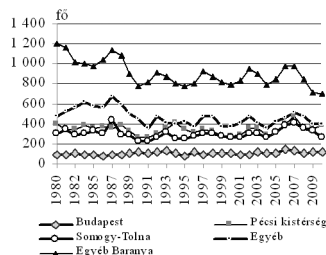
A Pécsről történő elvándorlás területi vonatkozásait tekintve a legfontosabb célterület tartósan Baranya megye. Az elvándorlók legalább felére, egyes években jóval több mint kétharmadára viszonylag rövid távolságon belüli térbeli lakóhelyváltoztatás jellemző. A megye egyéb területeire történő kiköltözések számának alakulása parabolikus trendre emlékeztet. A kilencvenes évek közepéig tartó növekedést az utóbbi időszak tartós csökkenése követte. A Pécsi kistérségbe történő kiköltözés a kilencvenes évek közepéig nőtt, majd rövid ideig tartó csökkenés után, 1998-tól 2007-ig újabb növekedés, majd az elmúlt években meredek csökkenés követte. A közeli Baranya és Somogy megyébe történő vándorlás meglehetősen stabilnak mutatkozott az elmúlt három évtized során. Ezzel szemben gyakorlatilag megduplázódott a fővárosba vándorló aktív korúak száma. A Budapestre történő vándorlások aránya az összes vándorlás több mint hatodát (17,7%) tette ki, amely számosságát tekintve magasabb volt, mint a dél-dunántúli régió határain kívülre történő összes egyéb költözésnél.

A Pécsre költözők területi hátterét tekintve stabil kibocsátó területek jelölhetők meg. Elsősorban Baranya megye Péccsel nem közvetlenül szomszédos területeiről költöznek a megyeszékhelyre, őket az egyéb területek, a Pécsi kistérség és Somogy és Tolna megye migránsai követik. A nyolcvanas évek jelentősebb népességutánpótlása a régión kívülről és Baranya távolabbi térségeiből jelentkezetett. Ezek a források a kilencvenes évek elejére jelentősen megcsappantak.

2. ábra A Pécsről történő elvándorlások száma
1980-2010 között (15-64 évesek)

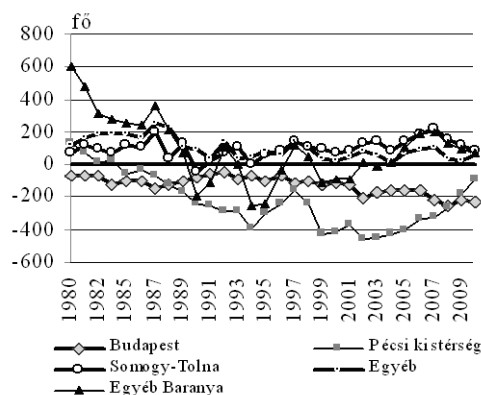

3. ábra A Pécsre történő vándorlások száma
1980-2010 között (15-64 évesek)

Az elmúlt három évtizedben lezajló vándorlási folyamatok mögött eltérő jellegű, dinamikájú migrációs mozgások álltak. A nyolcvanas években Pécs jelentős belföldi vándorlási nyereséggel rendelkezett, s ez a többlet elsődlegesen Baranya egyéb területeiről, másodsorban Dél-Dunántúlon kívüli területekről származott. A Budapesttel kapcsolatos vándorlási mérleg a korszak egészében negatív volt, a veszteség mértéke 2000 környékén kezdett növekedni. A nyolcvanas évek közepétől, más vidéki nagyvárosokhoz hasonlóan, megkezdődött a környező településekre történő kiköltözés (Bajmóczy 2000). A zömmel szuburbanizációs jellegű kiköltözések különböző intenzitással voltak jelen a korszak egésze során. A kilencvenes évek első harmadának végén megfigyelhető csúcsosodás gyorsan lecsengett. A kilencvenes évek második felétől kezdett felerősödni a környező településekre való kiköltözés. A folyamat napjainkra lelassult, a zöldövezetbe történő kiköltözés visszaesett a nyolcvanas évek közepének szintjére. Összességében a célterületek, valamint a kibocsátó területek közötti vándorlási események – Budapest kivételével – napjainkra kioltják egymást. A hasonló mértékű ellenirányú áramlások (counterflow) jelenségére már a korai migrációval kapcsolatos munkák is felhívták a figyelmet (Ravenstein 1985, 1989). A flow-counterflow mozgások hasonlósága a jelenség ökonómiai magyarázatát kérdőjelezheti meg, illetve a gazdasági, munkaerőpiaci faktorok csekély magyarázóerejét prognosztizálják.

4. ábra: A 15-64 évesek állandó vándorlásainak nettó mérlege, 1980-2010

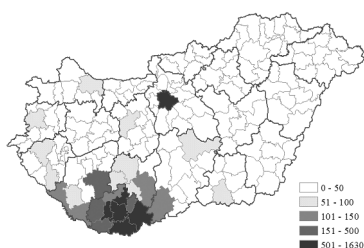

Az eddigiek során bemutatott területi idősorok nagyfokú stabilitást jeleztek. A különböző célterületekre történő elvándorlás idősorai nem változtak lényegesen. Árnaltabb területi skálán történő megjelenítéssel ezúttal csak az elvándorlás célterületeit igyekszünk bemutatni (1-6. térképek). A legintenzívebb kapcsolatok néhány kivételtől eltekintve a megyehatárokon belül találhatók. A keleti országgrészbe történő vándorlás rendkívül visszafogottnak bizonyult. A Szegedi és a Bajai kistérségek kivételével tartósan bizonyuló, öt év alatt legalább 51 főt elérő kapcsolatok

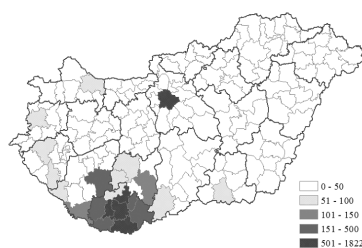
nem mutatkoztak. A dél-dunántúli régió határait átlépő moderált léptékű migráció-nál olyan kistérségek sorakoznak fel, amelyek jól prosperáló megyeszékhellyel rendelkeznek: Győr, Sopron, Székesfehérvár, Zalaegerszeg szerepelnek ebben a sorban. A kilencvenes évektől megfigyelhető a Balaton melletti, kizárólag a déli partján fekvő kistérségek felé történő elköltözés. Nem ismert, hogy valós migrációról vagy csak az üdülő ingatlanok kedvezőbb adózási feltételeit kihasználó tulajdonosi döntésekről van szó. Íl történő elvándorlások célterületei különböző időszakokban,

A Pécsről történő elvándorlások célterületei különböző időszakokban (fő)

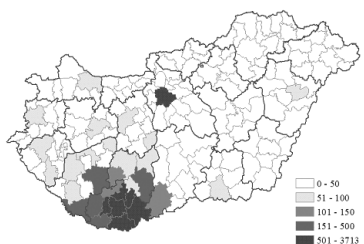
1. térkép 1980-1985*

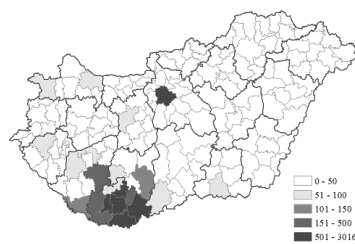
2. térkép 1986-1989

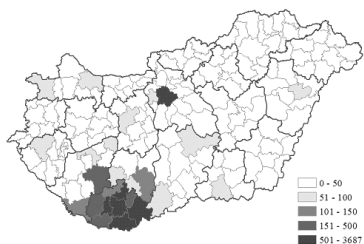
3. térkép 1990-1995

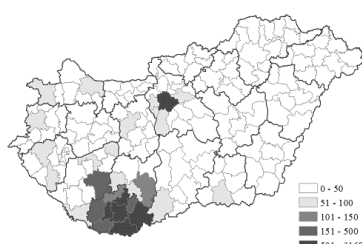
4. térkép 1996-2000

5. térkép 2001-2005

6. térkép 2006-2010

* 1983 adatai nem álltak rendelkezésre, nem szerepelnek az 1980-1985 közötti időszak adatai között

Az elvándorlás gravitációs modellje

A magyar társadalom közismerten nem mobil. Létező térbeli mozgásainak túlnyomó részét rövid távú vándorlások teszik ki (Bálint 2012, Csapó 1998, Dövényi 2007). A Péccsel kapcsolatos migrációs kapcsolatok is főképp erre utalnak. A távolságnak ezen kitüntetett, a közeli helyekkel intenzív, majd viszonylag rövidebb távolság után hirtelen csökkenő szerepét a gravitációs modellek empirikus tesztelésével vizsgálhatjuk, ezáltal megfelelően becsülhetjük a távolsági paramétert. A szociálfizikai megközelítés a Newton-féle tömegvonzási törvényt alkalmazva abból indul ki, hogy a testek közötti vonzerő kifejezhető a testek tömegével (népességük száma) és a közöttük lévő távolsággal, természetesen feltételezve azt, hogy a megfigyelések testekként foghatók fel (Tagai 2007). A gyakorlatban alkalmazott megközelítés a Newton gravitációs törvényének módosításán alapul, mivel tapasztalatok azt bizonyították, hogy az általános modell alkalmazása nem felel meg a különböző térbeli interakcióknál tapasztaltaknak. A kapcsolatok változnak a térbeli mozgások jellegének függvényében, valamint annak a gazdasági-társadalmi kontextusnak a függvényében is, amelyben létrejönnek (Fotheringham és társai 2000). Az empirikusan becsült paraméterek által az áramlási kapcsolatok tényleges természetét tudjuk megragadni, szemben a gravitáció általános törvényével, ahol $\alpha = \lambda = 1$ és $\beta = 2$. A módosított modell az alábbi formában írható le:

$$M_{ij} = k \frac{P_i^\alpha P_j^\lambda}{d_{ij}^\beta}$$

ahol M_{ij} a kibocsátó és a célterület közötti vándorlások száma, P_i és P_j i és j tömegpontok mérete (általában népességükkel szemléltetve azt), d_{ij} és j pontok közötti távolság, k arányossági tényező (eredetileg gravitációs állandó). Az egyenlet a kibocsátó vagy a célterületre ható taszító- vagy húzóerőt gyakorló változók bevonásával tovább árnyalható. Míg a klasszikus geográfiai megközelítések fókuszpontjában a távolsági paraméterek (distance decay parameter) pontos becslése áll, addig a közgazdasági modellek elméletileg jól megalapozott tényezők szerepét értékelik elsősorban a munkaerőpiac, foglalkoztatottság vs. migráció viszonylatában (Fidrmuc 2004).

A fenti egyenlet becslésére a migrációs szakirodalomban nagyon gyakran Poisson-regresszió keretében kerül sor (Flowerdew 2010). Ahol a lokációk (Pécs és a kistérségek) közötti vándorlási események száma képezi a függő változót.

$$y_i \sim \text{Poisson}(\theta_i)$$

ahol θ_i paraméternek pozitívnak kell lennie (hiszen nincsenek negatív vándorlások), ami lehetővé teszi a lineáris regresszió illesztését logaritmikus skálán.

$$\theta_i = \exp(\beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j X_{ij})$$

A Poisson-regresszió mind a tengelymetszet, mind a lineáris prediktor (szisztematikus komponens) tekintetében megegyezik a lineáris regresszióval. A különbség

abban a kapcsolati függvényben van, amely összeköti a lineáris prediktort (amely az X változó lineáris függvénye) a célváltozó átlagával. A Poisson-regressziónál az általánosított link függvény a természetes alapú logaritmus. Ez azt jelenti, hogy a becslt θ értékét nem a lineáris független változók önmagukban, hanem az exponenciális függvény meghatározott kitevőjeként $\exp(\beta)$ adják meg, vagy másként fogalmazva a függő változó logaritmusa a magyarázó változók lineáris függvénye.

1. táblázat: Különböző időszakok elvándorlásainak gravitációs modelljei

Változók	1. modell (1980/85)	2. modell (1986/89)	3. modell (1990/95)	4. modell (1996/00)	5. modell (2001/05)	6. modell (2006/10)	7. modell (2006/10)
<i>Konstans</i>	0,552*** [0,138]	0,880*** [0,141]	2,247*** [0,121]	1,045*** [0,131]	-0,490*** [0,122]	-2,330*** [0,115]	-4,617*** [0,714]
<i>Log(távolság)</i>	-1,339*** [0,009]	-1,396*** [0,009]	-1,525*** [0,008]	-1,512*** [0,008]	-1,493*** [0,008]	-1,379*** [0,007]	-1,255*** [0,012]
<i>Log(népesség)</i>	0,757*** [0,008]	0,755*** [0,010]	0,702*** [0,008]	0,785*** [0,009]	0,905*** [0,009]	1,010*** [0,008]	0,948*** [0,016]
<i>Log(INC)</i>	–	–	–	–	–	–	0,230 [0,127]
<i>DUMMY</i>	–	–	–	–	–	–	1,113*** [0,041]
<i>AIC</i>	5517,9	5360	7871	6109,3	6391,7	6132,7	5040,8
<i>Deviancia</i>	4811,1	4690	7125,9	5417,4	5700,9	5423,4	4327,6

Std. err. zárójelben, * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

A különböző időszakokra vonatkozó gravitációs modellekbe tömegként a célterületek népességének természetes logaritmusát vontuk be. A távolságot a kistérségek középpontjainak euklidészi távolságával (km) definiáltuk. A becslt paraméterek a várakozásoknak megfelelő előjelű hatásokat mutattak (1. táblázat). A népesség hatása, különösen az elmúlt évtizedben (5. és 6. modellek) tapasztalt egy körüli értékek azt jelzik, hogy a tömeg arányosan növelte a migrációs volumen nagyságát (ne felejtjük el, hogy a távolság és a népesség változót logaritmizált formában vontuk be a modellbe). A várakozásnak megfelelő előjelűnek és viszonylag stabil hatásúnak bizonyult a távolsági változó. A negatív érték azt mutatja, hogy a távolság növekedésével csökkent az elvándorlás becslt várható értéke. A 2006-2010-es évekre becslt, a korábbiaknál kisebb paraméter a távolabbi területek valamivel fokozottabb preferálását jelzi.

Az utolsó időszaknál a gravitációs modellt bővítettük a fajlagos jövedelmi adattal (egy adófizetőre jutó jövedelemadó-alap/INC0610), valamint egy kelet-nyugati dummy változóval (DUMMY). Ez a megkötés a direkcionális, a keletre irányuló vándorlások hiányát volt hivatott tesztelni. (A keleti országrész kistérségeinek értéke 0, a Dunántúli kistérségeknél 1, beleértve Budapestet is). A modell (7. modell) illeszkedése számottevően javult, amit a deviancia szignifikánsan alacsonyabb értéke is mutatott. A deviancia értéke a nullmodell esetében (ahol csak a konstans hatását becsüljük)

47515 volt, amely lényegileg a geográfiai indikátorok bevonásával rendkívül jelentős mértékben 4327,6-ra csökkent. Tehát a devianciának nagyjából a 91%-át (1-(4327,6/47515)) sikerült magyaráznunk pusztán a távolsággal, a tömeggel és a bináris kelet-nyugati változóval. A távolsági regressziós együttható értéke valamelyest csökkent a szimpla gravitációs modellhez képest, ezzel együtt továbbra is a legmeghatározóbb változónak bizonyult. A népesség változó hatása viszont nem változott. A kibővített modellben a jövedelem hatása 5%-on nem volt szignifikáns a DUMMY változó mellett. A gazdasági indikátorok mérsékelt vagy nem megfelelő irányú hatását más hazai vonatkozású kutatások is alátámasztották (Cseres-Gergely, 2005, Fidrmuc, 2004). A becsült paraméter a DUMMY változónál 1,113 volt, tehát hozzávetőleg valamivel több, mint háromszor nagyobb az esélye ($e^{1,113} = 3,043$) – ceteris paribus feltételek mellett – annak, hogy a Pécsről elköltöző nem a Duna másik oldalán képzeli el a jövőjét.

Mindezek után fontos felhívunk a figyelmet néhány általunk is ismert, de nem kezelt jelenségre. A Poisson-regresszió alkalmazása nagyon kényelmes lehetőséget nyújt olyan változók regressziójánál, ahol a megfigyelések előfordulását vizsgáljuk. Ugyanakkor nagyon szigorú feltételek teljesülését követeli meg. A Poisson paraméteres eloszlás, ahol a variancia megegyezik az átlaggal. Amennyiben a variancia meghaladja az átlagot, túldiszperzáltságról beszélünk. Elképzelhető, hogy további változó(k) bevonásával sikerül az extra variabilitást eltüntetni, a gyakorlatban azonban kvázi-Poisson-regresszióval vagy negatív binomiális regresszióval tudjuk sikerebben kezelni a felmerülő problémát.

Másik fontos követelmény a megfigyelések függetlensége. A vándorlók, különösen az állandó vándorlásban résztvevők gyakran nem egyedül költöznek. Mint láttuk, a költözések célterületei meglehetősen egybefüggőnek tűnnek. Mindezen okoknak köszönhetően előfordulhat, hogy a reziduálisok nem függetlenek. A megfigyelések autokorreláltsága esetén a modellbecslés torzított lehet. A térökonometristák által alkalmazott autoregresszív modellek interakciós adatokra történő alkalmazása gyógyírt jelenthet a probléma megfelelő kezelésére (Fischer–Griffith 2006).

Összefoglalás

A kilencvenes évektől Pécs vándorlási egyenlege negatívvá vált. A kedvezőtlen migrációs mérleg a környező agglomerációs, szuburbán településekre történő kiköltözéseknek és a Budapestre történő elvándorlásoknak volt köszönhető. A Pécsről történő elvándorlások térbeli-időbeli sajátosságait az állandósság jegyei jellemzik. A Pécsről elköltözők túlnyomó része rövid távolságon belül, alapvetően a megyehatárokon belül talált állandó lakóhelyet. A távolabbi célterületek közül Budapest szerepe tűnt meghatározónak. Az elköltözők által preferált lakóhelyek térbeli mintázatát, a térképi megjelenítés mellett, a gravitációs modellek alátámasztották. A jövedelmi változó nem bizonyult ösztönző hatásúnak a kelet-nyugat dummy változó mellett, amely az alföldi és az észak-magyarországi területek határozott diszpreferáltságát támasztotta alá.

Hivatkozott irodalom

- BAJMÓCZI PÉTER (2000): A „vidéki” szuburbanizáció Magyarországon, Pécs példáján. *Tér és Társadalom* 14 (2–3), 323–330.
- BÁLINT LAJOS (2012): Migrációs folyamatok Pécsen a regiszter adatok tükrében. *Területi statisztika* 15 (52) 1, 68–78.
- BELL, M.–BLAKE, M.–BOYLE, P.–DUKE-WILLIAMS, O.–REES, P.–STILLWELL, J.–HUGO, G. (2002): Cross-National Comparison of Internal Migration: Issues and Measures. *Journal of Royal Statistical Society. Series A (Statistics in Society)* 165 (3), 435–464.
- CSAPÓ TAMÁS (1998): A Nyugat-Dunántúl urbanizációjának sajátosságai a migráció aspektusából. In Illés Sándor–Tóth Pál Péter (szerk.): *Migráció, Tanulmánygyűjtemény I.*, Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 239–244.
- CSERES-GERGELY ZSOMBOR (2004): The Effect of Economic Incentives on Regional Mobility. In Fazekas K.–Koltay J.–Cseres-Gergely Zs. (szerk.): *The Hungarian Labour Market, Review and Analysis*. Budapest, Institute of Economics Hungarian Employment Foundation.
- CSERES-GERGELY ZSOMBOR (2005): *County to County Migration and Labour Market Conditions in Hungary Between 1994 and 2002*. Budapest, Working Papers on the Labour Market, BWP, 2005/6.
- DÖVÉNYI ZOLTÁN (2007): A belföldi vándormozgalom strukturális és területi sajátosságai Magyarországon. *Demográfia* 50 (4), 335–359.
- FIDRMUC, JAN (2004): Migration and Regional Adjustment to Asymmetric Shocks in Transitional Economies. *Journal of Comparative Economics* 32 (2), 230–247.
- FISCHER, MANFRED M.–GRIFFITH, DANIEL A. (2006): *Modeling Spatial Autocorrelation in Spatial Interaction Data: A Comparison of Spatial Econometric and Spatial Filtering Specifications*. ERS conference paper ersa06p10, European Regional Science Association.
- FLOWERDEW, ROBIN (2010): Modelling Migration with Poisson Regression. In Stillwell, J.–Duke-Williams, O.–Denett, A. (szerk.): *Technologies for Migration and Commuting Analysis: Spatial Interaction Data Applications*. Hershey, New York, Business Science Reference, 261–279.
- FOTHERINGHAM, STEWART A.–BRUNSDON, CHRIS–CHARLTON, MARTIN (2000): *Quantitative Geography. Perspectives on Spatial Data Analysis*. Sage
- ILLÉS SÁNDOR–MICHALKÓ GÁBOR–RÁTZ TAMARA (2011): A gyógyturizmusban érintett települések és környezetük mobilitása. *Tér és Társadalom* 25 (1), 102–118.
- ILLÉS SÁNDOR (1995): A területi mobilitás volumenének változásai. *Statisztikai Szemle* 73 (6), 543–555.
- RAVENSTEIN, E. G. (1885): The Laws of Migration. *Journal of Statistical Society of London* 48 (2), 167–235.
- RAVENSTEIN, E. G. (1889): The Laws of Migration. *Journal of Statistical Society of London* 52 (2), 241–305.
- SZIRMAI VIKTÓRIA (2011): A nagyváros szélén: A városi terjeszkedés térbeli társadalmi problémái, *Tér és Társadalom* 25 (1), 20–41.

TAGAI GERGELY (2007): A potenciálmodell erőnyei és korlátai a társadalomkutatásban. *Tér és Társadalom* 21 (1), 145–158.

WHITE M. J.–LINDSTROM, D. P. (2006): Internal Migration. In Poston, D. L.–Micklin M. (szerk.): *Handbook of Population*. New York, Springer Science + Business Media, LLC, 311–347.

ROHR ADÉL

Kivándorlási, külföldi munkavállalási tervek a PTE hallgatóinak körében

A felsőfokú végzettségűek vándorlása, a brain drain jelensége az utóbbi években egyre nagyobb hangsúlyt kap mind a nemzetközi, mind a magyar szakirodalomban. Ez nem meglepő, hiszen a világ migránsainak egyötödét a magasan képzettek teszik ki. (L. Rédei é. n.: 2.) A magyar kutatási eredmények hazánk esetében igazolják ezt a megoszlást, hiszen 2010-es adatok szerint a magyar migránsok 21%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel. (Hárs 2011: 21.) A GFK 2011-es adatfelvétele szerint viszont nemzetközi szinten a felsőfokú végzettségűeknek már harmada hajlandó lenne jobb állás reményében más országba költözni. (Nemzetközi agyelszívás: az alkalmazottak külföldön keresnek jobb munkát 2011)

Szintén tavalyi kutatási eredmények szerint a jelenlegi magyar egyetemisták 60%-a tervezi, hogy élete során legalább egyszer dolgozna, élne külföldön. (Hallgatók a külföldi tanulásról és munkavállalásról 2011) Ezen adatok alapján nem kizárható, hogy a diplomások kivándorlásának mértéke növekedni fog az elkövetkezendő években, így érdemes már a végzés előtt megismerni a véleményüket a témával kapcsolatban.

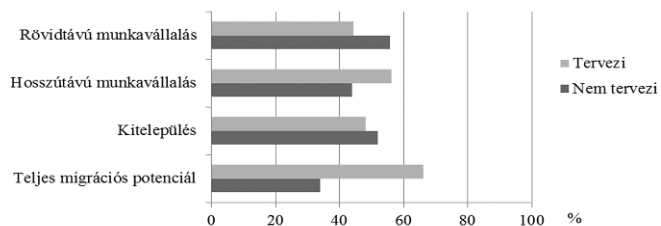
2012 februárjában készült egy online kérdőíves felmérés a PTE hallgatóinak körében a migrációs potenciál vizsgálata céljából. A kérdőív minden hallgatóhoz eljuttott kartól és képzési formától, rendtől függetlenül, összesen 2740 válasz érkezett.

A következőkben a kutatás eredményei alapján kerül bemutatásra a PTE hallgatóinak migrációs szándéka.

Migrációs hajlandóság alapjellemzői a PTE hallgatóinak körében

A PTE hallgatóinak kétharmada valamilyen formában tervez nemzetközi migrációt az elkövetkezendő években. Ez az arány magába foglalja a rövid távú, hosszú távú munkavállalást és kitelepülést tervezőket is. A GFK tavalyi év során készített kutatásából kiderült, az európai felsőfokú végzettségűek 32%-a vállalta volna a migrációt, ha azt szükségesnek érzi. (Nemzetközi agyelszívás: az alkalmazottak külföldön keresnek jobb munkát 2011) Ennek ismeretében elmondható, hogy a PTE hallgatóinak vándorlási hajlandósága kétszer akkora, mint a magasan képzett európaiaké. A migrációs hajlandóság típusai azonban nem eltérő mértékben jelennek meg a hallgatóknál. Az alábbi diagram mutatja a különböző migrációs típusok népszerűségét a hallgatók körében.

1. grafikon: Migrációs tervek a PTE hallgatóinak körében

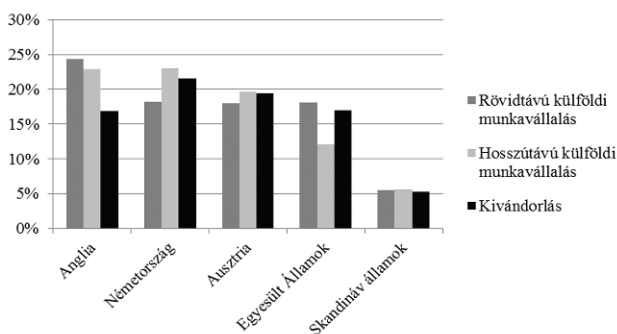

Forrás: saját adatgyűjtés

A rövid távú külföldi munkavállalást és kitelepülést kevesebben tervezik, mint a hosszú távú munkavállalást. Jól látható, hogy minden esetben a hallgatók közel fele érintett, így hajlandóságuk jóval meghaladja az országos átlagot, mely 13% és 7% között változik. (Sik 2011) A migrációs potenciál mértéke ugyan közel ötszöröse a PTE-n tanulóknál, mint a magyar lakosság körében, abban azonban megegyezik a véleményük, hogy a pár évre szóló külföldi munkavállalás a legnépszerűbb. Ami igazán megdöbbentő lehet, az az, hogy a PTE hallgatóinak közel fele vállalná a kivándorlást, ha úgy hozza az élet. A kutatásból az is kiderült, hogy az egyetemet elvégezve ötödük úgy tervezi, külföldön próbál elhelyezkedni. Az eddigi eredmények nem csupán a magyar lakossághoz viszonyítva mutatnak magas értéket, hanem a magas migrációs potenciált képviselő 18-34 éves korosztályhoz képest is. 2010-ben a harminc év alattiak 32%-a, a 30-40 év közöttiek 20%-a tervezett munkavállalást valamely európai államban. (Sik 2010)

A következő grafikon azt mutatja, hogy a pécsi egyetemisták körében melyek a legnépszerűbb célországok a különböző migrációs típusok tekintetében.

2. grafikon: Legkedveltebb célországok a PTE hallgatóinak körében a migráció típusa szerint

Forrás: saját adatgyűjtés

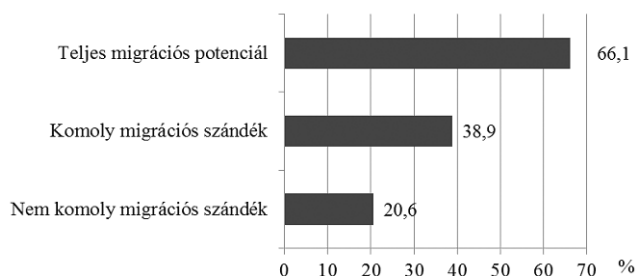
A legkedveltebb államok megegyeznek az egyetemisták és a magyar társadalom esetében: Németország, Ausztria és az Egyesült Királyság. Az Egyesült Királyságban gyorsan nő a felsőfokú végzettségű bevándorlók száma (Hárs 2011: 20–21.). Ennek ismeretében nem meglepő, hogy a munkavállalásnál Anglia bizonyult a legnépszerűbb célországnak, majd ezt követi Németország és Ausztria. A kitelepülésnél már átveszi a vezető szerepet Németország, Ausztria, de az Egyesült Államok is magasabb értéket ért el, mint az Egyesült Királyság. Fontos kiemelni a skandináv térség átlagnál magasabb népeszségét is.

Ahogy az a magyar társadalom migrációs potenciálját is jellemzi, az egyetemisták körében sem jelenti azt a magas vándorlási hajlandóság, hogy a szándék minden esetben be is teljesülnie. A külföldi munkavállalási lehetőségekről való tájékozódás megfelelő indikátora lehet a szándék komolyságának, hiszen ez egyben a letelepedés egyik alapja is, így aki már tájékozódott a lehetőségeiről, valószínűleg határozottabb tervekkel rendelkezik.

Az eredmények szerint a hallgatók csupán 4%-ának van biztos állása jelenleg külföldön, további 14%-uk komolyabban érdeklődött a lehetőségei felől, közel 43%-uk csak felszínesen tájékozódott, míg 39%-uk semmiféle lépést nem tett annak érdekében, hogy elhagyja Magyarországot.

Tehát az eddigiek alapján a PTE hallgatóinak az országos átlagnál jóval magasabb a migrációs hajlandósága mind a munkavállalás, mind a kivándorlás tekintetében, ám komoly vándorlási hajlandóságot kevesebb esetben tapasztalhatunk. Ezt mutatja a következő grafikon is.

3. grafikon: Teljes migrációs potenciál, komoly és nem komoly migrációs szándék a PTE-n

Forrás: saját adatgyűjtés

A kutatás eredményei szerint az egyetemisták migrációjának célja igazodik az agyelszívás általános okához, a magasabb kereseti lehetőséghez. A PTE hallgatóinak 78%-a anyagi, kereseti okokból hagyná el hazáját. Fontos szempont azonban a nyelvtanulás, a külföldi munkatapasztalat, illetve más országok, kultúrák megismerésének vágya is.

És hogy miért maradnának hazánkban a PTE hallgatói? A legjelentősebb ok az, hogy nem szeretnék itthon hagyni családjukat, barátaikat, erre az egyetemisták több

mint fele hivatkozott. Emellett fontos ok volt az is, hogy Magyarországot se szeretnék elhagyni, illetve magas volt azok aránya, akik megfelelő külföldi kapcsolatok hiányában maradnának az országban.

Migrációs hajlandóság és a hallgatók társadalmi jellemzői

Az elemzés során kiderült az is, hogy mik azok az egyéni, társadalmi jellemzők, amelyek hatással vannak a PTE hallgatóinak migrációs potenciáljára, vagy meglepő módon nem befolyásolják azt. A következőkben ezek kerülnek részletes bemutatásra.

Nem

A teljes migrációs potenciál esetében nincs különbség a férfiak és a nők között, hasonló arányban terveznek vándorlást. A komoly migrációs szándék vizsgálatánál sem kapunk kiugró eredményeket. Alig van különbség a két nem képviselői között, amennyiben a határozott terveket nézzük. A nem komoly szándékú hallgatók valamivel többen jelennek meg a nők körében, a migrációt nem tervezők száma azonban a férfiak esetében magasabb. Ez nem meglepő eredmény annak fényében, hogy korábbi kutatások rámutattak, hogy a felsőfokú végzettségűeknél kiegyenlített a két nem migrációs potenciálja. (Hárs 2011: 43.)

Lakóhely

A település jogállása és a migrációs potenciál kapcsolata szerint a községekben, tanácsokon élők tervezik legnagyobb arányban a vándorlást: több mint 70%-uk. Őket a megyei jogú városokban élők követik, majd a fővárosiak. Úgy tűnik, legkevesbé a többi városban élő hallgatók hagynák el az országot. Ezzel párhuzamosan a komoly migrációs szándékkal rendelkezők aránya is a városokban a legalacsonyabb, a többi településnél 40% feletti, de a különbség elenyésző.

Családi állapot

A kutatás eredményei szerint a migrációs potenciál és a családi állapot nem mutat lineáris összefüggést. A kapcsolat komolysága, úgy tűnik, csak a legalább egy évet együtt töltőknel kezd hatással lenni a vándorlási hajlandóságra, az ugyanis egészen addig nő. Tehát a legfeljebb egy éve párkapcsolatban élők tervei között nagyobb arányban szerepel a migráció, mint az egyedülálló hallgatóknál. A migrációs szándék komolyságát vizsgálva még ilyen jellegű kapcsolat sem fedezhető fel a családi állapot vonatkozásában.

Képzési rendje – nappali és levelező képzésben tanulók

A két képzési rend egyben két különböző életformát is jelent. A levelező képzésben tanulók többsége már rendelkezik állással, esetleg családdal, így valószínűsíthető, hogy körükben jóval alacsonyabb lesz a migrációs szándék. Feltételezésem szerint az átlag-életkoruk is meghaladja a nappali tagozatosokét, ami szintén csökkentheti a vándorlási hajlandóságot, ahogy az korábbi kutatásokból kiderült. (Sik–Simonovits 2002: 213.)

A nyers migrációs potenciál vizsgálatánál a hipotézis megdőlni látszik, hiszen míg a nappali képzésben tanulók 67%-a tervez külföldi munkavállalást, addig a levelezősök 58,5%-a is hasonló véleményen van, tehát a különbség nem éri el a 10 százalékpontot sem.

A migrációról alkotott kép pontosításához szükséges tudni, hogy a hallgatók milyen arányban rendelkeznek komoly szándékkal. Meglepő az az eredmény is, hogy ugyan a levelezősök kisebb arányban terveznek migrációt, mint a nappali képzésesek, a komoly migrációs szándék vizsgálatánál nincs különbség a két képzési rend hallgatói között. A nappali képzésben tanulók 39,2%-a tett már lépéseket a külföldi munkavállalás, kitelepülés érdekében, a levelező tagozatosok 38,3%-a cselekedett hasonlóan.

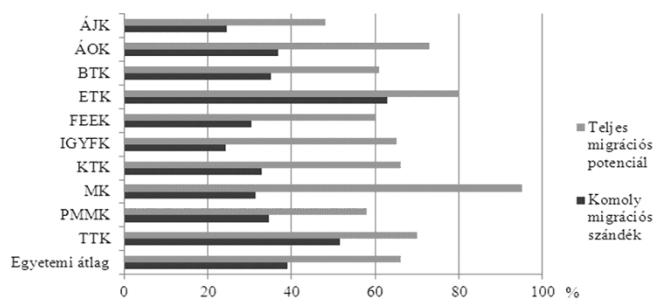
Tehát összességében elmondható, hogy ugyan a levelező képzésben tanulók migrációs potenciálja némileg elmarad a nappali képzésben tanulókéétól, ám a szándék komolyságát tekintve nincs különbség a két csoport között.

Kar – tudás transzferálhatósága

A különböző karokon megszerzett tudás transzferálhatósága nagy szerepet játszik a migrációs döntés meghozatalában. (Massey–Arango–Hugo–Kouaiuci–Pellegrino–Taylor 2001 [1993]: 31–38.). Van néhány olyan szakmai terület, melynél a tudás könnyen hasznosítható más országban is, esetleg rövidebb idejű továbbképzésekkel átváltható, más esetben nehezebben fogadják a magyar diplomát külföldön.

A teljes migrációs potenciál esetében az alábbi grafikonon látható, hogy a Művészeti Kar hallgatói terveznek migrációt a legnagyobb arányban. Őket, nem meglepő módon, az egészségügyi szakemberek követik (ETK, ÁOK), de fontos kiemelni a Természettudományi Kar hallgatóinál látható 70%-os migrációs potenciált is.

4. grafikon: Teljes migrációs potenciál és a migrációs szándék komolysága a PTE hallgatóinak körében

Forrás: saját adatgyűjtés

Annak érdekében, hogy megtudjuk, a magas migrációs hajlandóság mennyiben tükrözi a későbbiek során az országot ténylegesen elhagyók számát, szükséges megnézni az egyes karok hallgatóinál a szándék komolyságát. A migrációról alkotott kép így nagyban eltér az eddig tapasztaltaktól. Komoly migrációs szándékkal már

csupán az egyetem hallgatóinak 39%-a rendelkezik, tehát ők azok, akik már tettek lépéseket a külföldi munkavállalás érdekében. Ez legmagasabb arányban az ETK-sokat jellemzi (63%), de szintén kiemelkedő a TTK-n (51,6%). A többi kar a komoly szándék tekintetében a 39%-os egyetemi átlag alatt marad.

Nyelvtudás – a külföldi munkavállalás egyik feltétele

Ahogy az a korábban bemutatott szakirodalmakban megjelent, a nyelvtudás szerepe igen jelentős a külföldi munkavállalás során. Mind a migrációs döntés meghozatalára (Hárs–Simonovits–Sik 2004: 281.), mind a külföldi elhelyezkedésre nagy hatással van. (Mészáros 2009: 18; Csanády–Személyi 2006: 97.)

A PTE hallgatói körében alig volt olyan, aki ne tartotta volna fontosnak a nyelvtudást külföldi munkavállalás esetén. 65%-uk beszél legalább egy nyelvet középfokon, 22%-uk felsőfokon. Ez az arány a migrációt tervezők körében 63,4%, illetve 26,5%. Az elemzésből kiderül az is, hogy a komoly migrációs szándékkal rendelkezők már magasabb arányban beszélik első nyelvüket felsőfokon (35%). Ezzel az aránnyal jóval elmaradnak a külföldön tartózkodó diplomás magyarok nyelvtudásától (Csanády–Személyi 2006: 97.), de a magyar átlag felett állnak.

A legtöbb egyetemista tervez további nyelvtanulást az egyetem befejezése előtt. Ez igaz azokra is, akik nem szeretnék a későbbiekben külföldre menni. Körükben 57% azok aránya, akik mindenképpen szeretnék fejleszteni nyelvtudásukat. A migrációt nem komolyan fontolgatók 21,3%-a fog biztosan nyelvet tanulni egyetemi évei alatt, a határozott migrációs szándékkal rendelkezőknek pedig 41,4%-a. Tehát elmondható, hogy a PTE hallgatói nagy arányban tervezik nyelvtudásuk fejlesztését a tanulmányaik során. Minél inkább szerepel terveik között a külföldi munkavállalás, kitelepülés, annál fontosabb ez számukra. A nyelvtanulás két legfontosabb oka az egyetemisták körében a hazai elhelyezkedési esélyek növelése, illetve a későbbi esetleges külföldi munkavállalás. A nyelvtanulást tervezők mindkét esetben 40% feletti arányban jelölték ezt a két okot. Fontos megemlíteni, hogy sokan érdeklődésből, mások megértése iránti vágyból is szeretnék bővíteni nyelvtudásukat.

Az egyetemisták által preferált migrációs célszágok igazodnak a nyelvtudásukhoz is. Mind az első, mind a második nyelv esetében a legnépszerűbb az angol (60%-uk beszéli első nyelvként), illetve a német (37%). Csupán a harmadik említett nyelvnél kap nagyobb szerepet a svéd, a francia és a latin nyelv. Ennek megfelelően a legkedveltebb célszágok angol és német nyelvterületen találhatók.

Anyagi háttér – ami biztosíthatja vagy kikényszerítheti a migrációt

A szakirodalom alapján a személyes jövedelem és a családok egy főre jutó jövedelme sem befolyásolja a migrációs potenciált. Ezzel szemben a várható anyagi helyzet hatással van rá. (Sik–Simonovits 2002: 216–218.)

A PTE hallgatóinak körében a család anyagi helyzete és a migrációs potenciál között ugyan szignifikáns összefüggés van, de lineáris kapcsolat nem állapítható meg. A család anyagi helyzetének szubjektív megítélése szintén nem mutat jelentős összefüggést. A változók között gyenge a kapcsolat, az eredmények szerint csa-

ladjuk anyagi helyzetét átlagosnak ítélik migrációs potenciálja a legmagasabb. A várható anyagi helyzet jelen esetben nem mutat szignifikáns összefüggést a migrációs szándékkal.

A családi háttér egyik fontos eleme a szülők foglalkoztatottsága. Az eredmények azt mutatják, hogy mind az anya, mind az apa foglalkoztatottsága szignifikáns kapcsolatban áll a migrációs potenciállal és annak komolyságával. Az tapasztalható, hogy a foglalkoztatott szülők gyermekei nagyobb arányban rendelkeznek komoly migrációs szándékkal, mint a nem dolgozó szülőkéi.

A pénzkeresés fontos elem a migrációs döntésben, így érdemes megnézni, hogy az ilyen típusú migráció milyen kapcsolatban van a várható anyagi helyzettel. Az eredmények szerint a komoly migrációs tervekkel rendelkező hallgatók aránya a jövőbeli magyarországi helyzetüket nagyon rossznak ítélik körében a legmagasabb, 61%-uk vállalná a migrációt a magas jövedelem érdekében.

Elhelyezkedési, kereseti lehetőségek itthon és külföldön

A legtöbb kar hallgatói remélik, hogy néhány hónapon belül állást találnak. Ez a becslés realitásnak mondható a diplomás pályakövetési rendszer eredményei alapján. (Varga 2010: 64.) Az ÁJK, az ETK és az IGYFK hallgatói körében magas azok aránya, akiknek már most biztos helyük van (33% és 43% között).

A várható elhelyezkedés hatással van a migrációs potenciál alakulására is. Amennyiben a hallgató úgy gondolja, hogy hosszabb ideig fog tartani az álláskeresés, nagyobb eséllyel hagyja el az országot. Ez alól kivételt képeznek azok, akik arra számítanak, hogy körülbelül egy év alatt találnak munkát. Náluk valamivel alacsonyabb a migrációs potenciál (66%), mint az ennél rövidebb vagy hosszabb álláskereséssel számolóknál (67,5% és 74,5% között). Meglepő, hogy a már biztos munkahellyel rendelkezők 49%-a is tervezi, hogy valamikor élete során vándorolna. Jelen esetben a komoly migrációs szándék és a magyarországi elhelyezkedés ideje között nincs szignifikáns kapcsolat. A külföldi elhelyezkedés esetében már fennáll az összefüggés: a külföldi elhelyezkedést könnyűnek ítélik hallgatók 46%-a mondható komoly migrációs szándékúnak, az álláskeresését nehéznek gondolják 27,5%-a tett már lépéseket a külföldi munkavállalás érdekében.

Az egyetem utáni várható havi nettó jövedelem és a migrációs hajlandóság között közepes erősségű kapcsolat van. Egyértelműen kimutatható, hogy minél alacsonyabb kezdő fizetésre számítanak a hallgatók, annál nagyobb eséllyel vállalnák a külföldi munkavállalást, kitelepülést. A komoly migrációs szándéknál valamivel nagyobb azok aránya, akik 100-150.000 Ft havi nettó jövedelemre számítanak, mint az ennél alacsonyabb fizetést jóslóké. A hallgatók 68,5%-a válaszolta, hogy 100.000 Ft alatt lesz a havi nettó bére, ami nagyon alacsonynak mondható.

A hallgatók úgy vélik, hogy külföldi munkavállalás esetén várhatóan havi nettó jövedelmük 200-300.000 Ft között alakul. Az elemzés során kiderült, hogy azok, akik nem terveznek migrációt, illetve szándékuk nem tűnik komolynak, alacsonyabb mértékűre becsülik a külföldön elérhető fizetést, mint azok a hallgatók, akik már léptek a migráció megvalósulása érdekében.

Tehát összegezve elmondható, hogy minél hosszabb hazai álláskeresésre számít a hallgató, annál nagyobb eséllyel távozik külföldre. A várható fizetések tekintetében pedig azok vállalnák a külföldi életet, akik alacsony hazai és magas külföldi bérrel számolnak a jövőben.

Kapcsolatok, migrációs tapasztalatok – a „pull” tényezők

A külföldi kapcsolatok nem csupán beindíthatják a migrációt, fontos szerepük van a folyamat fennmaradásában is. A más országban élő rokonok, ismerősök segítséget nyújthatnak a külföldi munkavállalást, letelepedést tervezőknek mind a munkaismerés, mind az adminisztrációs feladatok terén. (Gödri 2010: 45)

Az egyetemisták 84%-ának élt vagy dolgozott az elmúlt 10 évben rokona, ismerőse külföldön, 66%-uknak jelenleg is vannak határon átnyúló kapcsolataik. Legtöbbjük ismerősei a hagyományos célországokban, Németországban, Ausztriában és az Egyesült Királyságban dolgoznak, általában nem magasán képzett munkakörökben. Néhányan számoltak be külföldön élő ápoló, orvos, kutató, vagy egyetemi hallgató ismerősről. Mivel a más államokban dolgozó hozzátartozók jelentős hányada alacsonyabb képzettséget igénylő munkát végez, feltételezhető, hogy diplomás munkahelyek elérésében kevésbé tudják segíteni a PTE hallgatóit.

Már korábban is felfigyeltek a kutatók arra a jelenségre, hogy az interperszonális viszonyok közül a gyenge kapcsolatok azok, melyek könnyebben segítik előnyös álláshoz a magasán képzett egyéneket. (Granovetter 1991 [1982]: 377.) Mivel a migrációs potenciál egyik legfontosabb eleme a külföldi munkavállalás, nem meglepő eredmény, hogy a külföldön élő ismerősökkel, barátokkal rendelkező hallgatók komoly migrációs szándéka magasabb, mint azoké, akiknek elsősorban családtagjaik, rokonaik élnek Magyarországon kívül.

A hallgatók közel negyede rendelkezik 3 hónapnál hosszabb távú külföldi tapasztalattal. Valamivel több mint 7%-uk dolgozott már más államban, közel 14%-uk pedig tanulási céllal tartózkodott határainkon túl. Az elemzésből úgy tűnik, sem az üdülési, sem a tanulási célú migráció nem növeli a vándorlási hajlandóságot a PTE hallgatói körében – mindkét esetben a 65%-os átlag alatt marad. Ezzel szemben a külföldi munkatapasztalattal rendelkezők 72% feletti migrációs potenciált mutatnak. Tehát a korábbi személyes migrációs tapasztalatok sem hatnak azonos mértékben az esetleges későbbi nemzetközi vándorlásra.

Egyéni beállítódás

Egy 2008-as tanulmányban már megfogalmazták, hogy különbség van a külföldön élő és a hazánkban maradt diplomások értékrendje között. (Horváth–Kmetty 2008)

Korábbi kutatásokból már kiderült, a diplomások körében a kivándorlásnak, külföldi munkavállalásnak az egyik oka a magyar politikai, gazdasági élettel való elégedetlenség. (Csanády–Személyi 2006; Horváth–Kmetty 2008) Az ország helyzetének értékelése és a migrációs potenciál a PTE hallgatóinál is közepes erősségű, szignifikáns összefüggést mutat. A migrációt tervezők 99%-a, míg az itthon maradók 91%-a elégedetlen a jelenlegi állapotokkal. A különbség leginkább a legelégedetlenebbek csoportjában látható: a vándorlást preferálók 83,4%-a teljes mértékben

elégedetlen, míg a Magyarországon maradók 51,5%-a az. A komoly migrációs tervekkel rendelkező hallgatók fogadják el legkevésbé a jelenlegi helyzetet, 17%-uk mondhatja el, hogy inkább elégedett.

A kutatás során kiderült az is, hogy minél komolyabb a migrációs szándék a hallgatóknál, annál kevésbé fontos számukra a stabilitás, inkább a változatos életet preferálják. Emellett körükben magasabb azok aránya is, akik szeretnek új embereket, kultúrákat megismerni, és nyitottabbak nem magyar anyanyelvű partner és külföldi családalapítás tekintetében is. A külföldi tartózkodást tervezők 56%-a el tudja képzelni, hogy nem magyar anyanyelvű partnerrel éljen tartósan együtt. Ez a migrációt nem tervezők között csak 20%. A PTE hallgatóinak 43%-a tudja elképzelni, hogy külföldön szülessen gyermeke, 50%-a járatná külföldi iskolába őket. A nyitottság a migrációs tervek komolyságának fokozódásával növekszik: míg a migrációt nem tervezők ötöde vállalná, hogy gyereke máshol tanuljon, a komoly szándékkal rendelkezők háromnegyede.

Összegezve

A 2012-es eredmények szerint a PTE hallgatóinak körében legtöbbször néhány évre hagynák el az országot, elsősorban anyagi okok vezérlik őket.

A pécsi egyetemisták migrációs potenciálja sokszorososa a magyar átlagénak (Sik 2011), magasan az európai képzettek migrációs hajlandósága felett is állt (Nemzetközi agyelszívás: az alkalmazottak külföldön keresnek jobb munkát 2011), valamint még a magyar egyetemisták körében mért értéket is meghaladja. (Hallgatók a külföldi tanulásról és munkavállalásról 2011) Az adatok szerint nem csupán a teljes migrációs potenciál mértéke figyelemre méltó a pécsi egyetemistáknál, de érdemes kiemelni, hogy a hallgatók közel 40%-a már tett lépéseket a külföldi munkavállalás, kitelepülés céljából.

Annak érdekében, hogy felmérhető legyen a magyar diplomások kivándorlása, fontos lenne már az egyetemisták körében vizsgálni a migrációs szándékot. Ez a vizsgálat különösen érdekes lehet az elkövetkezendő években az új felsőoktatási törvény vonatkozásában is.

Hivatkozott irodalom

- CSANÁDY MÁRTON–SZEMÉLYI LÁSZLÓ (2006): Brain drain. Közelkép a diplomás magyarokról. *Századvég* (41), 79–122.
- GÖDRI IRÉN (2010): *Migráció a kapcsolatok hálójában*. Internet: <http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Kutjelek/KJ89Godri.pdf>, letöltve: 2011. 10. 05.
- GRANOVETTER, MARK (1991 [1982]): A gyenge kötések ereje. In Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest, Magyar Közvéleménykutató Intézet, 371–400.

- HÁRS ÁGNES (2011): *Magyarok külföldi munkavállalása*. Internet: www.afsz.hu/resource.aspx?Re-sourceID=ak...magyarok_kulfoldon, letöltve: 2012. 02. 15.
- HÁRS ÁGNES–SIMONOVITS BORI–SIK ENDRE (2004): Munkaerőpiac és migráció: fenyegetés vagy lehetőség? In Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2004*. Budapest, TÁRKI, 272–289.
- HORVÁTH ÁKOS–KMETTY ZOLTÁN (2008): *Mást gondolnak a világról? A külföldön élő magyar diplomások értékrendje*. Internet: http://www.socio.mta.hu/dynamic/HorvathA_KmettyZ_Mast_gondolnak_Tars_reg_2008_1.pdf, letöltve: 2011. 09. 20.
- L. RÉDEI MÁRIA (é. n.): *A migráció gazdaságtana*. Internet: www.redeimari.hu/docs/publikaciok/migraciogazdasagtan.doc, letöltve: 2011. 10. 20.
- MASSEY, DOUGLAS S.–ARANGO, JOAQUIN–HUGO, GRAEME–KOUAOUICI, ALI–PELLEGRINO, ADELA–TAYLOR, J. EDWARD (2001 [1993]): A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés. In Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium, 9–40.
- MÉSZÁROS ANTÓNIA (2006): *Az Unió nomádjai*. Budapest, Népszabadság.
- SIK ENDRE (2011): *A rendszerváltás óta nem volt ilyen magas a migrációt tervezők aránya*. Internet: <http://www.tarki.hu/hu/news/2011/kitekint/20110511.html>, letöltve: 2011. 10. 20.
- SIK ENDRE (2010): *Migrációs potenciál*. Internet: <http://www.tarki.hu/hu/news/2010/kitekint/20100520.html>, letöltve: 2012. 02. 17.
- SIK ENDRE–SIMONOVITS BORBÁLA (2002): Migrációs potenciál Magyarországon, 1993–2001. In Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2002*. Budapest, TÁRKI, 207–219.
- VARGA JÚLIA (2010): A pályakezdő diplomások keresete, munkaerő-piaci sikeressége a 2000-es évek elején. In Garai Orsolya–Horváth Tamás–Kiss László–Szép Lilla–Veroszta Zsuzsanna (szerk.): *Diplomás pályakövetés IV*. Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Non-profit Kft. Felsőoktatási Osztály, 37–58., www.felvi.hu/pub_bin/dload/DPR/dprfuzet4/DPRfuzet4_teljes.pdf, letöltve: 2012. 02. 27.
- Hallgatók a külföldi tanulásról és munkavállalásról* (2011). Internet: http://www.mohaonline.hu/munka/kulfoldi_tanulas_munkavallalas_educatio_tanulmany, letöltve: 2012. 02. 25.
- Nemzetközi agyelszívás: az alkalmazottak külföldön keresnek jobb munkát* (2011). Internet: http://www.gfk.hu/pressreleases/press_releases/articles/008235/index.hu.html, letöltve: 2012. 02. 20.

Acta Sociologica

Acta Sociologica